

319.736

35.

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

X. évfolyam

2003. 2. szám

E számunk szerzői

Boros Zoltán (Vas Megyei Levéltár, levéltáros),
Kis Péter (Budapest Főváros Levéltára, levéltáros),
Oross András (MOL, levéltáros)
Pálffy Géza (MTA TTI, tudományos főmunkatárs),
Reisz T. Csaba (MOL, főigazgató-helyettes),
Török Enikő (Országos Széchényi Könyvtár, könyvtáros)

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet;
MOL = Magyar Országos Levéltár

*

Lapunkat támogatták:
Budapest Főváros Levéltára

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakkollégium

*

A címlapon:

A Compendium Hungariae geographicum 1753-ban megjelent első kiadásának címlap-illusztrációja. Az ábrázolt alak jellegzetességei alapján sokan Mikoviny Sámuel képmásának tartják.

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája

Felelős vezető: Pesti Márta

ISSN 1217-8020

Fons (Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok)
Lapfőszerkesztők

F O N S

(Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok)

X. évfolyam

2003. 2. szám

Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (összesen 30 ív), külön füzetben éves összesített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1053 Budapest, Bihari János u. 18. II/16. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: KERTÉSZ BOTOND.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1088 Múzeum krt. 6-8.

E-mail: kenyeresi@bparchiv.hu, dreska@vipmail.hu

siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu

Honlap: www.c3.hu/~fons

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen, a Word for Windows (WfW) valamely változatán kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 30 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1052 Budapest, Városház u. 9–11. tel.:317-4267

Bak Borbála 60. születésnapjára

Szinte hihetetlenül hangzik: a mindig fiatalos lendületű, fáradhatatlan, munkát munkára halmozó, a hallgatókat saját érdekükben keményen kezelő, de ugyanakkor érdekeiket mindig szem előtt tartó Tanárnő 60 éves! Sokan vagyunk a pályán, legyen az kutatói, oktatói, levéltárosi, könyvtárosi vagy éppen pedagógusi, akik mindnyájan szeretettel gondolunk vissza a Tanárnő sok szellemi útravalót adó óráira, a vele folytatott nagyszerű szakmai és baráti beszélgetésekre. Úgy véljük igenis rang az, ha valaki magát „Bak Bori tanítvány”-nak nevezheti.

Folyóiratunk szellemiségében sokat köszönhet az Ünnepeltnak. Szerzőink, kollégáink közül mindannyian életre szóló indítást kaptunk a Tanárnőtől: hogyan kell történeti kutatásokat végezni, cédulázni, bibliográfiát összeállítani, az eredményeket tudományos igényvel formába önteni, közép- és kora újkori levéltári és kéziratári kútfőket ('Fons' – 'fontes') olvasni, átírni, közzétenni, régi és modern térképeket „olvasni”, forrásként felhasználni, Magyarország múltjának kutatásában történeti földrajzi szempontokat figyelembe venni.

A szerkesztőség szeretett volna egy, az Ünnepelthez méltóbb kötettel tisztelni — akár jelen évfolyam számainak összevonásával —, erre azonban idén a folyóirat anyagi alapját megteremtő pályázati rendszer nem adott lehetőséget. Emiatt a szerkesztőség úgy döntött, hogy a közelmúltban a Tanárnő témavezetésével diplomázó, illetve tudományos fokozatot szerzett tanítványát kéri fel arra, hogy az Ünnepelt által oktatott és művelt szakterületek köréből tiszteljék meg írásukkal folyóiratunkat. Úgy véljük, hogy ezzel a legméltóbb módon emlékezhetünk Bak Borbála Tanárnő eddigi egyetemi és kutatói pályafutására.

A szerkesztőség

TABULA GRATULATORIA

Ágoston Gábor
Bertényi Iván ✓
Borsodi Csaba
Csorba László
Dominkovits Péter
Draskóczy István ✓
Dreska Gábor
E. Kovács Péter
Fabó Bea
Fazekas István
Geccsényi Lajos ✓
H. Németh István
Hermann Róbert
Horváth Terézia
Hidvégi Violetta
Irányi László
Judák Margit
Kalmár János
Kenyeres István
Kertész Botond
Kis Péter
Koltai András
Kovács Péter
Kovács Zsuzsanna
Körmendi Tamás
Kulcsár Krisztina

Laczlavik György
Mészáros Kálmán
Molnár Antal
Nagy Sándor
Oborni Teréz
Pandula Attila
Petri Edit
Petrik Iván
Rác Attila
Sahin-Tóth Péter
Sarusi Kiss Béla
Sipos András
Solymosi László
Sunkó Attila
Szabó Sándor
Szakály Orsolya
Szende Katalin
Szende László
Szilágyi Márton
T. Biró Mária
Toma Katalin
Toronyi Zsuzsa
Ujváry Gábor ✓
V. Ecsedy Judit
Völgyesi Orsolya
Welker Árpád

OROSS ANDRÁS

A RÁKOS-PATAK ÉS VÍZGYŰJTŐ TERÜLETÉNEK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI VÁZLATA¹

A ma mostoha körülmények között folydogáló Rákos-patak valaha kiterjedt vízfolyás volt, amely malmokat hajtott sodrásával, partjain hatalmas kaszálók terültek el, vízében marhákat itattak, halastavakat képeztek ki medréből, öntözésre használták vizét. Medrét általában mocsarak kísérték, de ez a patak élt, az emberek tevékenységei és a patak kölcsönhatásban voltak egymással. Célom, hogy bemutassam ezt a világot, részletesen feldolgozzam a fent említett foglalatosságokat, a rendelkezésre álló források segítségével végigtekintsem a patak és a vízgyűjtő terület történeti földrajzát.

Felmerül a kérdés, hogy mely területeket ölel fel a Rákos vízgyűjtő területe? A Dunába kelet–nyugati irányból több patak is folyik, pl. a Sződ–Rákos, Szilas, Rákos. Vízgyűjtő területeiket észak–déli irányban határolja el a szakirodalom, azonban a Rákos-patak jóval északabbról Gödöllő környékéről indulva, több kilométert dél felé folyva kanyarodik csak nyugat felé, hogy elérje a Dunát. Így vízgyűjtő területe is kiterjedtebb, hiszen Szada falu déli részétől indul, Gödöllő és Isaszeg nyugati, Pécel, Rákoscsernye, Rákoskeresztúr északi részeit foglalja magába, a patak medrétől mintegy két–három kilométer távolságban mindkét irányban.² Az ún. Pesti-síkság, pesti határ vidékén pedig a Rákosi rétek vidéke (a mai Kőbánya, Zugló kerületek északi, északkeleti része), valamint Angyalföld területei állnak figyelem középpontjában. Kutatásaim során találgattam az ún. Rákos-árok fogalmával, így vizsgálódásaimat az azzal kapcsolatos ismeretekre is kiterjesztettem.

A Rákos-patak és vízgyűjtő területe történeti földrajzával kapcsolatban önálló művek, tanulmányok nem születtek. Tanulmányom alapvető forrásait képezték az egykorú leírások, helységnévtárak, és a kiadott okleveles anyag. Különböző, elsősorban gazdaságtörténeti tanulmányok, összefoglaló, földrajzi, történelmi monog-

1 Jelen tanulmány a 2002/2003. tanévben elkészített történelem szakos szakdolgozatom rövidített, átdolgozott változata. Ez úton köszönöm meg Bak Borbálának, az Ünnepeletnek és egyben témavezetőmnek, hogy észrevételeivel, javaslataival folyamatosan segítette kutatásaimat és munkámat, valamint az EMLA Környezetvédelmi Alapítványnak, amelynek 2002. évi pályázata segítségével készült el dolgozatom első változata.

2 A vízgyűjtő terület pontos határait ld. OVL 6. 10. 1. 386. sz. ügyirat térképmellékleteiben.

ráfiák is értékes adatokat szolgáltatottak. A témára vonatkozó XIX–XX. századi sajtótermékek (napilapok, folyóiratok) hasábjain megjelenő cikkek információit is hasznosítottam. Történeti földrajzi munkáról lévén szó elengedhetetlen fontosságú a térképek használata és azok összevetése az írott forrásokkal. Segítségemre voltak a Magyar Országos Levéltár, a Budapest Főváros Levéltára, a Hadtörténelmi Intézet Levéltára és az Országos Vízügyi Levéltár térképei, illetve az egyes könyvek, tanulmányok szerzői által rekonstruált vagy publikált kartográfiai dokumentumok. A felhasznált, kiadatlan levéltári források közül meg kell említeni a Grassalkovics-levéltár megmaradt iratait, a Fővárosi Levéltár Intimata archivi antiqui anyagát, valamint az egyes települések képviselőtestületi jegyzőkönyveit, amelyek csak a XX. századból állnak hiánytalanul rendelkezésre, a korábbi anyag elpusztult. Az Országos Vízügyi Levéltárban őrzött Budapesti Kultúrmérnöki Hivatal iratai szintén a XX. századi állapotokra szolgáltatnak információkat.

A rövid természetföldrajzi áttekintés után a dolgozat időrendben tárgyalja a Rákospatak és vízgyűjtő területe történeti földrajzára vonatkozó ismereteket az ókortól az 1940-es évekig, a meder fővárosi szakasza nagy részének betonozása előtti évekig. Arra törekedtem, hogy sokrétűen mutassam be a patak és ember együttélésének lehetőségeit. Az időrendi felépítésen belül először a Pesti-síkságra vonatkozó megállapításokat ismertetem, majd a patak haladását követve az egyes településekkel kapcsolatos információkat mutatom be.

A Rákospatak természeti képe

Bél Mátyás szerint a szarmata összefövetel, gyülekezés szóból ered a Rákospatak neve. Véleménye szerint a magyarok a szarmatáktól tanulták el a nyílttéri gyűlések tartásának szokását, meg is említi egy szláv mondást, mint fő bizonyítékot: „Po Rákossi mandri Páni”, azaz „Későn ti. országgyűlés után jön meg az urak esze”.³ A patak neve azonban a tudományos megfogalmazás szerint a magyar rákokban bővelkedő melléknév és vízfolyás összetételből keletkezett.⁴

A Rákospatak a Duna leghosszabb, bal parti mellékveze (patakja) a magyarországi szakaszon, a maga 44 kilométeres hosszúságával. Forráshelye Szadától délre, Gödöllőtől északra található, de a források és a szakirodalom nem egységes a kérdésben.

---

3 Bé, 1977. 23. p.

4 Kíss, 1978. II. köt. 398. p.

1430-ban elvégezték Szada határjárását és itt már szerepel a forrás vidéke, azaz a pазsaki dűlő, amelyet mocsaras helyként jellemeznek és közel van Szada és Gödöllő határához. A Grassalkovics-család levéltárában fennmaradt az oklevélnek egy XVIII. századi másolata, amelynek szövegében latinul így olvasható a forrásvidékre utaló rész: „...*ad decursum cujusdam Rivuli seu loci paludinosi vulgo Passagh vocati...*”⁵

Bél Mátyás úgy gondolja, hogy „a folyó Gödöllő fölött egy kis völgyben, egy jelentéktelen forrásból ered, a falu szőlőhegye alatt”,⁶ Ortway szerint Szada határában ered,⁷ míg Galgóczy így vélekedik: „Első forrása Szada keleti oldalán a szőlőhegy tövében a pазsaki forrásban ott van, a hol ezen szőlőhegy a gödöllői szőlőhegygel összesarkallik”.⁸ Az érdekes, egyedülálló vélemények közül álljon itt Horváth Farkas és Evlia Cselebi elgondolása: előbbi szerint „Isaszeg és Dány közt jókora forrásból ered”,⁹ a török világotatózó pedig úgy véli, hogy a Rákos a „Felső-Magyarországhoz tartozó Fülel vára hegyéből jön”.¹⁰

Nézzük a helyiek véleményét is! Pesty kérdéseire válaszolva a szadaiak azt írták, hogy „Nevezetes Szada arról, hogy határában van a hírneves Rákos folyó első forrása a pазsaki kút melletti pазsaki forrás, mely még az 1863-iki rendkívüli szárazságban sem apadt ki.”¹¹ A másik érintett település, Gödöllő polgárai úgy nyilatkoztak, hogy három forrásból ered a Rákos, mégpedig az Úr rétje nevű dűlőből érkezik az első, a másik a Pазsaki dűlőből, a harmadik a várostól délre lévő Malom dűlő, ahol a Fiók-Rákos-patak, azaz a harmadik forrás ered.¹²

Földrajzi tanulmányokban a következők olvashatók: Péterfi Erzsébet írja, hogy a Rákos Szada alatt, nem messze Gödöllőtől két ágban ered.¹³ Pécsi Márton pedig azon a véleményen van, hogy a patak forrása Gödöllőtől északra, a 345 méter magas Margita-hegy aljában található.¹⁴ Pontosan azért nehéz megállapítani, mely település területén van az eredet, mivel már a középkortól kezdve rendszeres pereskedések, hatalmaskodások zajlottak Szada és Gödöllő határának ügyében.

5 MOL P 429 IV. C. 1. Fasc. 21. No. 495.

6 *Bél*, 1977. 23. p.

7 *Ortway*, 1882. 143–144. p.

8 *Galgóczy*, 1876–77. II. köt. 82. p.

9 *Horváth*, 1879. 19–34. p.; 29. p.

10 *Evlia Cselebi*, 1908. 107. p. Evlia Cselebi munkájának modernebb kiadását ld. *Fodor*; 1985.

11 *Pesty*, 1984. 335. p.

12 Uo. 144. p. A Rákos-patak három forrása jól látható a következő térképen. OVL 6. 10. 1. 386.

13 *Péterfi*, 1935. 10. p.

14 *Pécsi*, 1959. 291. p.

A Rákos-patak forrásvidékén további érdekes természeti jelenséggel találkozunk. Gödöllő vidékén három patak is ered: Szadától északra a Hólyagosvíz, mely északnyugat felé folyva ömlik a Dunába, Gödöllőtől észak-északkeletre pedig a Besnyő-patak forrása van, melynek vize az Aranyoson, Egresen, és a Galgán át jut a Tiszába, valamint a Rákos. Így elmondható, hogy „Gödöllő területe valóságos vízválasztó csomópont.”¹⁵ További természeti furcsaság, hogy a patak az Isaszegtől északra lévő részét a Tápiótól hátravágódással hódította el.¹⁶ A múlt század közepén azonban Barra Istvánnak a patak régi időkben való folyásáról egészen más véleménye volt. „Az abból (ti. a Dunából) kiszakadó részint elenyészett folyamok, hajdani időben a síkságoknak változtatására nagy befolyással voltak. Ezek régen-tén, míg a megyének a Duna keleti partján fekvő tájéka lejtősebb volt, mind kelet-felé folytak és hortták a benne tartózkodott kopadékat. Ezek mind oly mellékvízkarok voltak, melyek által áradás alkalmakor a Duna és Tisza egymásközt gyakorta közösülésbe jöttek, és a köztük fekvő lapályt ugyan akkor béöntötték. Nevezetesebb ily árkok közül a Gombás patak, Rákos vize, Agyagosér, Bakér, Vajas árok, melyeken a mint feljebb is említve volt még a Duna mostani útján szabadon nem folyhatott, a két vízközt fekvő térséget, gyakorta vízárral borította el.”¹⁷

A középkorban Pest megye tengelyét a Duna alkotta, melybe a Gödöllői dombvidék felől két Rákos nevű, malmokat hajtó patak futott, egyik a mai Szilas-patak, Cinkota, Szentmihály és Palota mellett, a másik a dolgozatom témája, amely Pécelnél felvette a Hévíz-patakot, majd Farkashalomnál (a mai Sashalomnál) északra kanyarodott és folyt Jenőig, ahol „beletorkollott a Nagykörút belső oldalánál folyó ősi Dunaágba, amely eredetileg Pestnek sziget jelleget adott.”¹⁸ Ez a későbbi Rákos-árok, melyről még bővebben szólni fogunk. Ha térképen követjük a patak folyását, észre vesszük azt a ritka jelenséget, hogy nemcsak a Rákos-patak, hanem a Szilas- és a Csömöri-patak is nagyjából kezdetben észak-déli irányban folynak, aztán nyugatra fordulnak és a Duna folyásával szemben tartva ömlenek a folyóba. Ezen mellékpatakok sajátos folyásirányát a kéregmozgásoktól kialakított törések előre kijelölték. A Rákos folyása jellegzetes példája a törésvonalak nagy szerepének a felszíni vízhálózat kialakításában.¹⁹

15 Péterfi, 1935. 10–11. p.

16 Pécsi, 1959. 291. p.

17 Barra, 1839. 98–99. p.

18 ÁMTF 497. p.

19 Pécsi, 1959. 175. és 291. p.

A Rákos-patak folyásirányának első leírását Bél Mátyás készítette el: „felduzadva, harsány zümmögéssel halad el a falu (ti. Gödöllő) mellett, s mihelyt ugyanabban a völgyben kb. 2000 lépésnyit ment déli irányban, Isaszeg faluhoz érkezik, s a völgygel együtt a folyómeder is nyugatra fordul és az isaszegi és a péceli malmokhoz zúdul, s azokat nem annyira a víz bőségevel, mint gátak szorításában hajtja egy halastóból leeresztve. Ugyanis ott egy tágas halastavat létesítettek az alatta fekvő malmok nagy hasznára. Péceltől ugyanazon az úton halad tovább Csabához, e szláv településhez, ahol szintén malmokat hajt. S nem kevésbé hasznos a malmok hasznára, amikor Keresztúrhoz ér. E falu alatt már lassanként tágul a völgy, a közbeékelődő síkság fél mérföld szélességbe távolítja el a dombokat.”²⁰ A továbbiakban részletesen végigtekintem a Bél Mátyás által említett folyásirányt, kiegészítve a különböző forrásokban és térképeken előforduló adatokkal.

Gödöllőnél a patak elfolyik a Budára vezető nagy országút és egy kettős körtefa mellett, tudjuk meg a középkori adatokból.²¹ A XVIII. században Szada és Gödöllő között egy téglavetőt (*Ziegelhütten*) jelölnek az első katonai felmérés térképszelvényén.²² A patak átfolyt a településen, majd a Felső major és Alsó major, Kecskés, Rőges, Szélnát, Szöllőkalja dűlőket érintve dél felé haladt.²³ Pesty Frigyes helységnévtára alapján még ide vehetjük a Malom dűlőt is, ahol a Fiók-Rákos-patak medre található.²⁴ Áthalad az Ilka majoron, ahol a gödöllői uradalomnak voltak halastavai, majd kenderföldek mellett érkezett Isaszegre. A végig mocsaras parttal jelölt Rákos-patak itt fordult nyugati, utána újra déli irányba a Pesti úti dűlő és az Öreg hegy szorításában.²⁵ Közvetlenül a falutól délre vezet át a Rákos-patakon a Pest–Hatvan vasútvonal sínpárja egy hídon.

A patak újabb dél felé fordulása után érkezik Pécelre, ahonnan kiér a Gödöllői-dombság hegyei közül és a Szurdok nevű mély, szoros úton átfolyva már síkságon folytatja útját.²⁶ Ezt a részt nevezi Evlia Cselebi Malomvölgyének.²⁷ Pécelen, a vasútállomásnál egy nagyobb nádas tavat képez a Rákos-patak,²⁸ majd a Major-

20 Bél, 1977. 23–24. p.

21 Bakács, 1982. 195. p.

22 HL I. Katonai felmérés XV. 19. (1783)

23 OVL 6. 10. I. 124.

24 Pesty, 1984. 145. p.

25 HL III. Katonai felmérés 5063/1 (1882–83).

26 Pesty, 1984. 275. p.

27 Evlia Cselebi, 1908. 107. p.

28 Galgóczy, 1896. 2. p.

hegytől délre elfolyva érkezik Rákoscsabára.²⁹ Rákoskeresztúrtól északra fekszik a Rákos medre, lapályos rétek mellett a XIX. század végén három malmot hajtott.³⁰

Elérkeztünk a pesti határhoz, illetve a Pesti-síkságnak azon részéhez, ahol a Rákos-patak folyik végig. A Rákos-patak vidéke a Pesti síkságon, a Cinkotára vezető úttól a torkolatig már a középkorban is mocsaras terület volt. Hasonló állapot uralkodott a torkolat és Pest város északi határa között, a mai Vizafogó helyén. A Győrffy György által rekonstruált, XIV. századi Pest megye térképén³¹ jól látszik az ártér mocsaras területe, valamint az a fattyú Duna-ág, amelyet a későbbi időkben Rákos-árokknént neveztek a források és a Rákos-patak torkolatától Pest város déli határáig folyt.

A XVII–XVIII. századi természeti környezet megrajzolásához is térképeket hívhatunk segítségül. Bél Mátyás leírásában olvashattuk, hogy a Rákos mocsarokat, tavakat képezett, miközben a pesti, illetőleg a cinkotai és a palotai határon végigfolyt. Ha hihetünk a Belitzky János által rajzolt térképnek³² akkor a Büdös-tó, Rence-sziget, Nádas-tó, Kerek-tó mellett haladva érkezett a Rákos-patak a Dunához. A XVIII. század második feléről három térkép összehasonlítása hozhat eredményeket a pesti határ bemutatásában. 1764-ből a Waczpaur Lénárd által másolt Pest határtérkép,³³ 1787-ből az I. katonai felmérés vonatkozó szelvényei,³⁴ valamint a Budapest Főváros Levéltárában található, az 1780-as években készült, Pest környékét a katonai táborhelyek szempontjából bemutató térkép.³⁵ Mindhárom ábrázoláson kivehető, hogy a Rákos-patakot hosszan elnyúló, nagy kiterjedésű mocsarak kísérik. Ebben a helyzetben érdemes megfigyelni a gazdálkodási tevékenységeket, hiszen a kaszálók mellett malmokat is felfedezhetünk. A malomtulajdonosok tavakat képeztek és onnan, egy csatornán és zsilipen keresztül zúdították malmaikra a vizet, így érve el nagyobb teljesítményt.

A Paskál-malom (a források Paschgall-malomnak hívják, a tulajdonos neve után) környékén is hasonló vízi munkálatok folytak, egy ún. *Mühl-Garten* (malomkert) segítségével a patak medrét ketté választották és egy mesterséges tavat is képeztek. Ezeket a munkálatokat az I. katonai felmérésen is megfigyelhetjük, igaz nem

29 *Pesty*, 1984. 314. p. és HL II. Katonai felmérés XXXIII. 50.

30 *Galgóczy*, 1876–77. III. köt. 159. p. és HL II. Katonai felmérés XXXIII. 50.

31 ÁMTF 505. p.

32 *Belitzky*, 1936. 135. p.

33 Régi térképek, 1994. 17. p.

34 HL I. Katonai felmérés XV 19.

35 BFL XV 16. b. 221.

ilyen részletes bemutatással, de világosan látszik a patak medrének két részre választása a malom hasznára. A Paskál-malom melletti felduzzasztásánál 1823-ban³⁶ és 1902-ben is kiterjedt kaszálókát és réteket jelölnek a térképek.

A Paskál-malom vidékétől kissé délebbre, a Belitzky által Rence-szigetként említett természeti képződményt láthatjuk. Itt a Rákos-patak medre szintén két ágra szakadt, így alkotva szigetet. Állt egy malom itt is, amelyet Pest város malma-ként nevez meg Waczpaur térképe. Igaz a malom csak a XVII. század végétől 1770-ig volt a város tulajdonában, utána Irányossy Antal birtokába került és hívták a XIX. század elejéig Irányossy-malomnak.³⁷ A II. katonai felmérés szelvényén 1861-ben Rákosi-malom elnevezéssel illetik. A Rákos-patak ezen szakasza szintén mocsaras terület volt, amelyet kaszálóként használtak. A patak két ágát Régi Ároknak és új vízvezető ároknak nevezi meg egy térkép a XIX. század közepén.³⁸

A területen, amely a mai Kerepesi és Veres Péter utak találkozásánál fekszik, a XIX. század végére a Rákos-patak két ága által bezárt vidék, már nem sziget jellegűt, hanem egy tavat képezett. 1895-ben ezt a kisebb állóvizet Zsivora-tóként nevezték.³⁹ Környéke nádas, mocsaras rész, amelynek beépítésére 1908-ra került sor.⁴⁰ 1937-re teljesen eltűnt a tó és helyén az ún. Rákosgyöngye strandfürdő húzó-dott. Érdekes, hogy egy árapasztó csatornát⁴¹ építettek egészen a volt Zsivora-tóig a mederrel párhuzamosan.⁴² Napjainkban is létezik még mindkettő vízmeder.

Az említett térképeken is kivehető az egykor itt működő Sárgacsikó csárda, amely nagyjából a mai Cziráki út — Veres Péter út találkozásánál feküdt. Ezt az építményt egy XVIII. sz. végi térkép is jelöli, *Ragoscher Würshaus* néven.⁴³

Bél Mátyás a Rákos-patak jellemzésénél csak a malmok sokaságáról, hasznuk-ról tudott beszámolni, különösebb természeti megfigyelést csak akkor tesz, mikor azt írja, hogy a patak nem túl bővizű és sok helyen felduzzasztják, azért, hogy az említett malmokat hajtsa.

36 BFL XV 16. d. 241.

37 BFL IV 1215. f. 7. köt. 3. p.

38 BFL XV 16. b. 229/6.

39 BFL XV 16. e. 251/28–46.

40 BFL XV 16. e. 251/30–40.

41 Árapasztó csatorna: „(víz,) a különálló műtárgyként épült árapasztót köti össze az alvízzel. Rendszerint nagy esésű nyílt csatorna, amely vízsugarterelőn vagy energiatörőn át csatlakozik az alvízi mederbe. Ha a vízszintkülönbség kicsi, közvetlenül köti össze a felvizet az alvízzel.” Műszaki Lexikon I. köt. 144. p.

42 BFL XV 16. e. 251/77–41.

43 BFL XV 16. b. 221.

Az állatvilágról szolgáltatott becses információk mellett megtudjuk, hogy a pesti határban 3 mérföldön keresztül folyt a Rákos, mocsarakat, tavakat képezett: „Teknősbéka és angolna páratlan bőséggel fordul elő a tavakban és mocsarakban. Mert ha az esztendő szárazabb, kevesebb az ivadék, s különösen az angolnák, úgy tűnik teljesen hiányoznak. Pedig valójában nem tűnnek el, hanem a mély iszapban húzódnak meg, aztán amikor a mocsár újra nedvesebbé válik, ismét felszínre jönnek. A halnak ez a nem eléggé szembetűnő szokása a szakértők számára is csodának tűnik. Egy könnyű mozdulattal ugyanis a félretolt iszap «ásott» halakat szolgáltat.”⁴⁴ Azonban ezen a mocsaras vidékeken a Rákos már nem tűri meg a rákokat, pedig innen kapta nevét is, viszont a forrás vidékén, „a gödöllői és isaszegi földön kiváló rákokat nevel, amelyek nemcsak a dunait mülják felül, hanem azokkal is kiállják az összehasonlítást, amiket a hegyes vidék patakjaiból nyernek. Ugyanis csak kevés és emberi kézzel ültetett fűzesek között folyik, s nincsenek sem gyöke-
rek, sem kövek, amelyek kedvenc tartózkodási helyei a rákoknak, hanem síma, lágy területen folyik, s azokat is, amiket a Dunából kap, megfojtja vagy visszareszti.”⁴⁵ Bár bizonyos állatok szívesen éltek ezekben, a pesti határban lévő mocsarakban, azok „illata” bizony nem lehetett kellemes az arra járók számára, hiszen Galgóczy is a patak folyásának ismertetésekor csak a Gödöllőtől Keresztúrig terjedő szakasról állítja, hogy „kellemes völgye van.”⁴⁶

Salamon Ferenc Budapest történetében is olvashatunk a Rákosról, hiszen Bélhez hasonlatosan ő is megrajzolta a patak természeti képét. „Pest síkságán egy-két patak is húzódik végig, melyek közül a legnevezetesebb a Rákos patak, amelyről a térség is kapta nevét. Ez egy kisedd korában már vénségre jutott folyó. Lassúságban vetekedik a nagy folyamokkal. Nagy áradási nincsenek, de nem is szárad ki. A legnagyobb szárazságban is malmokat hajt. Meglátszik rajta, hogy egész melléke homok és kavics, mely a legnagyobb záporok vízének is tetemes részét talajvíznek tartja meg, s magának a Rákosnak medre is telhetetlen szivacs, mely sokat elnyel. De viszont a forrásul szolgáló talajvizei soha ki nem fogynak. A medrét is határunkban, úgy látszik maga ásta. Hajdani hatalmasabb vizek árkába vette magát, s csak dunai torkolata közelében kellett neki egy futó homok domboron keresztül ennie magát. Ingovány, mocsár, s ennek kíséretében tőzeg az ő produktuma. Így a földművelési szakban legfelebb kaszálókra volt alkalmas a partja.”⁴⁷

44 *Bél*, 1977. 30. p.

45 *Uo.* 23. p.

46 *Galgóczy*, 1876–77. II. köt. 83. p.

47 *Salamon*, 1885 I. köt. 14. p.

A tőzegképződést egyébként a korabeli munkák mellett a sajtó is említette. A Rákos-patak mindkét partján a Duna és a Paskál-malom között volt található tőzeg, minőségéről megjegyezték, hogy jó tüzelőanyag, mert kevés föld van benne.⁴⁸

Összességében elmondható, hogy a Rákos-patak kapcsán a szerzők kiemelik, hogy rengeteg malmot hajt. Igaz, hogy lassú folyású, de gátak segítségével zúditják a malmokra vizét. Megtudjuk, hogy halastavakat is alakítanak ki a medréből, nem szárad ki, ingovány és mocsár szegélyezi útját, így igencsak alkalmas kaszálónak a terület.

A Rákos-patak és vízgyűjtő területe történeti földrajzi vázlata a XX. század közepéig

*A Rákos-patak és vízgyűjtő területe a középkorban*⁴⁹

A honfoglalás idején az ideérkező magyar törzsek valószínűleg lakatlanul találták a Pesti-síkságot. Szláv jelenlétre csak Pest megye északi részén következtethetünk a helynevekből (Isaszeg a szláv megtelepedés legdélibb határa!).⁵⁰ A legtöbb község neve az Árpád-korban élt személyekről kaphatta nevét. Az itt keresztülvezető utak a magasabban fekvő, homokos dombvidék patak völgyeiben haladtak a dunai gázlókhoz.

Anonymus szerint mikor Árpád vezér és a főemberek közös elhatározással kivonultak az egykori Csepel-szigetről, akkor tábort ütöttek Soroksáron túl egészen a Rákos vizéig, majd miután látták, hogy minden irányból biztonságban vannak és semmi sem fenyegeti őket, átkeltek a Dunán.⁵¹ A Névtelen által elbeszélte történetből, amelyben saját korának, azaz a XII. század végének és XIII. század elejének természeti viszonyait vetíti ki a honfoglalás idejére, egyértelműen következik, hogy megtelepedésre felettebb alkalmas terület volt a Rákos-pataktól délre eső mocsaras vidék, melyet könnyen lehetett védeni.

⁴⁸ Szabó, 1858. 13. p. és Gall, 1839. 641. p.

⁴⁹ Az ókorból vannak arra adatok, hogy a Rákos-patak mellett védelmi rendszert építettek ki a rómaiak. A Duna és a Rákos összefolyásánál egy őrtornyot, hidfőállást emeltek, amelynek elsődleges célja, hogy a Duna bal partján előretolt állása legyen az aquincumi helyőrségnek és polgárvárosnak. Kaiser-Póczy 1985. 10. p.

⁵⁰ Makkai, 1958. 60. p.

⁵¹ SRH 1999. I. köt. 94. p.

A középkori okleveles anyagból a Rákos-patak-menti települések birtoklástörténeti adatai mellett a falvak malmaira⁵² vonatkozóan maradtak fenn feljegyzések.

A legelső adat, mely egyben Pest⁵³ nevének első említése is, 1061-ből származik, mikor Ottó somogyi ispán a zselicszenjakabi apátság alapítólevelében⁵⁴ felsorolta a monostor birtokait, köztük az ún. „*insula Pest*”-et is. Ez valószínűleg arra a Pest közelében lévő szigetre vonatkozik, mely a Duna és a mai Nagykörút vonalán futó Duna-ág által bezárt terület volt. Györffy négy település létét tételezi fel a szigeten: Pest, Újbécs,⁵⁵ Jenő,⁵⁶ és a mai Egyetem téri lakott hely. Itt kapott tehát a zselicszentjakabi monostor földet, szőlőt, szőlőművest, malmot, molnárt, halászatot.⁵⁷ Az említett malmot nem a Rákos-patak hajtotta, hanem a fattyú Duna-ágban folyó víz vagy maga a Duna.⁵⁸

Reyhel Sebald 1464-ben *szadai* és verese gyházi birtokainak felét zálogba vetette, utóbbit a Rákos folyón lévő malommal együtt 250 aranyforintért. Nem dönthetjük el teljes bizonyossággal, hogy hol lehetett ez a malom, hiszen lehet, hogy a Sződ-Rákos patakon állt, mely forrás Szadától keletre eredt és Verese gyház, Vácrátót érintésével érte el a Dunát. Nem valószínű azonban, hogy egy malom állt volna a Rákos-patakon, közvetlenül a forrásvidéken, hiszen itt még nem volt akkora a patak vízhozama, hogy egy malmot hajtani tudott volna. A második katonai felmérés térképszelvényei alapján, azonban feltételes választ adhatunk a kérdésre, hiszen itt világosan látszik egy Szadai Malom elnevezésű objektum, amelyet a falutól nyugatra, a Szadai víz nevű patak hajtott. A malom egyébként már az első katonai felmérés térképén is szerepel (1783), ott azonban nem adtak neki semmilyen nevet.⁵⁹

52 Valószínűleg a vízimalmok a Karoling-uralom alatt, a VIII–IX. században jelentek meg a Dunántúlon. Emellett szól, hogy az egyes alkatrészek (zsilip, csatorna, gerendely) szláv jövevényszavak. KMTL 441. p.

53 Pest bolgár eredetű szó, kemence, barlang jelentéssel. Kiss, 1978. I. köt. 261. p.

54 A témához ld. még: *Kumorovitz*, 1964. 80–81. p. A szerző kifejti véleményét, hogy nem valószínű, hogy királyaink vadászterületükön, a Csepel-szigeten ilyen korán adományoztak volna, akár egyháznak is birtokot. Ezt a birtokot a monostor későbbi oklevelei nem említik.

55 Újbécs a Parlamenttől délre, keleten a Nagymező utca vonaláig létezett falu. ÁMTF 552. p.

56 Jenő északi határosa Újbécsnek, kb. a Margit-híd pesti hídfőjénél feküdt. *Gárdonyi*, 1940. 18–19. p.

57 *Írásné*, 1983. 33. p. és *Györffy*, 1973. 269. p.

58 ÁMTF 536. p. Cinkotát, Szentmihályt és Farkashalmot (a mai Sashalom) is az oklevelekben a Rákos partján fekvőnek mondják, ennek az a magyarázata, hogy a középkorban a mai Szilas-patakat is Rákos névvel illették.

59 HL II. Katonai felmérés XXXIII. 49. Gödöllőről a felmérést egyébként 1855-ben készítették el.

1352. október 28-án Budán Szécsényi Tamás országbíró bizonyította, hogy a váci káptalan Dénes fia Györgyöt a Poháros Péter által neki adományozott *gödöllői* birtokrészbe beiktatta. Ez alkalommal végezték el a birtok határjárását. „A határ a Rákos (Rakus) folyónál kezdődik a Budára vivő nagy út mellett (...) A határ ezután egy kettős kőrtetőhöz ér, amelyet *Ykerkurthulefa*-nak neveznek, s ezalatt új földhatárjelet, majd kelet és nyugat közti területen áthaladva a Rakus folyónál új határjelet emeltek.”⁶⁰ Tehát láthatjuk, hogy a gödöllői birtokrész határjárásakor kétszer is találkozunk a Rákos-patakkal, de egyszer sem valamilyen kimondott objektumhoz (pl. malomhoz, átkelőhelyhez) kötvé, annyit azonban megtudunk, hogy a Rákos valahol a Budára vivő országút mellett folyt el, valamint, amint a szövegből egyértelműen kiderül, a Rákos közelében van György gödöllői birtokrészének és Besnyő községnek határa.

Egy 1344-es adat szerint a Körtvélyes birtok a Rákos-patak közelében Pécel, Dusnok⁶¹ és *Isaszeg* szomszédságában feküdt,⁶² és ennek a birtoknak 1373-ban végezték el a határjárását. Ebből megtudjuk, hogy *Kurthuelies* határa egy *Gewgogatha* nevű malomgátnál kezdődött,⁶³ tehát biztosan következtethetünk arra, hogy a Rákos-patakon a XIV. század közepén már létezett malom.

1347-ből adatunk van *Pécelen*, a Rákos-patak által hajtott ún. alsómalomról és seregély fogó helyről is.⁶⁴ Újabb bizonyítéka ez az intenzív rákosi malomhasználatnak, hiszen ha szó esik egy alsómalomról, akkor feltételezhetjük egy felsőmalom létét is. 1356-ból újabb adat található a péceli malomra: Szécsi Miklós országbíró ítéletlevelében a Péter fia Pál özvegye, Katalin és Péceli Péter közötti perben az asszonynak ítélte Pécel negyedrészt, a malom és a vadászat jövedelmének negyedével.⁶⁵ 1359-ben Ugrin fia Miklós országbíró hasonló tartalmú oklevelében újra olvashatunk a péceli malomról. 1411-ben újfent megjelenik egy péceli malom, melyet a Rákos folyó hajtott és pereskedtek érte.⁶⁶ A „nagy kérdés”, hogy egy malmot hajtott-e a patak Pécelnél vagy feltételezhetünk esetleg több malmot is a Rákoson? Sajnos források híján a kérdést nem lehet egyértelműen eldönteni.

60 Bakács, 1982. 195. p.

61 A XIX. század közepén arról számoltak be Pécel lakói, hogy a „Szilas völgy dülő; szántó föld, rét és legelő, — ezt a dülőt keresztül hasítja mélyen egy szoros út Dusnok-nak hívják.” *Pesty*, 1984. 275. p.

62 Bakács, 1982. 172. p.

63 Uo. 250. p.

64 Uo. 183. p.

65 Uo. 209. p.

66 Uo. 345. p.

Fontos kérdés, hogy hol terült el az országgyűlések színhelyeként emlegetett Rákos mezeje. Bocatius János művében említi Rákos-mezejének a helyét. „Olvasmányaimból ugyanis, meg hallomásból már régen tudtam, hogy a töröktől elfoglalt Pesttől nem messze elterülő síkságot nevezik Rákos mezejének, ahol egykor a hatalma teljében lévő Magyarország, amit Caesar is írja a gallok szokásáról, fegyveres gyűléseket szokott tartani, akár királyt akartak választani, akár az ország elleneségei ellen indítandó háborúról akartak tárgyalni.” Sajnos a forrás nem határozza meg a pontos helyszínt, csak azt, hogy Pesthez közel lévő sík területről van szó.⁶⁷ Györffy igen tág területet ért rajta, a mai VI., VII. és VIII. kerületet.⁶⁸ Mindenképp megállapítható, hogy a Duna és a Rákos-patak között neveztek a középkorban latin kifejezéssel *campus Rakus*-nak. A hely pontos meghatározásához nyújthat adalékot, hogy 1307-ben a magyar főurak és főpapok oklevelében azt olvashatjuk, hogy a ferences templom (azaz a mai Ferenciek tere) a Rákoson állott (*apud ecclesiam beati Petri in Rakus*), ezzel valószínűleg a már említett fattyú Duna-ág, a Rákos-árok közelségére utaltak és nem a patakéra. Kiegészíthetjük megállapításainkat azzal, hogy a Rákos-mezőn a patak dunai torkolata, Pest város lakott részei és Kőbánya által bezárt területet értették.⁶⁹ A XIII–XV. században 35 országgyűlést tartottak a Rákos-mezőn, melyek közül huszat április–május folyamán hívott össze a király.⁷⁰ Az elsőt 1277-ben tartották, ekkor nagykorúsították IV. Lászlót, míg az utolsóra 1540-ben került sor, amikor Szapolyai János Zsigmondot választották meg királlyá. Ez a terület mezőgazdasági művelésre alkalmatlan volt, kaszálónak használták az itt birtokos margitszigeti premontreiek és apácák is.⁷¹

A Rákos-patak és vízgyűjtő területe a kora újkorban

A XVII–XVIII. században is megjelenik a Rákos-patak különböző forrásainkban. Bocskai István 1605. novemberében a Rákos-patak partján ütött táborn és Bocatius János, aki jelen volt a fejedelem és a török követek találkozásánál, így számol be az eseményről: „Leereszkedünk egy patakhoz, vize kristályosan tiszta, kellemes. Itt a határ — mondja a Fejedelem. A mai napon senki nem lépheti át ezt a folyót! Ez a

67 Szakály, Bocskai 64. p.

68 ÁMTF 551. p.

69 Gárdonyi, 1940. 23–24. p. Salamon Ferenc szerint a „nemesség tömegei kétségkívül a mai országút vonalán túl elterült mezőn tanyáztak jobbra és balra a mai Kerepesi úttól.” Salamon, 1885. II. köt. 306–307. p.

70 Gaberdein, 1916. 21–22. p.

71 Gárdonyi, 1940. 23–24. p.

Rákos, erről nevezték el ezt a helyet.⁷² Béltől, aki Bocatius művét felhasználva írt a találkozásról, megtudjuk azt is, hogy a Rákos olyan „tisza vizű folyómeder”, amelynek partján a török követek üdvözölték Bocskait.⁷³

Rendkívül izgalmas kérdés a *pesti határ* azon részének sorsa, mely a Rákos-patak folyása, a Cinkotára vezető út és a keresztúri földek között húzódott. A rákosi rétek hatalmas jelentőségűek, hiszen a terület kaszálásra, legeltetésre és az állatok Rákos-patakon való itatására is kiválóan alkalmas volt. A pesti törökök a Rákos-patak mindkét felén kaszáltak szénát a lovaik számára és ők is voltak a vidék tulajdonosai, ahogyan arról tanúk is beszámolnak: „a török minden esztendőben kijött zászlókkal és a keresztúri határtól fogvást az egész Rákos mellékin, egészen addig, ahol a Dunába szakad az Rákos, tilalmazó jeleket csinált az réteken.”⁷⁴ Nem egy török úr volt ennek a hatalmas területnek a birtokosa, hanem közösen birtokolták. A kaszálást pedig alacsonyabb rangú pesti törökökkel, rácokkal vagy a környező falvak magyar lakosságával végeztették el. Példa erre, hogy a monori török úr is kaszáltatott a Rákos rétején és jobbagyaival hordatta be a szénát Pestre. Elképzelhetjük, hogy kaszálás idején több, a mezőgazdasági idénymunkából élő dolgozó lakott a Rákos-patak partjain. Tudjuk, ha lejárt a jó kaszálás ideje, akkor a törökök árendába adták a területet. A bérbe vétellel főleg a cinkotai lakosok éltek, viszont így is bérleti díjként minden harmadik boglyát be kellett szállítani Pestre, a törököknek.⁷⁵

Nemcsak a kaszálás, hanem a legeltetés is jellemző volt a Rákos-patak partjain. A legjellemzőbb, hogy a juhokat Kőbányáig, a Kerek-halomig, az ún. Büdös- és Fehér-tó környékéig vitték és a Rákos-patakban itatták.⁷⁶ A török birtokba vette az üllői és gyömrői utak mellett a Kákás-, és a Békás-tó, a Látó-hegy és a Ceglédi-halom környékén elterülő réteket is. Nemcsak a törökök, hanem a környező falvak magyar lakosai is jártak a rákosi rétekre legeltetni, a marhákat a Rákosban itatták meg, főleg miután nyáron lekaszálták a réteket. Igaz ehhez külön engedélyt kellett kérni a Pestet és környékét birtokló töröktől, valamint fizetni nekik a rákosi réteken való kaszálásért, legeltetésért cserébe.⁷⁷

A Rákos két partja körül a török kiűzése után is lángoltak a viták a pestiek, valamint a szentlőrinci és a cinkotai földesurak között. Egyrészt vitát váltott ki a guba-

72 Szakály, Bocskai 66–67. p.

73 BéI, 1999. 89–90. p.

74 Belitzky, 1936. 114. p.

75 Uo. 115. p.

76 A tavak elhelyezkedésére ld. a Belitzky által rekonstruált pesti határtérképet: uo. 135. p.

77 Uo. 112–117. p.

csi határban lévő Büdös- és Fehér-tó hovatarozása. Egy alsónémedi lakos vallotta, hogy falujuk bírta a szentlőrinci pusztát és a marhákat a Fehér-, és Büdös-tó közötti réteken a török idejében is legeltették. Egy másik tanú szerint egészen Kőbányaig, a Rákos-patakiig hajtották a marhákat és senki nem tilalmazta nekik ezt a tevékenységet.⁷⁸

A Rákos-patak Cinkota felől való részét a cinkotaiak használták, a Rákos-patakon lévő hidat, a víznek mind a két részéről a cinkotaiak tartották pallóval.⁷⁹ Létezett egy kiemelkedő terület a Rákos mentén a cinkotai úton: a Rence-sziget, melynek hovatarozása szintén kérdéses volt, akárcsak a Török istrázsa (ma: Törökőr), amely Pest, Keresztúr és Szentlőrinc hármashatára volt. A pesti határ olyan óriási kiterjedésű terület volt, amelynek hovatarozása a török kiűzése után is vitás kérdés volt. Több évtizedes pereskedés után, amelynek fő tétje Kőbánya és az ottani szőlők voltak, került a vidék 1738-ra érvényes bírósági döntés alapján Pest város tulajdonába.⁸⁰

Károlyi Sándor, amikor „az Rákos körül való mezők” felégetésére indult a következőket írta: „jobb fenevadak lakják hazánkat, mint német, az eb.”⁸¹ Utalva arra, hogy nemcsak az idegen hadak (török, tatár, német) okozott pusztítást a háborúk során, hanem a magyarok is, akiknek terve az volt, hogy Erdélyig csalogatják Herbeville császári csapatait és az addig vezető utat teljes pusztasággá teszik. 1705. szeptember 16-án kelt át a császári hadvezér a Dunán, Budánál. Pálffy János tábornok a dunántúli, megsarcolt falvak élelmiszer-készletével segítette, így hat napra elegendő kenyér- és lisztkészlettel indult útnak. Minden egyes császári századnál volt egy kézimalmom, számítva arra, hogy a vidéken található gabonát meg tudják őrölni, azonban ezek a malmok hamar elromlottak.⁸² Károlyi Sándor feladata volt, hogy a rákosi mezőket és az itt található malmokat égesse fel, a lakosságot telepítse ki, a marhákat hajtsa el, az élelmiszer-készleteket hordja el vagy semmisítse meg.⁸³ Herbeville seregével három napig pihent Rákos mezején, majd tábort bontott és szeptember 19-én alig pár kilométernyi menet után Rákoskeresztúr és Rákoscsaba között, a patak partján pihent meg.⁸⁴ Valamikor szeptember hónap folyamán égethette fel Károlyi a rákosi malmot.⁸⁵ Tudjuk, hogy Rákóczi Ferenc az

78 *Borosy-Kisfaludy-Szabó*, 1999. 155–156., 273–274. p.

79 *Belitzky*, 1936. 129. p.

80 Uo. 134. p.

81 *Kosáry*, 1965. 54. p.

82 *Perjés*, 1963. 85. p.

83 *Markó*, 1935. 47. p.

84 Uo. 48. p.

85 *Nagy*, 1957. 143. p.

égetésekről nem a legnagyobb elismeréssel szólt, de egy-egy ilyen akciónak a stratégiai eredményei akár nagyobbak is lehetnek, mint a gazdasági, politikai hátrányai.⁸⁶

1668. június 26-án Hanvay Ferenc kérésére *Gödöllőn* tanúkihallgatást tartottak a gödöllői és a szadai határ ügyében. A 36 tanú vallomása nyomán felvett jegyzőkönyv arra kereste a választ, hogy a múlt évi határjárás vajon a valós határok mentén végezték-e. Ebből megismerjük a két falu közötti hányott határokat: Gárdonyivölgy, Ág-erdő, Köles-tető, Lázár útja, Paszagh-völgy,⁸⁷ Közép-mál. A tanúk egyöntetűen vallották, hogy a Sárközy István által 1667-ben végzett határjárás nem a valóságnak megfelelően zajlott. Sajnálatos, hogy a tanuvallomásokban Szada és Gödöllő határjárásakor a Rákos-patak forrását nem említik.⁸⁸

Isaszegen a török összeírások szerint 4 malomkerék működött a 16. században, a malmok melletti tó jövedelme pedig 1580-ban 50, míg 1590-ben 150 akcse jövedelmet hozott. A falu egyébként az 1559-es és az 1560-as összeírás szerint is szultáni hász birtok.⁸⁹ 1700-ban végezték el Isaszeg és *Pécel* között a határjárás. A határ a Bodzás-bokornak mondott résznél kezdődik, mert itt található három falu, Pécel, Isaszeg és Tarcsa határa. Szó esik arról is, hogy a Rákos-völgyben fut a határ egészen a Szilas-völgy bizonyos részén állított malomig.⁹⁰

Pécelen is működött malom a török összeírások szerint, ahol egész évben járó malomkerekek dolgoztak, 1546-ban, 1562-ben és 1590-ben 4, 1580-ban pedig 5 darab.⁹¹

A törökkorból adatunk van egy *Csabán* működő malomról. Itt egy háromkerékű vízimalmot hajtott a Rákos, melyről a török adórovó feljegyezte, hogy az Széchy Tamás malma. Ezek szerint már Mohács előtt dolgoznia kellett a malomnak, hiszen a Széchyek már régóta birtokolták Csabát. Ezután a malom után 1546-tól évente 75 akcse (kb. 1 magyar forint) illetéket szedtek be. A malom mellett még létezett egy halastó is, melynek elnevezése a török forrásban Rákos-tó és kincstári tulajdonban van. A tóból kifogott halak felét szedték adóba, mely 1546-ban 300 akcsét tett ki. A malmot később is összeírják, tehát folyamatosan működött, míg a halastónak ez az első és egyetlen említése.⁹² Nem véletlen, hiszen a malomnak háborúban óriási a

86 *Perjés*, 1963. 73. p.

87 Valószínűleg a Pázsaki-forrásról van szó.

88 *Borosy-Kisfaludy-Szabó*, 1999. 57–64. p.

89 *Káldy-Nagy*, 1985. 319–320. p.

90 *Borosy-Kisfaludy-Szabó*, 1999. 176. p.

91 *Káldy-Nagy*, 1985. 483–484. p.

92 *Vass*, 1972. 96. p. és *Káldy-Nagy*, 1985. 168–170. p.

jelentősége. Ha nem dolgozik malom, nincs liszt és kenyér, így egész területeket lehetett éheztetni.⁹³

A Pest vidéki pusztákat, köztük a *Keresztúr* mellett is, javadalombirtokból kincstári birtokká alakították és egy-egy török főtiszt bérbe vette és önálló gazdálkodásba fogott, mégpedig a dús réteken szarvasmarha-tenyésztésbe kezdett. Gyümölcsöző lehetett a területen az állattenyésztés, hiszen az állatok itatásával keveset kellett törődni, azt a Rákos vizében bármikor megtehetete.⁹⁴

Evlia Cselebi török világlutató a XVII. század közepén kereste fel a hódoltsági területeket, így többek között a *Rákos vidékén* is járt és leírta emlékeit erről a tájról. Az író beszámol egy különösen veszélyes helyről a Rákos-völgyében, mely valahol Pécel és Isaszeg között lehetett és minden hithű muszlim számára veszélyt rejtett magában: „Pestről északi irányban kimenvén, Alláhban bízva, a Pest és Kecskemét között elterülő síkságon haladtunk át és Szenkotár (Cinkota) faluhoz érkeztünk. A Rákos folyó partján háromszáz házból s három templomú magyar falu, Buda alá tartozó rájáival. A Rákos folyó északról a Felső-Magyarországhoz tartozó Fülek vára hegyeiből jön és itt áthaladván, Vác vára és Pest vára között a Duna folyóval egyesül. Innen kelet felé menvén, Tarcsai (Csíktarcsa), Körösztös (Keresztúr), Csapa (Csaba), Piecsel (Pécel) falukon áthaladva, Malomvölgye (*Dejirmen dereszi*) nevezetű szorosba jöttünk. Szűk, mocsaras, átkos leshely ez, mert a hitetlenek itt leshelyeket készítenek s Allah szolgáit elfogják. Mi a környékbeli leshelyeket kikémlelvén, szerencsésen keresztülmentünk.”⁹⁵ Pesty helységnévtárából próbálhatjuk meg azonosítani az Evlia Cselebi által említett helyet. „Szurdok: ezen szélesen nyúló magas hegy egyik csúcsát Izsaszeg felé keresztül metsző mély, szoros út” — írják a péceli lakosok.⁹⁶

Akárcsak a pesti határban, a Rákos-patak a torkolattól délre is árteres, mocsaras területeken folyt keresztül. A torkolat pontos helyének meghatározásához egykorú térképeket kell segítségül hívnunk. Egy 1825-ös ábrázoláson látható, hogy a Rákos-patak és a Duna találkozása pontosan a ma már megszűnt Fürdő-sziget⁹⁷ magasságában, a pesti parton volt.⁹⁸ A torkolattól délre elterülő mocsaras területen a

93 *Takáts*, 1907. 144. p.

94 *Vass*, 1972. 90. p.

95 *Evlia Cselebi*, 1908. 107. p.

96 *Pesty*, 1984. 275. p.

97 Valójában egy zátony, amely a Margitszigettől északra, a Népszigettől délre, az Óbudai-szigettől keletre volt található a Dunában.

98 MOL S 12 Div. XIX. No. 16:1. Ez a térkép a mai Szilas-patakot nevezi Rákos-pataknak, míg a dolgozatom témáját képező vízfolyást nem illeti névvel.

Vízafogó volt. Itt helyezkedtek el a város téglavetői, amelyeket a térképek is jelölnek. A Rákos-patakon a váci út is átvezetett, találkozásuknál mindegyik általam használt térkép hivatkozást tartalmaz a torkolat közelében. A patak jobb partján az említett hídtól keletre két ház is található, amelyek feltehetőleg az Ördög-malomhoz tartoztak,⁹⁹ az egyik egy „Korcsma”, mellette egy „Mulatóház” van.¹⁰⁰

A torkolattól északra a térképek az ún. *Juhász Földeket* jelölik, a színes ábrázolásokon zölddel festik, jelezve, hogy a terület legeltetésre, kaszálásra is alkalmas.¹⁰¹ Az 1825-ös térképen a torkolattól északra erősen mocsaras, kissé bokros területet jelöl a szerző, Ludwig Berger hajózási mérnök. Szerepel rajta valamiféle duzzasztógát és töltés, de közelebbi magyarázat nélkül.¹⁰² A torkolattól északra már a XVIII. században létezett a váci út mentén, a Dunához közel a Határ csárda (*Hotter Würtshaus*).¹⁰³

A Rákos-patak még a Váci úttal való találkozása előtt kettévált. Az Ördög-malom a patak jobb partján helyezkedett el, vele szemben a bal parton az Ördög-domb emelkedett.¹⁰⁴ A patak két torkolati medre az 1860-as években készült II. katonai felmérés szelvényein is jól látszik. Az északi medret Kösörűs-árok (*Schleifer Graben*), míg a délit Ördög-árok (*Teufels Graben*) névvel illették.¹⁰⁵

Röviden áttekintve az eddig ismerteket, emlékezhetünk, hogy a pesti határt a Rákos-patak mentén végig nádas-vizes rétek, mocsarak kísérték egészen a torkolatig. A patak északnyugati irányát a homokbuckák elhelyezkedése szabta meg, csekély eséssel gyakran elposványosodva folyt végig ezen a területen a Rákos és ágakra szakadva érte el a Dunát. A legnagyobb „tavak”: Kerek-tó, a mai Rákosrendező pályaudvar környékén, a Nádas-tó a palotai határnál, a mai Béke úttól délre (2 km hosszú és 200 méter széles volt), a Csikós-tó (más néven Horgos-tó) és a cinkotai határ mellett lévő Büdös-tó.¹⁰⁶ A Rákos-patak rendszeres kiöntései a réteken alkalmat nyújtottak a kaszálásra, igaz nagy károkat okozva, míg két kaszás után egy kocsi szénát adott egy rét, addig kiöntés után négy kaszás után adta meg az egy kocsit, tudjuk meg egy 1720-as adatból.¹⁰⁷

99 MOL S 12 Div. XIX. No. 34. (1834-ből).

100 BFL XV 16. b. 241/5.

101 MOL S 12 Div. XIX. No. 34. (1834), MOL S 12. Div. No.88. (1845), MOL S 11 No. 1963. (1846).

102 MOL S 12 Div. XIX. No. 16:1.

103 HL I. Katonai felmérés XV 19. és BFL XV 16. b. 221.

104 BFL XV 16. b. 241/5. A térképet Vörös László készítette 1833-ban.

105 *Bp. csatornázása*, 1972 172–73. p. és a HL II. Katonai felmérés.

106 Nagy, 1957. 162. p.

107 Uo. 162. p.

A Rákos-patakon, a pesti határban lévő szakaszán, a XVIII. században történtek meg az első szabályozási munkálatok, lecsapolások, felmérések. Az egyik legfontosabb munkálat a Rákos-árok rendbetétele volt. Általában száraz volt, ezért volt német neve *Graben*, azaz árok, csatorna. Ha nagy esőzés volt vagy kiöntött a Duna, megtelt vízzel, komoly öntözési értéket jelentve így a Pest környéki majorságok számára. Annak érdekében, hogy állandóan vízzel legyen tele építették meg az 1750-es években az ún. vizafogói csatornát, mely a Rákos-patak torkolatától húzódott a Rákos-árokig, azaz a Rákos-patak vize egészen a mai Boráros térig lefolyt, így biztosítva a rendszeres vízellátást.¹⁰⁸ Elnevezése is erre utal Waczpaur Lénárd¹⁰⁹ térképén: *Canalis ex Rakoss*. A torkolattól délre szántóföldek húzódtak a mocsaras részek mellett a mai Lipótváros területén. A szabályozatlanság miatt gyakori áradások színtere volt ez a terület. Az agyagos talaj és a Duna közelsége kiváló lehetőséget nyújtott tégláégetésre, így nem véletlen, hogy itt volt az invalidusok és a város tégláégetője is.¹¹⁰

Az Ördög-malomtól délre eső terület azonban további szabályozásra szorult. Balla Antal Pest megyei mérnök erőfeszítései is erre irányultak az 1780-as években. A Rákos-patak Ördög-malom felé vezető szakasza összeszűkített mederben folyt és a malom ill. a zsilip akadályozta a víz szabad lefolyását, ezért a víz a malom alatti mocsaras területre ömlött vissza. Balla javasolta a meder kiszélesítését, valamint egy nagyobb csatorna építésének segítségével gondolta a mocsarak felesleges vizét a Dunába vezetni. Ennek eredményeképp épült meg az a csatorna, mely a vizet a Csikós-tó déli és nyugati részén vezette a Dunába.¹¹¹ Ilyen kisebb-nagyobb levezető csatornák (ún. *demissoriumok*) épültek 1760 és 1780 között a Paskál-malomtól délre eső területeken is.¹¹²

A csatornaépítésekkel egyidejűleg zajlottak a töltésépítési munkálatok is. 1768-ban a Rákos-patak menti postaút mellett (ma: Külső-Jászberényi út) egy 4 öl széles 200 öl hosszú töltésszakaszt újjítottak meg, valamint 1775-re a Paskál-malom

108 Polónyi, 1961. 245. p.

109 A térkép 1764-ben készült, rajzolója, Waczpaur Lénárd pesti szervita szerzetes volt. Régi térképek, 1994. 16. p.

110 Nagy, 1957. 156. p.

111 Polónyi, 1961. 249–250. p. Ne felejtjük el, hogy ezzel a mederszélesítéssel csökkent a malomok teljesítőképessége, mivel a csatornákkal elvezették a vizet, tehát a város jövedelme is előbb–utóbb csökkent. Nagy, 1957. 163. p.

112 A szentlőrinci, gubacsi pusztákon, a határ déli részén ilyen munkálatok nem folytak. Természetesen mindezek a munkálatok a pesti határban csak úgy mehettek végbe, hogy egy rendkívül hosszú per nyomán a Rákos-patak mindkét partja Kőbányával együtt Pest város birtokába került 1738-ra.

és Keresztúr közötti szakaszon egy 3846 öl hosszú töltést építettek.¹¹³ A rendkívül fontos munkálatok arra irányultak, hogy a Rákost kísérő, gazdagon kaszálható réteket megvédjék.

A XIX. század közepéig, feltöltéséig létezett a Pestet körülvevő csatorna, amely a középkori fattyú Duna-ágból alakult ki, mindezt Waczpaur 1764-es térképe, az 1787-es I. katonai felmérés, és egy XVIII. század végi ábrázolás is világosan mutatja. Ez a csatorna 1833-ban a következő helyek mellett haladt el, illetve folyt rajtuk keresztül. A Rákos-árok, miután a Vizafogó mocsaras területén végigfolyt, érkezett a Szerviták kaszálója, Pacsirtamezei kertek vidékére, azaz nagyjából a mai Aradi utca, Nagykörút találkozásához. Itt továbbhaladva folyt el a Pacsirtamező utca (kb. mai Andrássy út) alatt. Egy híd ívelt át fölötte, akárcsak a Kerepesi út, az Üllői út és a Soroksári út esetében.¹¹⁴ A Soroksári gát (*Damm*) északi végénél halad el a *Rákos Graben*, amely a dunai torkolathoz nagyon közel van. Ez a terület nagyjából a mai Boráros tér és környéke, ahol a gát és az árok találkozásánál lakóházakat láthatunk.¹¹⁵

A Rákos-árok vízzel feltöltve is gondokat okozott, ugyanis a kiépülő külvárosok belső csatornahálózata 1750 után a Rákos-árokba torkollott, melyben a sár és piszok akár egy öl magasságban is felhalmozódott. Nagyon fontossá vált, hogy a Rákos-árkot állandóan megtisztítsák a szennytől. Természetesen ugyanígy kellett ügyelni a már említett vizafogói csatornára is.

A városfal és a Rákos-árok között kertek, míg a Rákos-patak partján majorok¹¹⁶ helyezkedtek el. Természetesen ezen majorok elhelyezkedését a víz közelsége szabta meg, mivel öntözéshez, állattartáshoz állandó vízre volt szükség, melyet a szabályozott, immár vízzel telített Rákos-árok biztosított, de a majorok tulajdonosai a Rákos-patakot is igénybe vették. Példaként említhető, hogy a jelenlegi Király utca és a Nyugati pályaudvar között tíz major volt a Rákos-árok áradásos vonala mellett a XVIII. század végén, melyeket felső majorok névvel illettek. A Király utca első neve is *Ober meyerhof weeg* volt.¹¹⁷

A szabályozási munkálatok eredményeire mutatnak rá az 1751-es hadgyakorlatra való előkészületek során készített felmérések is. Részletes beszámoló készült 1750-ben a hadgyakorlat táborozási helyének kijelölése érdekében, melyet valaho-

113 Polónyi, 1961. 250. p.

114 BFL XV 16. b. 241/5. Ez a térkép nem nevezi meg, csak *Csatorna* névvel illeti.

115 MOL S 11 No. 1359.

116 A major alatt a város falai közül kiszorult gazdasági udvart kell értenünk, ahol a polgárok földműveléshez szükséges szerszámaikat, állataikat tartották. Nagy, 1957. 151. p.

117 Uo. 151–152. p.

vá Keresztúr, Kőbánya és a Paskál-malom környékére terveztek. Egyik legfontosabb kérdés az ivóvíz volt, vagyis az, hogy a közelben folyó Rákos-patak vize iható-e? Langer Ferenc katonai mérnök járta be a területet és jelentette a nyáron sem kiszáradó Rákosról, hogy „vizét a környező mocsarokból beszívargó lé kissé poshadó ízűvé teszi ugyan, de (...) a víz iható és egészségre ártalmatlan.”¹¹⁸

A pesti telekkönyvekből megtudjuk azt is, hogy Pest város határában a Rákos-patak több malmot is hajtott. Egyet a váci és palotai úton fekvőnek mond, szemben a Dunával, melynek első tulajdonosa Mathias Döppel volt, tőle került át a malom Franz Scopek és Jacob Teyfl birtokába.¹¹⁹ Utóbbi névről kapta ez a malom az Ördög-malom elnevezést a XVIII. század elején. Később Eleonóra Scopekin, majd Anna Barbara Scopekin örökölte. 1782-ben vásárlás útján került át a szlavnicai Sándor-család tulajdonába.¹²⁰

A XIX. században már Paskál-malomnak hívott őrlőalkalmatosság a telekkönyvi bejegyzés szerint először Jacob Herzog tulajdonában volt, onnan került előbb Georg Paschgall, majd Anton Paschgall kezébe 1802-ben. A telekkönyv egyébként a következőképpen fogalmaz, amikor a malom és a hozzá tartozó telek pontos helyét határozza meg: „*Ein Mühl-gründt über den fluss Rakos an dem Majorother weeg ligend*”.¹²¹ Nemcsak ez a forrás, hanem több szerző is folyóként nevezi meg a Rákos-patakot. Ennek oka, hogy a XVIII. században kiterjedt vízfolyás volt, amely gyakori kiöntéseivel nagy területeket vont víz alá. Létezett egy malom a kerepesi úton, nem messze Kőbányától, melynek korábbi tulajdonosa Antonius Massl volt, majd tőle került a város birtokába és ez lett a városi malom.¹²² 1770-ben Irányossy Antal vásárolt meg 10.100 forintért, akitől Keglevics Ádám vette meg, végül 1802-ben gróf Festetics János lett a birtokosa, ő már 30.000 forintért jutott a malom birtokába.¹²³

A Rákos-völgy újjátelepülése igen hamar lezajlott, a Rákóczi-szabadságharc idejére már mindegyik helység ismét lakott volt. A szabadságharc hadi eseményei után a konszolidálódott helyzetben már semmi sem zavarta a Rákos-menti települések gazdálkodásának újra indulását. A XIX. századra valamennyi Rákos-patak melletti helység megtalálta saját arculatát. A községekre jellemző ismereteket, tevékenységformákat pedig a helységnévtárak szerzői mutatták be. Rengeteg szó

118 Polónyi, 1961. 248. p. és BFL IV 1202. c. Int. a. a. 3373. és 3381.

119 BFL IV. 1215. f. 7. köt. 1. p.

120 Uo.

121 BFL IV. 1215. f. 7. köt. 2. p.

122 Uo. 3. p.

123 Uo.

esik ezekben a művekben a határhasználatról, a falvak mezőgazdaságáról. A korábbi időszakokról ilyen pontos összefoglalásokat és részletes leírásokat nem ismerünk. Ebben a fejezetben a változott változásokat vesszük sorra.

Szadát, régi–új földesurai a török után felerészben a váci püspökség, a másik felében a váradi káptalan birtokolták. Bél Mátyás 1730 körül azt írta, hogy a falu vegyes lakosságú, innen tudjuk, hogy idegen nemzetiségű, szláv lakosok is érkeztek Szadára.¹²⁴ A XIX. században Szada határát homokosként írta le Fényes Elek, szántóföldje, rétje kevés volt. Fő gazdasága nagy szőlőhegyében állt, amely igen becses fehérbort termett. A gyümölcsstermesztés és azzal való kereskedés tette ki a szadaiak fő jövedelmét.¹²⁵ „A szadai bor több évtized óta jó nevet vívott ki s mint kellemes italu, tartós fehér asztali bor különösen Budapesten kedvelik”, jegyezte fel a XIX. század második felében Galgóczy Károly.¹²⁶

Gödöllőn 28-ról 176-ra emelkedett 45 év alatt a faluban lakó családok száma, így nem véletlenül olvashatjuk Bélnél, hogy népes falu, magyar lakosokkal, homokos szántófölddel, északra eső szőlőkkel, vidám, kedves fekvéssel. Grassalkovics Antal, a neoaquistica bizottság elnöke 1723-ban vette meg az első birtokrészeket a későbbi uradalomból, majd Bossányi Krisztina halála után 1748-ra teljesen a Grassalkovics-család lett Gödöllő földesura. Az általa 1735 és 1759 között épített kastély több híres vendéget is fogadott. 1751-ben Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc, a Pest melletti Rákos mezején tartott katonai hadgyakorlat megsejmlélésekor, a gödöllői kastélyt tisztelte meg látogatásával. A kora éjszaka, a kastély kertjében megrendezett vacsorát 70000 gyertya világította meg, „nappali fényességet teremtve.”¹²⁷ Grassalkovics Antal kezdte meg a kálvária építését is, amelyet végül fia fejezett be 1775-ben. „A kálvária alatt egy 1200 akós víztartó van, hová a papsági forrásból vezették a vizet s ez jelenleg is a kastély vízvezetékének a reservoirja.”¹²⁸ A leírás újabb példát kínál arra, hogy lássuk, hogyan lehetett a Rákos-patak vizét különböző célokra használni. Lipszky Jánosnál Gödöllő mezőváros (oppidum), mely rangot a XVIII. század második felében Grassalkovics Antal fejlesztő tevékenységének köszönhetően nyerte el.¹²⁹

A XVIII. századi urbáriumokból világosan kiderül, hogy minden Rákos-parti településen működik a patak által hajtott vízimalom. Gödöllőn „az mélt. uraság

124 *Bél*, 1977. 68. p.

125 *Fényes*, 1851. IV. köt. 51. p.

126 *Galgóczy*, 1876–77. III. köt. 132. p.

127 *Virág*, 2001. 91. p.

128 *Ripka*, 1896. 149. p., *reservoir*: víztároló medence (fr.)

129 *Lipszky*, 1808. 212. p.

engedelméből egy vízimalmot, két kereköt birunk köz-szükségünkre, akinek censusa e koráig el engedtetett, ez a malom nem a gödöllői határban, hanem az Egerszegi pusztán vagon. Ez előtt mintegy 30 évvel (1730 körül) volt a gödöllői határban malma a községnek az uraság engedelméből, és ehelyett adattatott a mostani, egerszegi malom.”¹³⁰

A Rákos-patak és vízgyűjtő területe az újkortól a XX. század közepéig

Gödöllőről az olvasható Fényesnél, hogy magyar mezőváros — érdekes, hogy Galgóczynál kevés némettel vegyült magyar mezővárosként szerepel —, erdőkől és szőlőhegyektől környezett regényes völgyben. Szántóföldjei homokosak, melyeken rozst, kukoricát, burgonyát termesztenek, de a gyümölcs és szőlőtermesztés jelentősebb. A kerti veteményeket a Rákos-patak vizéből öntözték. 1851-ben özvegy herceg Grassalkovich Antalné szül. hg. Eszterházy Leopoldina után gróf Viczay Károly lett a birtokos, aki azt még ugyanazon évben báró Sina Györgynek adta el, majd 1864-ben került egy belga bankhoz a város és az uradalom.

Az 1868. évi V. tc. értelmében az uradalomnak újabb tulajdonosa lett: az uralkodó.¹³¹ Ezt követően Gödöllőn olyan változtatásokat eszközöltek, mely a Rákos-patakkal is kapcsolatban volt és emelték a város szépségét, hangulatát. „A gödöllői a régi iskolából új divatossá alakított kert, a vele régen kapcsolva volt, ma már megszünt vadaskert kiszakítása után most 107 holdra terjed, hattyús és halas tóval is el látva, melyhez a rajta keresztülfolyó Rákos-patak szolgáltatja a vizet.”¹³² Az Isaszeg felé folyó Rákoson, a határban két vízimalom létezett, melyek mindegyike felett egy halastó volt, ezek a malmok már a török idejében fennállottak — állítják a szerzők.¹³³ Wellmann Imre monográfiájából tudható, hogy „A gödöllői és isaszegi

¹³⁰ Wellmann, 1967. 162. p. Az urbárium 1760-ban készült.

¹³¹ 1868. évi V. tc.: „A gödöllői uradalomnak megvételéről és a koronai javak állományába sorolásáról. A magyar koronai javak után a megszüntetett úrbériség váltságdíja, valamint a szőlődezsma váltság és egyéb államjavak értékesítése fejében befolyt pénzüsszegek egy részén megvett, és a Gödöllő mezőváros, Kerepes, Dány és Isaszeg helységek határaiban fekvő majorsági birtokokból s ezek tartozmányaiból, továbbá: az egerszegi, besenyői, babati, szent-györgyi, nyíregyházi, szent-királyi és kis bagi pusztákból álló gödöllői uradalom, a fennálló hazai törvények, jelesül az 1439: XVI. t.c. 1 § és az 1514: I. és II. t. cikkelyek értelmében Ő császári és Apostoli királyi Felsége legkegyelmesebb megegyezésével, az elidegeníthetetlen magy. királyi koronajavak állományába felvétetik, és ezen minőségében bezikkelyeztetik.” Magyar Törvénytár 1896. 369. p.

¹³² Galgóczy, 1879. 491. p.

¹³³ Fényes, 1851. II. köt. 53–54. p. és Galgóczy, 1876–77. III. köt. 165–171. p.

halastavak az udvar és a papok szükségleteit szolgálták, bennük főleg kárászt és pontyot fogtak, de a [18]’70-es években vizát és tokot is hozattak beléjük.”¹³⁴

Isaszeg Bél szerint Gödöllőtől keletre terült el a Rákoson túl, amelynek bal partját foglalta el. Lejtős fekvésű, kies és erdős határral, a talaja szivós, nehéz művelésű volt.¹³⁵ Grassalkovics Antal az 1730-as évek második felében szerezte meg Isaszeget. A Rákos-patak egyik áradása után 1730-ban a megye rendelkezéséből kőhidat építettek, ugyanis ezen a ponton haladt át a királyi út Pest felé.¹³⁶ Az isaszegi urbárium a következőt állítja: „Köz javunknak mondhattuk, hogy jóllehet az 1734-ik esztendőbeli contartactus mellett egy vízi malmot határunkban fölállítván, sokáig bírtuk, s annak a gátyát a mélt. uraság azon okból, hogy gedellői malmainak káros volt, elrontatta, következendőképp azon malmunkat haszontalanná tette, mindazon által isaszeghi 3 vízi malmai közül az egyikét, úgy mint legh alsót, nekünk engedte használni esztendőbeli 30 ft. árendáért, az iránt 1764-ik esztendőben instantiánkra ki adott kegyes resolutio szerint. — Ehez járul, hogy előbbeni említett malmunknak elrontásával rétecskét nyertünk, mellyen kívül vagyon minden gazdának a marasztokban (értsd: a Rákos kiöntési területén) rétye, mellyeket, ha a víz föl nem önti, kétszer is lehet egy esztendőben kaszálni.”¹³⁷ Világossá válik tehát egyrészt, hogy a Grassalkovics-uradalomnak több malma is volt Gödöllőn, melyek hozama visszaesett az isaszegi községi malom miatt, másrészt, hogy az uradalom három vízimalmot bírt Isaszegen, melyből egyet a falunak engedett használni. Isaszeg ekkoriban magyarosodni kezdő tót falu, amely a gödöllői uradalomhoz tartozott a XIX. század közepén. A határ keleti és nyugati része homokos, déli része agyagos volt, rozst, zabot termeltek, illetve dohányt. Isaszegen is kihasználták a Rákos-patak áldásait, így nagy kaszálók voltak a patak mentén, kerti veteményesek sorakoztak a víz mellett.¹³⁸

Pécelről Bél Máttyás azt írja, hogy magyar falu, a Fáyak birtoka, illetve házasság révén a Rádayaké.¹³⁹ A Rákos-patak folyik el alatta, halastavak és malmok számára szolgáltatja vizét s öntözi a bőven termő réteket. „De a helység határa is szemet gyönyörködtető. A másutt kopár dombok itt fával borítottak. A közöttük lévő veté-

¹³⁴ Wellmann, 1933. 159. p.

¹³⁵ Bél, 1977. 69. p.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Wellmann, 1967. 175. p.

¹³⁸ Fényes, 1851. II. köt. 142. p. és Galgóczy, 1876–77. III. köt. 164. p.

¹³⁹ *Virág*, 2001. 136–137. p. A kastélyt 1722 és 1730 között építtette Ráday Pál. 1825-ben tűzvész áldozatává vált, 1872-ben a Kelecsényi-család birtokába jutott és őalattuk megindult a nagyszerű építmény romlása. (Szerencsére a híres könyvtár 1861-ben a Dunamelléki Református Egyházkerület tulajdona lett, így a gyűjtemény egyben maradt.)

sek, szőlők nagy változatosságban díszítik a határt, amely részben homokos, de földművelésre alkalmas.”¹⁴⁰ Az urbárium szerint Pécelen „Tek. Ráday Gedeon úr részről negyed része helységünknek egy vízimalomnak fele jövedelmét, 11 forint 25 dénár, úgy más uraktól egy negyed résznek jövedelmét azon vízimalomnak 50 forintokban bírván aznak is köz-hasznát szükségünkre fordítjuk.”¹⁴¹ Pécelről egy-behangzóan állítják a falu leírói, hogy a sok úri lak a vasútról¹⁴² nézve városias külsőt kölcsönöz neki. A Rákos a falu alatt éppen a vasúti indóháznál nádas tavat képez. Erről Galgóczy meg is jegyzi, hogy legkevésbé sem szolgál a község ékeségére. De a nagyon szép kilátást dicséri, hiszen a szőlőhegyről a Rákos kiszélesedő völgyére és az átellenes Sukoró-hegyre csodálatos a panoráma.¹⁴³

Csaba sík területen fekszik, itt-ott erdővel, földesura a Laffert-család volt.¹⁴⁴ Amikor elkészült a falu urbáriuma, a fogyatkozások között a következők szerepelnek: rétjeiben a Rákos vize áradáskor sok kárt okoz, s mint országút melletti helyet, sűrűn terhelik katonai átvonulással és fuvarral.¹⁴⁵ A nagy kiöntésekkor a Rákos hol iszappal borította el a réteket, hol a már rendben heverő boglyákba rakott szénát sodorta magával. A Rákos-patakon annyi malom volt, hogy az előttük felduzzasztott víz a malmok után a lejjebb levő falu kaszálójára, rétjeire jelentett nagy veszélyt.¹⁴⁶ Csabán a földesúr Laffert Ignác kapitány egy régi malmát bérelte harminc forintért a község a XVIII. század közepén, míg a robotkötelezettségek között 1745-ben szerepelt a főúri malom rendbetartása, a vámgabona Pestre szállítása a főúri és a községi malomból.¹⁴⁷ Elmondható, hogy Csabán is legalább két malmot hajtott a korszak végén a Rákos. Csaba kevés némettel vegyes magyar község a XIX. század második felében. A föld nagyobb része rozstermő fekete homok volt, jó gabonatermő. Levegője egészséges, sok juhot táplált, rétjei termékenyek és természetesen a Rákos vízimalmokat (3 molnár dolgozik, 5 segéddel) hajtott — olvashatjuk az egykorú leírásokban.¹⁴⁸

140 *Bél*, 1977. 70. p.

141 *Wellmann*, 1967. 179. p.

142 A Pestet Losonccal összekötő, a Rákos völgyében húzódó vasutat 1863 és 1867 között építette a Magyar Északi Vasúttársaság. A Pest–Hatvan vasútvonalat 1867. április 2-án nyitották meg. *Vasúttörténet*, 1995. 164. p.

143 *Fényes*, 1851. III. köt. 214. p. és *Galgóczy*, 1876–77. III. köt. 162–164. p. és *Galgóczy*, 1896. 2. p.

144 *Bél* Mátyás így írja: Laferti birtok. *Bél*, 1977. 70. p.

145 *Felhő*, 1971. 150. p.

146 *Wellmann*, 1967. 32. p.

147 *Felhő*, 1971. 150. p.; *Wellmann*, 1967. 180. p.

148 *Fényes*, 1851. I. köt. 193–194. p. és *Galgóczy*, 1876–77. III. köt. 160–162. p.

Keresztúrnak, melynek földesura Podmaniczky János volt, szintén nagy gondot okozott a Rákos rendszeres kiöntése.¹⁴⁹ Bél szerint a falu annyira esik Csabától, mint amennyire Csaba Péceltől. Itt kezdődtek a pesti határ bőven termő kaszálói. Magyarok lakták részben a földbe ásott helyeken, a barlanglakók szokása szerint, de voltak a faluban magasabb házak is.¹⁵⁰ Keresztúron a földesúr, a Podmaniczky-család engedelméből egy malma volt a községnek, melynek hasznát közszükségre fordították.¹⁵¹ Az Országos Vízügyi Levéltár egyik térképén a keresztúri malmok neveit is megismerjük. Létezett a pesti határ mellett a Határ vagy Felső malom, a község közelében a Tó középmalom, a legdélibbet Alsó malom elnevezéssel illeték.¹⁵² A keresztúri és a péceli molnármesterek egy önálló céh felállításával szerettek volna kiemelkedni a kontársorból. A Helytartótanácsához küldött folyamodványukhoz mellékeltek a környék földesurainak ajánlását is, így gr. Thoroczkay Teréziát is, aki „pézteli jóságainak arendatora és plenipotentiarissa” volt és igazolta, hogy a nevezett molnárók nemcsak a vízi- és szárazmalmok készítéséhez, hanem az ácsmesterséghez is értenek.¹⁵³ Kérték, hogy a pesti molnárcéhhez kapcsolják őket, mint filiálisokat, azonban arról nincs tudomásunk, hogy a kívánt privilégiumokat, az önálló céh ismérveit megkapták-e. Valószínű a váci céh filiálisai lettek.¹⁵⁴ Keresztúr vegyes tót–magyar–német községként szerepel Fényes Elek helységnévtárában. Rétjei a Rákos melletti lapályon terültek el és jól termettek, bora pedig annyira becses volt, hogy a pestiek a kőbányai bor helyett ezt vették meg inkább. Itt állt Podmaniczky János kastélya, melynek nagy kiterjedésű kertje volt, ahol a Rákos-patak folyt keresztül. Szép halastava és árnyékos fasorai kellemes helyé varázsolták a települést. A patak a XIX. század végén három malmot hajtott és a falu felső végén kiképzett tavon télen jégtermelés folyt. Ez utóbbi nagy hasznot hozott, hiszen a kőbányai sörgyár használta fel.¹⁵⁵

Létezett a Rákos-patak folyása mentén, a mai Rákosfalva területén is egy település, amelyet már Lipszky János is megemlít *diverticulum et molendinum* (puszta és malom) néven, sőt Nagy Lajostól megtudjuk azt is, hogy ezen a Rákos nevű tele-

¹⁴⁹ *Felhő*, 1971. 150. p.

¹⁵⁰ *Bél*, 1977. 70. p.

¹⁵¹ *Felhő*, 1971. 150–151. p. és *Wellmann*, 1967. 182. p.

¹⁵² OVL 6. 10. 1. 386.

¹⁵³ *Eperjessy*, 1965. 246. p. Több urbáriumban és összeírásban is szerepel, hogy a molnár ácssággal is tartozik szolgálni, mivel eredeti fő foglalkozásuk a malomépítés volt. *Takáts*, 1907. 54. p.

¹⁵⁴ *Eperjessy*, 1965. 285. p.

¹⁵⁵ *Fényes*, 1851. II. köt. 208–209. p. és *Galgóczy*, 1876–77. III. köt. 158–160. p.

pülésen, amelyet ő *praedia et diverticula* fejezetben szerepeltet, szerinte itt 8 házból 85 fő lakott.¹⁵⁶

A XX. században már tervszerű szabályozási munkálatok folytak a Rákoson, emellett léteztek grandiózus, meg nem valósult tervek is. Több olyan eset is volt, amikor a terv készen állt, a munkálatok műszaki leírásai is elkészültek, azonban a kivitelezésre már nem került sor.

Pest város vezetése már a XIX. század elején elhatározta, hogy a Rákos-patak vizével fogják táplálni a posványos és kellemetlen szagú Városligeti tavat. Mint az egykorú forrás is írja, a tó poshadt, bűdös vízének oka, hogy „a víz befolyásához képest kifolyása a lehető legkedvezőtlenebb”. Ha a fákról lehullik a virágzat, olyankor a víz felszíne sem látszik ki. Ha a lehullott virágok lesüllyednek, akkor a vizet is megfertőzik — figyelmeztet a szerző.¹⁵⁷ Mivel mindenképpen szerettek volna gyógyfürdőt építeni a Városligetben, és a kormány erre addig nem adott pénzt, amíg a tó állapotát nem rendezi a város, ezért 1896-ra, a milleniumi kiállítás megnyitására készülődve, sikerült rendezni a kérdést. A Weisz és Kis építési vállalkozók vezetésével a munkálatok, mint egy újságcikk megjegyezte, 1895 novemberében a rossz talajviszonyok ellenére jól haladtak. Reményüket fejezték ki, hogy be is fogják fejezni a kiállítás megnyitásáig.¹⁵⁸ „A patakban (azaz a Rákosban) 3 méter hosszú 0,40 méter magas duzzasztó tereli a vizet 1 méter nyílású zsilipen át a part mellett épített higgasztóba (értsd: iszapfogóba), melyben a víz iszapját lerakván, jut csak a Ligetbe vezető csatornába; a higgasztó 130 méter hosszú és 26 méter széles oldalai ki vannak kövezve, mert az egész talaj futóhomok.”¹⁵⁹ Úgy építették meg az iszapfogót, hogy 3 kamrára osztották, így amikor ki akarták tisztítani csak le kellett zárni az egyik kamrát, míg a másik kettőben akadálytalanul áramolhatott a Rákos vize a tóba. A Városligeti tó állandóan táplált vize pedig a mai Andrassy út és a Szondy utca csatornáin jutott a városi főcsatornába.¹⁶⁰

156 Nagy, 1828. I. köt. 243–251. p.

157 Fegyveres, 1885. 1–2. p.

158 Mihályfi, 1895. 436. p.

159 Bp. műszaki útmutatója, 1896. 80. p.

160 Mihályfi, 1895. 436. p. A Népszava a következőképp emlékezik meg a munkálatokról: „A városligeti tavat a héten ismét lecsapolták. A tó helyét most iszapos gödör és egy pár tóza (sic!) jelzi. A tó fenekén most száz meg száz munkás dolgozik, aki az iszapot elkotorja és továbbszállítja. A tónak egész fenekét fehér kavicsréteggel borítják és a tóba a Rákos-patak vizét ceszitük be úgy, hogy a másik oldalán kifolyjon. Így a tó vize örökös mozgásban lesz s nem poshad meg soha. A tó fenekét egy pár helyen megmélyítik, úgy, hogy a hajózási kiállítás tárgyai és hajói elhelyezhetők legyenek a taven.” *Városliget*, 1895. 6. p.

A Rákos-patakkal kapcsolatban még egy grandiózus terv létezett a századforduló környékén, mely csak az első világháború utáni összeomlás nyomán merült feledésbe. A rákosi hajózható csatorna terve már Szemere Bertalan elképzelései között szerepelt, igaz ő még a régi pesti várfal (a mai Károly krt. – Múzeum krt. – Vámház krt.) mentén képzelte volna el. A város terjeszkedése után a terv már az volt, hogy a Hungária körút vonalán kell Pestet hajózható körcsatornával körbeépíteni.¹⁶¹ A csatorna pontosan azt a vonalat foglalta volna magába, ahol egy 1823-as térkép a *Pesther Stadt Linien Graben*-t jelölte. Ez tulajdonképpen az akkori Pestet körülölelő határárkot jelentette, nagyjából a mai Városliget, Orczy-kert, Hungária és Könyves Kálmán körutak vonalán.¹⁶² Végül a századfordulón teljes komolysággal merült fel a Rákos-patak kiszélesítésével létesítendő hajózható csatorna terve. A csatorna részére szükséges területet, egy 70 méter széles és mindkét oldalon 10–10 méteres előkerttel bővített, azaz összesen 90 méter széles parksávról kell gondoskodni a patak mentén. A csatorna célja az volt, hogy Budapest környékén hajózási összeköttetést biztosítson a Duna és a Tisza között,¹⁶³ valamint, hogy a Budapestet körülvevő településeknek a kereskedelembe való bekapcsolását megoldja, olcsó szállítási lehetőséggel.¹⁶⁴ A Rákos-patak vonalát a dunai torkolattól egészen a Csömöri útig, vagy más elképzelések szerint egészen Rákosfalváig és azon túl Kőbányáig használták volna fel. Mindez kb. 18 km hosszat jelentett volna és megoldani tervezték ezzel a Rákos szabályozásának gondját is.¹⁶⁵ Mivel azonban a terv csak terv maradt, ezért a szabályozás is későbbi időre halasztódott.

Fontos munkát a volt Rákosi rétek mocsarainak lecsapolása és rendbe tétele. Az egykorú forrás siralmasnak jellemzi a terület helyzetét és mielőbbi megoldásokat szorgalmaz. „Az alsórákosi rétek itt vannak a székesfőváros legsötétebb területén, a Városliget, Hungária út, rákosi rendező pályaudvar, a Kerepesi út által körülzárt területen és közvetlen környezetükkel együtt elnyúlnak egészen a város határáig, valahová Pestújhely és Cinkota vidékéig. Vannak itt olyan telkek, amelyek harminc méternél kisebb szélesség mellett vagy másfél kilométernyi monstrozus hosszúságra nőttek. A világ egyik legnagyobb területű városának tizenkettedrésze ez a nagy terület, amely a világtól jóformán el van zárva. A rákosi rendező pu. egyfelől és az új lóversenyter másfelől szinte körülbástyázzák ezt a másfélezer (ponto-

161 Kvassay, 1904/1. 169–170. p.

162 BFL XV. 16. d. 241.

163 A terv szerint egy csatorna húzódott volna a Rákos-patak pesti határáról Szolnok környékéig, ahol találkozott volna a Tiszával.

164 Sándor, 1918. 205–211. p.; 209. p.

165 Uo. 205–211. p.; 207–208. p.

san 1522 ha) hektárnyi sík földterületet.¹⁶⁶ Az áldatlan állapotokra világít rá, hogy a területen csak „lóugrásokkal” lehetett átjutni. Az egyre időszerűbb és sürgetőbbé váló rendezésre Warga László műszaki tanácsos készített tervet, melyből „a szegény népről való szeretetteljes gondoskodás mosolyog felénk.”¹⁶⁷ Célja a lakásvi-szonyok javítása, új telekbeosztás és a Rákos-patak végleges szabályozása volt, legalábbis a pesti határ kezdetétől egészen a torkolatig. 1918-ban a legégetőbb be-ruházási tervek megvalósítására a főváros 300 millió korona kölcsön felvételét ha-tározta el, melyből 5.920.000 koronát a Rákos-patak szabályozására költöttek vol-na, de a háborús összeomlás elsodorta magával az elképzeléseket.¹⁶⁸

Nézzük, milyen állapotok uralkodtak 1929-ben a Rákosi réteken! A Paskál-ma-lomnál két patak ömlött a Rákos-patakba, ez a malomtulajdonosnak kiváló volt, mert az alsórákosi rétek lejtettek és nagyobb olvadás idején a víz a malom hajtómű-veire zúdult, biztosítva így az eredményes működést. A malom és a szintén itt levő Gál István-féle reszelőgyár berendezései miatt nagy területeket öntött el a víz, amelyet jól szemléltet a leírás. E szerint „... hatalmas területeknek miazmás a leve-gőjük és bármikor epidémia törhet ki (...). A bolgár kertészek¹⁶⁹ rengeteg trágyát termelnek. Emellett a csatornában ott úszkálnak a fekáliák. A piszkot nem lehet el-takarítani, a kánikulában orrfacsaróan bűzös a levegő és a kutak legnagyobb részé-nek vize ihatatlanul bűdös.”¹⁷⁰ A cikk szerzője felhívja a figyelmet arra, hogy a Rákos-patakat mielőbb egészen a pesti határ végéig szabályozni kell, tehát nem-csak egy megfelelő, kibetonozott medret kell építeni, hanem a csatornázást is meg kell oldani.

Végül elérkeztünk a Rákos-patak fővárosi szakaszának rendezéséhez. Ehhez a munkálathoz 1925-ben fogtak hozzá, amely mintegy öt évig tartott. A mocsaras ár-terület szabályozása valóban időszerű volt, mind közegészségügyi, mind városren-dezési szempontból, ezért a főváros 1925–26-ra 200–200 ezer aranykoronát, 1927-re 100 ezer pengőt különített el.¹⁷¹ A munka során teljesen új medret ástak, melyet 5 méter magas és 2 méter széles betonlapokkal raktak ki a Paskál-malomtól a dunai torkolatig. A munkálatokat Farkas Árpád műszaki tanácsos és Licskó Pál

166 *Komor*, 1917. 3–4. p.

167 Uo. 4. p.

168 *Beruházó program*, 1918. 3–4. p.

169 Speciális kisüzemi módszerekkel, melegágyi hajtással és öntözéssel zöldséget termelő kertész. A magas szintű kertészeti kultúrával rendelkező Bulgáriából Magyarországra érkező vállalkozók főleg paprikát, paradicsomot, fejes salátát és uborkát termesztettek a kedvező piaci lehetőségek-vel rendelkező nagyvárosok környékén. *Néprajzi Lexikon* 1977. I. köt. 316–320. p.

170 *Nyírgri*, 1929. 7–8. p.

171 *Riport*, 1927. 7. p.

mérnök vezetésével végezték. Az új meder építése nehéz munka volt, mert az alatalaj rendkívül laza és talajvízben gazdag, ezért a meder alatt ún. drainage-csőket helyeztek el, hogy a talajvizet elvezessék.¹⁷²

A szabályozás eredményeképp 1930-ra 850.000 pengő költségen 3 kilométer készült el a torkolattól visszafelé. A legnagyobb technikai bravúrra akkor volt szükség, amikor a Rákosrendező pályaudvar alatt vezették át a patakot. Mivel itt 17 sín páron naponta 400 vonat járt, ezért oszlopokkal kitámasztották a síneket és 6 méternyire a pályaudvar szintje alatt egy 7 méter széles gödörben helyezték el a 4,4 méter széles és 3,3 méter magas vasbeton burkolatú alagutat, hogy abban a Rákos-patak vize tovább folyhasson.¹⁷³

Budapest belterületén a Rákos-patak minden tavasszal kiöntött azokon a részeken, ahol a medret még nem szabályozták. Ennek az volt az oka, hogy a patak medre nem volt elég mély és a talaj sem tudta beszívni a hóolvadáskor keletkező nagy mennyiségű vizet. Ilyen esetről olvashatunk 1901-ből: „Nagy riadalmat okozott múlt szerdán Budapest környékén a kis Rákos-patak kiöntése, amely hirtelenül megtagadt (sic!) és temérdek kárt okozott. A veszedelem a Szt. László úton támadt, ahol a patak vize átszakította az Állami Vasútak gátját és ellepte az utcát. A házak egy része egy méter magas vízbe került, csak a rendőrség segítségével lehetett sok embert és háziállatot kimenteni. Az ár több gátat is elmosott köztük azt is, amelyen a Váci úti villamos vezet, melynek sínjei a levegőben lógnak.”¹⁷⁴ A főváros környékén és a Rákos budapesti szakaszán 1940–1941 folyamán olyan nagy árvíz volt, hogy arról külön könyvben emlékeztek meg. 1940 telén a patak medrét rendkívül vastag jégréteg zárta el, amelyet a szél által odafújtt hótömeg fedett be. A mintegy 160 munkás a jég kérgét a meder közepén egy méter széles sávban kivágta, összetörte és leúszatta a Rákoson.¹⁷⁵ A hóolvadáskor, 1941 tavaszán törvényszerűen jött az árvíz: hiába építettek nyúlgátakat,¹⁷⁶ az óriási vízmennyiség, mintegy 8 m³ másodpercenként, még ezeket is túllépte.¹⁷⁷ Hiába tettek 1941 folyamán további óvintézkedéseket. Így a Bonyhádi és a Tihanyi út között árapasztó épült, mely a főmederből elvezette a környék rétjeire a vizet, a Tihanyi és a Kerepesi út között a medret kiszélesítették, a töltéseket megemelték és megerősítették, annyi-

¹⁷² Uo. 7. p.

¹⁷³ *Alagútban*, 1930. 7. p.

¹⁷⁴ *Árvíz*, 1901. 255., 258. p.

¹⁷⁵ *Bp. árvízvédelme*, 1941. 43. p.

¹⁷⁶ Nyúlgát: (vízg.) az árvízvédelmi töltés koronaszintjét meghaladó árvízszint elleni védekezés végett létesült ideiglenes gát. Műszaki Lexikon III. köt. 91. p.

¹⁷⁷ *Bp. árvízvédelme*, 1941. 51. p.

ra, hogy akár másodpercenként 10 m^3 vizet is le tudott vezetni. Az ár 1941. február 13-ról 14-re virradó éjjel érkezett, mikor a részben hóval borított vízgyűjtő területre rengeteg eső hullott. Erős olvadás indult meg, majd másodpercenként 12 m^3 víz zúdult a területre. A sikeres védekezésnek köszönhetően teljesen megmentették a Rákos-pataktól délre levő területet az elöntéstől, de csak részben sikerült ugyanezt megtenni az északi résszel.¹⁷⁸ Ugyanezen év nyarán olvashatunk egy engedélyokiratot, amely szerint az Egressy út és a Tihanyi út között a Rákos-patak mentén rendezési munkálatokat végezhetnek a Paskál malomtól a Mirtusz utcai zsilipig. A cél az volt, hogy építsenek egy árapasztó-csatornát az Egressy úttól a vízosztóműig, valamint a Bonyhádi úti kis árapasztót tovább szélesítsék. Ezekkel a munkálatokkal a Rákos-pataknak „másodpercenként 20 m^3 vizet kellett majd elemésztenie.”¹⁷⁹

Láttuk, hogyan próbálta hasznosítani a Rákos-patakat a főváros, miként védekezett ellene árvíz esetén, hogyan szabályozta, most tekintsük át néhány példa segítségével miként történt mindez a Budapesten kívüli Rákos-menti községeknél.

Gödöllőről egy 1899-es műszaki leírásból nyerünk információkat a Rákosra vonatkozóan.¹⁸⁰ Megtudjuk ebből, hogy a gödöllői öreghegyi szőlők tövében, a szárdai határ mentén eredő Rákos-patak mennyire elposványosodott és eliszaposodott, a környező lakóházak egyre nedvesebbek lettek. Nemcsak gazdasági, hanem közegészségügyi téren is jelentkeztek a bajok. Ezért határozta el magát Gödöllő város tanácsa a tisztogatási terv végrehajtására. „A munkálatok ily mérvű végrehajtásával a Rákos völgye nem csak a kiöntésektől fog mentesülni, hanem annak elposványosodott részei is használhatóvá fognak válni, és az elposványosodásból származó és a közegészségügyet veszélyeztető bajok is orvosolva lesznek” — szól a nyilatkozat.¹⁸¹ Az ügyiratból megtudjuk azt is, hogy 1900. augusztus 2-án engedélyezte a Budapesti Kultúrmérnöki Hivatal a medertisztogatási munkálatok megkezdését a gödöllői-isszegi határtól felfelé egészen a gödöllői Kecskés nevű dűlőben fekvő végpontig, valamint a Fiók-Rákos-patak¹⁸² teljes hosszában. A munkálatok létesítési, jó karban tartási és felügyeleti költségeit utólagos elszámolás ellenében a Rákos melletti birto-

178 Uo. 59. p.

179 OVL 6. 10. 1. 6.

180 OVL 6. 10. 1. 124. Műszaki leírás 1899. május 3.

181 OVL 6. 10. 1. 124.

182 Az ún. Fiók-Rákos-patakot említi Pesty Frigyes kéziratos helységnévtára is: „Malom düllő — a düllő mentében lévő malmoktól veszi nevezetét — ezen düllő déli részében van a' harmadik Rákos vize, fiók Rákos név alatt.” *Pesty*, 1984. 145. p. Ez a patak a Gödöllőtől délre ered és az Alsó Malomtól éri el a Rákos-patakat.

kok tulajdonosai arányosan elosztva állták (pl. a Gödöllői Magyar Királyi Koronauradalom is hozzájárult két vízimalma után 1090 forint 6 krajcárral).¹⁸³

Gödöllőn a két világháború között a Rákos-patak segítségével strandfürdőt is terveztek létesíteni. 1925-ben az Öreghegyi Dülő Társaság határozta ezt el, mégpedig azért, mert a Rákos vize mesterséges beavatkozás nélkül célszerűen fel nem használható. A terv szerint a létesítendő strand mind a nyaraló, mind a község állandó lakosainak érdekeit szolgálná. Az egész fürdő Kaffka László földbirtokos Kecskés dülőben lévő tulajdonán létesülne. Tavasszal és nyáron másodpercenként 2–2,5 liter víz folyna át a fürdőn, míg télen 7 literre emelkedik ez a szám. 1928-ra már megépítették a fürdőt, mert azt az Öreghegyi Társaság átadta a Gödöllő Öreghegyi Blaha Lujza Strandfürdő Rt.-nek, igaz ugyanekkor az orvosi szakvélemény megjegyzi, hogy „a jelenlegi vízeresz (percenként alig 1 hektoliter) a medence űrtartalma mellett közegészségügyi szempontból elegendőnek nem mondható.”¹⁸⁴

A Koronauradalomban a Rákos-patakot többek között halastavak létesítésére is felhasználták volna. Három tó létrehozását tervezték — egy 12 és két 16 holdasat — az ún. Ilkamajori réten, Gödöllő határában. A tavak az Alsó-Malomtól délre kezdődtek volna és Isaszeg határában az uradalom határától északra értek volna véget. Az 1932-ben elkészült tervek szerint töltéseket, duzzasztógátákat, lebocsátó zsilipeket, a halak számára telettető tavakat, hozzájuk csatlakozóan csatornákat építettek volna. Az elképzelések szerint a Koronauradalom volt jogosult a Rákos-patak vizét a tavaszi nagy esőzések alkalmával az engedélyezett vízművek segítségével a meghatározott magasságig felduzzasztani és állandóan ezen a szinten tartani. Fontosnak tartották, hogy a tervezett helyszínről északra már létező halastó¹⁸⁵ vízhasználatának sérelme nélkül kellett a munkálatokat elvégezni, majd minden év őszen a halastavak vizét fokozatosan a Rákoson át leereszteni. Túrni kellett azt a vízhiányt, amely a Rákos-patak esetleges hatósági rendezése miatt előállhatott, valamint, hogy az említett északabbra lévő halgazdaság a felesleges vizet a tavakon keresztül vezeti le. Tehát a tervek és a műszaki leírás már létezett, azonban egy 1934-es irat beszámol arról, hogy az engedélyes a vízműveket nem építette

183 OVL 6. 10. 1. 124. Engedélyokirat, 1900. augusztus 2. Szerepel az ügyiratban az összes birto-
kos neve, szám szerint 302, a rájuk eső költségek, valamint az, hogy a Rákos-patak Gödöllőn
milyen dülőkön folyik át (Alsó-Malom-dülő, Alsó-rét, Felső-Malom-dülő, Felső-rét, Beltel-
kek, Róges, Kecskés, Széllhát, „Szöllőkalja”), természetesen ez a felsorolás délről észak felé
értendő.

184 OVL 6. 10. 1. 1764.

185 Ez a tó a Magyar Királyi Állami Baromfitenyésztő Szakiskola tulajdonában volt. OVL 6. 10.
1. 1425.

meg.¹⁸⁶ A fenti munkálatok, bár nem valósultak meg, mégis jó példát jelentenek arra, hogy a Rákos-patak vizét milyen sokrétűen fel lehet használni.

Isaszegen szintén szerettek volna fürdőt létesíteni, mégpedig már 1899-ben. Csáky János molnármester kérelmet intézett az isaszegi képviselőtestülethez, hogy az ő tulajdonát képező és a falun kívül, a Rákos-patak mellett lévő malmánál egy hideg fürdőt nyithasson. És miután a fürdőközönség érdekében szükség lenne egy kocsmára (!) nyitására is, kérte önmaga számára az italmérési engedély kiadását. A testület kiemelte a fürdő létesítésének közegészségügyi szempontból előnyös voltát, de az italmérési jog megadásáról egyelőre szó sem lehetett.¹⁸⁷ 1901. szeptember 21-re a Rákos-patak tisztogatása és fenntartása céljából Pest megye alispánja a Rákos melletti községek képviselőtestületi megbízottjait a péceli község házára hívta.¹⁸⁸ Sajnos a megbeszélés eredményeiről semmilyen dokumentum nem maradt fenn.

1906-ból egy érdekes engedélyokirat szerepel Isaszeg község iratai között. A Rákos-patak bal partján épült egy vágóhíd, melyből egy vízvezető folyóka vezetett a patakba. Ennek a csésze alakú, 15 cm mély, 60 cm széles medernek az volt a célja, hogy a vágóhídi helyiségek felmosásánál elhasznált vizet a Rákosba juttassa. Az engedély nyomtatékosan felhívja azonban a figyelmet arra, hogy egy szűrő medencét kell közbeiktatni, nehogy a szerves hulladék bejusson a patakba: „Fertőzött állati hulladékok és fel nem használt víznek a Rákos-patakba való bebecsajtása tilos.”¹⁸⁹

A Rákos-patak egyik nagy előnye volt, hogy télen, amikor befagyott, a meder mellett kialakított tavakban vastag jégtakaró képződött, mely fedezte egy-egy község jégellátását. Isaszegen Meleghegyi József községi mészáros mester javasolta, hogy a községi tavakat nagyobbítsák meg, hogy így telente több jeget nyerhessenek, mert a jégellátás évről évre nagyobb nehézségekbe ütközik.¹⁹⁰

Pécelen a jégverem 1927-ben még a Szemere utca 27-ben volt, melyet a község bérelt,¹⁹¹ majd három évvel később már arról hallunk, hogy a jeget már nem a Rákos-patak befagyott medréből szerezteti be Pécel, hanem a Polgári Serfőző Rt.-től

186 Uo.

187 PML V. 1054. Ca. 1. köt. 1899. augusztus 1.

188 Uo. 1901. szeptember 18. és PML V. 1088. Ca. 2. köt. 1901. augusztus 19. (24/kgy. 1901.) Pécel megbízottjai a tárgyalásokon: Sallai Péter bíró, Arany Gusztáv, Jeszenszky Sámuel és László József voltak.

189 OVL 6. 10. 1. 685. Az engedélyhez tervrajzot és műszaki leírást is mellékeltek. Az engedélyt végül 1904. január 6-án törölték.

190 PML V. 1054. Ca. 2. köt. 1913. március 8. (15/kgy. 1913.)

191 PML V 1088. Ca. 7. köt. 1927. augusztus 26. (101/kgy. 1927.)

és vele szállíttatja be a községi jégverembe.¹⁹² A faluban szinte már tragikus állapotokat írtak le a község előljárói az 1910-es évek közepén: „... a Rákospatak, valamint az azzal kapcsolatos malomárok is évek óta tisztítva nem lévén a víznek lefolyása alig van, a víz áll és iszaposodik, a Rákosmenti kertek a nedvesség miatt terméketlenek, a házak falai néhol két méternyi magasságban is átnedvesedtek, — mindezekben felül pedig különösen a békanyálás állóvizek képződése folytán azok kigőzölgése oly romlottá teszi a levegőt, hogy ezzel a közegészségügy a legnagyobb mérvben veszélyeztetve van.”¹⁹³ A Rákospatak rendbe tételét a községben lévő orosz foglyok munkába állításával javasolták. Már Galgóczy Károly is megjegyezte, hogy legkevésbé sem szolgál a község ékességére a vasút és a falu között elterülő nádas mocsár.¹⁹⁴ A péceli közgyűlés 1908-ban fogalalkozott a kérdéssel, mert annak „ott léte az emberekre kedvetlenítőleg, az egészségre ártólag s a község fejlődésére bénítólag hat.”¹⁹⁵ Viszont néhány gond is akadt a lecsapolással kapcsolatban. Gazdasági szempontból a tónak nagy haszna volt, hiszen jelentős jövedelmet biztosított bőven termő szénájával és állandó nádkészletével. Kérdés volt, hogy mivel a Kultúrmérnöki Hivatal már 1902-ben tervbe vette a Rákospatak teljes hosszának a rendbetételét, vajon nem fog-e a majdan meginduló munkálat ezzel a rendezéssel ütközni.¹⁹⁶ 1937-ben újra tervek készültek a Rákospatak teljes hosszának szabályozására, melyeket a Budapesti Kultúrmérnöki Hivatal 1902-ben beterjesztett javaslatainak felhasználásával állítottak össze. Kincsesbánya ez az ügyirat a kutatónak, hiszen 44 mellékletével részletesen ábrázolja a Rákospatak vízgyűjtő területét, az egyes községek részletes helyszínrajzát is bemutatja, érdekeltégi kimutatásokkal, malmok hossz- és keresztzelvényeivel, költségelőirányzatokkal.¹⁹⁷

Végül álljon itt két vélemény a patak károkozásairól és áldásairól az 1920-as évek legvégéről, annak alátámasztására, hogy milyen sokrétűen viszonyultak a Rákospartján élő emberek a vízfolyáshoz. Az idézetek jól szemléltetik a tanulmányban vázolt emberi tevékenységformákat. Az első vélemény a patak árnyoldalait hangsúlyozza: „A gödöllői domboktól elindul egy kis patak és amerre kacskarin-

192 Uo. 8. köt. 1930. augusztus 1. (93/kgy. 1930.)

193 PML V 1088. Ca. 3. köt. 1915. augusztus 27. (38/kgy. 1915.)

194 Galgóczy, 1896. 2. p.

195 PML V. 1088. Ca. 2. köt. szeptember 9. (33/kgy. 1908.)

196 Uo. Összesen 13 pontban foglalták össze kérdéseiket és aggályaikat az elvégzendő munkálatokkal kapcsolatban a község előljárói határozatukban.

197 OVL 6. 10. 1. 385. és 386. A Rákospatak Pest vármegyei szakasz (Isaszeg–Pécel–Rákospatak) és mellékágai medrének jókarba-helyezésének terve. (A Belügyminisztérium ezen dokumentumok alapján szakértői nyilatkozatot adott a témában.)

gós útjában elhalad, mindenütt csak az emberek átka kíséri. A Rákos-patak ez melytől egyaránt retteg Gödöllő, Isaszeg, Pécel, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr és Budapest lakossága, mert esős időszakokban megduzzad és évről-évre nagy károkat okozva előnti a környéket.”¹⁹⁸ Persze nem mindenki foglalta átokba a patakot, mivel akadtak olyanok is, akik hasznot húztak a vízfolyásból: „A Rákos-pataknak tulajdonképpen csak a környéken élő vízimalmok és jégvermek tulajdonosai örültek, akik a patak szabályozatlan folyású irányát még jobban eltorzították, mert elvezették és felduzzasztották a vizét, hogy a malmot hajtsa, illetve tél idején minél több jeget adjon.”¹⁹⁹

Tanulmányomban igyekeztem bemutatni a patak és az ember eredendő együttélését, ugyanakkor érdekes volt nyomon követni, hogy a főváros terjeszkedésével, az emberek külvárosokba költözésével — elsősorban az állandó kiöntések és a kibocsátott kellemetlen szag révén — miként vált egyre akutabb problémává a Rákos-patak.

Levéltári források jegyzéke

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV 1202/c. Int.a.a.	Pest város tanácsának iratai. Rendeletek és felterjesztések. (Intimata, mandata et representationes, Intimata archivi antiqui.)
IV 1215. f. 7. köt.	Pest város telekkönyvi iratok gyűjteménye. Rákosi malmok, majortelkek, szántóföldek és rétek telekkönyve 1718–1819.
XV 16. b.	Pest szabad királyi város térképei
221.	Pest áttekintő térképei
229.	Angyalföld, Zugló térképei
XV 16. d.	Pest, Buda és Óbuda térképei
241.	Pest–Buda–Óbuda áttekintő térképei

¹⁹⁸ *Alagútban*, 1930. 7. p.

¹⁹⁹ Ríport, 1927. 4. p.

XV 16. e. Budapest (székes) főváros térképei

251. Budapest áttekintő térképei

Hadtörténeti Intézet, Hadtörténelmi Levéltár (HL)

XIV. 20., XV. 19., XV. 20., XX. 20. I. Katonai felmérés szelvényei (1782–85)

XXXIII. 49., XXXIII. 50., II. Katonai felmérés szelvényei (1829–66):
XXXIV. 50., XXXVIII. 52. Gödöllő és környéke (1855); Pest és környéke (1861)

4963/3, 4962/2, 5062/2, 5063/1, III. Katonai felmérés szelvényei (1882–83)
5065/3, 4962/4

Magyar Országos Levéltár (MOL)

S 11 Kamarai Térképek

S 12 Helytartótanácsi Térképek

P 429 Grassalkovics-család levéltára

Országos Vízügyi Levéltár (OVL)

6. 10. 1. Budapesti Kultúrmérnöki Hivatal iratai 1896–1948.

Pest Megyei Levéltár (PML)

V. 1054. Ca. Isaszeg nagyközség iratai, Polgári kori iratok, képviselőtestületi jegyzőkönyvek, 1899–1949.

V. 1088. Ca. Pécel nagyközség iratai, Polgári kori iratok, képviselőtestületi jegyzőkönyvek, 1889–1949.

Felhasznált irodalom

- Alagútban*, 1930. Alagútban vezetik a Rákos-patak új medrét. In: Magyarország 37. (1930) 249. sz. 7. p.
- ÁMTF Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. köt. Bp., 1998.
- Árvíz*, 1901. Árvíz Budapest környékén. In: Új Idők 8. (1901) 255., 258. p.
- Bakács*, 1982. Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez: Oklevélregeszták 1002–1437. Bp., 1982.
- Barra*, 1839. Barra István: Pest–Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyéknek természettudományi leírása. Pest, 1839.
- Bél*, 1977. Bél Mátyás Pest megyéről. Szentendre, 1977. (Pest megyei múzeumi füzetek X.)
- Bél*, 1999. Bél Mátyás: Pest város leírása. Bp., 1999.
- Belitzky*, 1936. Belitzky János: Száz év a pesti határ életéből (1663–1756). In: Tanulmányok Budapest múltjából 4. (1936) 111–156. p.
- Beruházó program*, 1918. A főváros új beruházó programja. In: Vállalkozók Lapja (1918) 5. sz. 3–4. p.
- Borosy–Kisfaludy–Szabó*, 1999. Borosy András – Kisfaludy Katalin – Szabó Attila: Pest, Pilis, Solt és Kiskun vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. Igazságszolgáltatási iratok I–III. 1661–1720. Bp., 1999. (Pest megyei levéltári füzetek 30.)
- Bp. árvízvédelme*, 1941. Budapest székesfőváros árvízvédelme és az 1940–41. évi árvizek. Bp., 1941.
- Bp. csatornázása*, 1972. Garami Tibor – Göbel József – Párnay Zoltán: Budapest csatornázása: Pest város 1847. évi csatornázási szabályrendeletének 125 éves fordulójára. Bp., 1972.

- Bp. műszaki útmutatója*, 1896. Budapest műszaki útmutatója. Szerk.: Edvi Illés Aladár. Bp., 1896.
- Eperjessy*, 1965. *Eperjessy Géza*: A Pest megyei céhes ipar (1686–1872). In: Pest Megye Múltjából 1. (1965) 243–292. p.
- Evlia Cselebi*, 1908. Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Ford. és jegyz.: Karácsony Imre. Bp., 1908. (Török–magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: Írók)
- Fegyveres*, 1885. *Fegyveres Ádám*: A városligeti tó vízének felfrissítése, medenczéjének szabályozása, valamint a Rákos-patak vize egy részének ... Emlékirat. Bp., 1885.
- Felhő*, 1971. *Felhő Ibolya*: Mária Terézia úrbérrendezése a Buda és Pest környéki helységeekben. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971) 121–156. p.
- Fényes*, 1851. *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. I–IV. köt. Pest, 1851.
- Fodor*, 1985. Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Az előszót és a szómagyarázatot írta, jegyz. átdolg.: Fodor Pál. 2. kiad. Bp., 1985.
- Gaberdeen*, 1916. *Gaberdeen Rezső*: A rákosi országgyűlések. Bp., [1916]
- Galgóczy*, 1876–77. *Galgóczy Károly*: Pest, Pilis, Solt törvényesen egyesült megye monographiája. I–III. köt. Bp., 1876–77.
- Galgóczy*, 1879. *Galgóczy Károly*: Budapest és környékének gazdasága és állattenyésztése. In: Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közmívelődési leírása. Budapest főváros a Magyar Természet-

- vizsgálók XX. Nagy-gyűlésére emlékül. Szerk.: Gerlóczy Gyula és Dulácska Géza. Bp., 1879. 464–528. p.
- Galgóczy*, 1896. *Galgóczy Károly*: Pécel község leírása. Régi és újkori ismertetése a magyar nemzetnek az 1896-iki ezredéves ünnepe alkalmából. Bp., 1896.
- Gall*, 1839. *Gall István*: Torf in der Nähe von Pesth. In: Pester Tageblatt (1839) 71. sz. 641–642. p.
- Gárdonyi*, 1940. *Gárdonyi Albert*: Középkori települések Pest határában. In: Tanulmányok Budapest múltjából 8. (1940) 14–27. p.
- Györffy*, 1973. *Györffy György*: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Főszerk: Gerevich László. [Bp.], [1973.] 217–350. p. (Budapest története I.)
- Horváth*, 1879. *Horváth Farkas*: Vizek szabályozása. In: A főváros és környéke műszaki szempontból. Bp., 1879. 19–34. p.
- Írásné*, 1983. *Írásné Melis Katalin*: Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Bp., 1983.
- Kaiser-Póczy*, 1985. *Kaiser Anna – Póczy Klára*: Budapest római öröksége. Bp., [1985]. 10. p.
- Kiss*, 1978. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994.
- Komor*, 1917. [Komor Marcell] Ezrey: Az alsórákosi rétek In: Vállalkozók Lapja (1917) 44. sz. 3–4. p.
- Kosáry*, 1965. *Kosáry Domokos*: Pest megye a kuruc korban. In: Pest Megye Múltjából 1. (1965) 7–94. p.

- Kumorovitz*, 1964. *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél. „Pest” legkorábbi említése. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 16. (1964) 48–83. p.
- Kvassay*, 1904/1. *Kvassay József*: Körcsatorna Budapesten. In: Vízügyi és Hajózási Közlemények 14. (1904) 22. sz. 169–170. p.
- Kvassay*, 1904/2. *Kvassay József*: Körcsatorna Budapesten. In: Vízügyi és Hajózási Közlemények 14. (1904) 52. sz. 410–411. p.
- Lipszky*, 1808. *Lipszky, Joannes*: Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae. Buda, 1808.
- Makkai*, 1958. *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. Bp., 1958.
- Markó*, 1935. *Markó Árpád*: Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén. In: Hadtörténelmi Közlemények 36. (1935) 1. sz. 41–62. p.
- Mihályfi*, 1895. [Mihályfi József]: A Rákos-patak bevezetése. In: Építési Ipar 19. (1895) 436. p.
- Műszaki Lexikon Műszaki Lexikon. Főszerk.: Polinszky Károly. I–IV. köt. Bp., 1970–1974.
- Nagy*, 1828. *Nagy, Ludovicus*: Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. 1. tom. Buda, 1828.
- Nagy*, 1957. *Nagy Lajos*: Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957) 133–196. p.
- Nemesné*, 1982. *Nemesné Ipoly Márta*: Malmok, gazdasági létesítmények az I. katonai felmérés térképszelvényein. Bp., 1982.

- Néprajzi Lexikon, 1977. Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula. I. köt. Bp., 1977.
- Nyigri, 1929. *Nyigri Imre*: A Rákos-patak szabályozása és 15.000 ember sérelme. In: Népszava 57. (1929) 186. sz. 7–8. p.
- Ortvay, 1882. *Ortvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a 13. század végéig. Bp., 1882.
- Pécsi, 1958. Budapest természeti képe. Szerk.: Pécsi Márton. Bp., 1958.
- Pécsi, 1959. Budapest természeti földrajza. Szerk.: Pécsi Márton. Bp., 1959.
- Perjés, 1963. *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 29.)
- Pesty, 1984. Pesty Frigyes kéziratos helységnévtárából. Pest–Pilis–Solt vármegye és kiegészítések. [Közreadja: Bognár András.] Szentendre, 1984. (Pest Megyei Téka 6.)
- Péterfi, 1935. *Péterfi Erzsébet*: Gödöllő földrajza. Bp., 1935.
- Pirovits, 1929. P[irovits Aladár]: A Rákos-patak. In: Vállalkozók Lapja 1929. (65. sz.) 3. p.
- Polónyi, 1961. *Tóth Andrásné Polónyi Nóra*: Műszaki munkálatok Pest városában a XVIII. században. In: Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp., 1961. 241–283. p.
- Régi térképek, 1994. Budapest régi térképeken. 1686–1896. Írta és vál.: Holló Szilvia Andrea. Bp., [1994.]
- Riport, 1927. Riport az új Rákospatakról. In: Magyarország 34. (1927) 95. sz. 7. p.

- Ripka*, 1896. *Ripka Ferenc*: Gödöllő a királyi család otthona. Gödöllő, 1896.
- Salamon*, 1885. *Salamon Ferenc*: Budapest története. I–III. köt. Bp., 1885.
- Sándor*, 1918. *Sándor Lajos*: A rákosi rétek szabályozása és a rákosi hajózható csatorna. In: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 52. (1918) 205–211. p.
- SRH 1999. *Scriptores rerum Hungaricarum*. Szerk.: Szentpétery Imre. Bp., 1999.
- Szabó*, 1858. *Szabó József*: Pest–Buda környékének földtani leírása. Pest, 1858. (Természettudományi Pályamunkák IV.)
- Szakály, Bocskai* *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11. Sajtó alá rendezte a jegyzeteket összeáll.: Csonka Ferenc és Szakály Ferenc. Bp., 1988.*
- Takáts*, 1907. *Takáts Sándor*: Műveltségtörténeti Közlemények I–II. A magyar molnár, A magyar malom. In: Századok 41 (1907) 52–56. p.; 143–160. p.; 236–249. p.
- Törvénytár*, 1896. *Magyar Törvénytár. 1836–1868 évi törvény-czikkék. Bp., 1896. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Milleneumi Emlékkiadás)*
- Városliget*, 1895. *A Városligeti tó lecsapolása In: Népszava 23. (I.) (1895.) 29. (10.) szám 6. p.*
- Vass*, 1972. *Vass Előd*: Török adatok Rákoscsaba és Rákoskeresztúr hódoltság kori történetéhez. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIX. Bp., 1972. 87–113. p.

- Vasúttörténet*, 1995. Magyar Vasúttörténet. 1. köt. A kezdettől 1875-ig. Főszerk.: Kovács László Bp., 1995.
- Viola*, 1915. *Viola Rezső*: A budapesti körcsatorna In: Építési Ipar 39. (1915) 178–180. p.
- Virág*, 2001. *Virág Zsolt*: Magyar kastélylexikon. Pest megye kastélyai és kúriái. Bp., 2001.
- Wellmann*, 1933. *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Bp., 1933. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 7.)
- Wellmann*, 1965. *Wellmann Imre*: Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. In: Pest Megye Múltjából 1. Bp., 1965. 155–202. p.
- Wellmann*, 1967. *Wellmann Imre*: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp., 1967.

PÁLFFY GÉZA

EGY FONTOS ADALÉK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZUNK ÉS KÖZIGAZGATÁS-TÖRTÉNETÜNK HISTÓRIÁJÁHOZ: AZ 1558. ÉVI HORVÁT–SZLAVÓN KÖZÖS ORSZÁGGYŰLÉS MEGHÍVÓLEVELE

Sokan vagyunk a magyar történetírásban, akik az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Magyar Királyság történeti földrajzának és közigazgatás-történetének alapjait a lelkesedésében és szakmaszeretetében szinte felülmúlhatatlan Bak Borbálától tanultuk. Szemináriumain olyan történeti földrajzi látásmódot sajátíthatunk el, amelynek hiányában későbbi kutatásaink során óriási akadályokba ütköztünk volna. Hatvanadik születésnapja alkalmából ezért egy olyan különleges forrással szeretném köszönteni, amelyre talán mind a magyar és horvát történeti földrajz, mind a két ország egymás kutatásait sajnos gyakran figyelmen kívül hagyó közigazgatás-története érdeklődést tarthat.

Mint az a horvát történetírásban, sőt talán még a horvát történeti köztudatban is jól ismert (hiszen az általános összefoglalókban és középiskolai tankönyvekben is gyakran szerepel), az egykori középkori Horvátország rendjei utolsó önálló gyűléseit (*sabor*) 1558 júliusának közepén tartották a Zágráb megye déli részén fekvő Sztenicsnyákon (Steničnjak).¹ Ezzel egy hosszú középkori, de a mohácsi csata után még tovább folytatódó gyakorlatnak szakadt örökre vége, hiszen a tengermellemi Horvát Királyság előkelői és zsupáinak „képviselői” még 1526 után is több alkalommal összegyűltek védettebb várakban és városokban (Sztenicsnyákon,

---

¹ Természetesen mindannyian Šišić, Ferdo: *Hrvatski saborski spisi / Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae*. Knjiga treća: Od godine 1557. do godine 1577. Zagreb, 1916. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XXXIX.) (A továbbiakban: *Šišić*, 1916.) 21–26. p.; No. 14. alapján: *Klajić, Vjekoslav: Povijest Hrvata od nastarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Knjiga 5. Četvrto doba: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga (1527–1740). Za tisak prired.: Trpimir Macan. Zagreb, 1982. (A továbbiakban: *Klajić V.*, 1982.) 602. p.; Hrvatski sabor. 2. dopunjeno izd. Ured.: Željko Sabol. Zagreb, 1995. I. fejezetcet, 9–60. p.; a sabor története 1848-ig, amelyet *Josip Kolanović* írt, lásd elsősorban 24–40. p.; valamint vö. még *Horvat, Rudolf: Stari hrvatski sabori*. Zagreb, 1942. és *Beuc, Ivan: Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: pravnopovijesne studije*. Zagreb, 1985. passim.

Cetinben, Topuszkóban stb.),² hogy az oszmán előrenyomulás miatt egyre reménytelenebb helyzetbe került országuk ügyeit megtárgyalják — miként talán azt legjobban a nevezetes 1527. januári cetini horvát királyválasztó országgyűlés bizonyítja.³

1558 júliusát követően azonban a horvát előkelők már nem tartottak külön gyűléseket, hanem ettől kezdve a középkorban mindvégig Magyarországhoz tartozó, de azon belül jelentős tartományi önkormányzattal bíró Szlavónia (Zágráb, Kőrös és Varasd megye)⁴ rendjeivel együtt gyűltek össze,⁵ és vitatták meg főként vagy Zágrábban, vagy Varasdon közössé vált „országai” legfontosabb kérdéseit. A török előrenyomulása következtében ugyanis a régiesen Gvozd (ma Kapela-hegység) és az Adriai-partvidék között fekvő tengermelléki Horvátország túlnyomó része idegen megszállás alá került, a maradék területen pedig már az 1530-as években megkezdődött a későbbi horvát végvidéki főkapitányság első pillérének, a Bihács központú úgynevezett régi horvát végeknek (*alte kroatische Grenze*) a kiépítése.⁶

Az oszmán megszállással tehát a középkori Horvát Királyság csaknem teljesen megszűnt, lakosságának és nemességének nagy része pedig ezzel egyidejűleg

- 2 *Šišić, Ferdo*: Hrvatski saborski spisi / Acta comitalia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Knjiga prva: Od godine 1526. do godine 1536.; ill. Knjiga druga: Od godine 1537. do godine 1556. Dodatak: 1526.–1539. Zagreb, 1912. és 1915. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XXXI. és XXXVI.) (A továbbiakban: *Šišić*, 1915.)
- 3 *Kruhek, Milan*: Cetin: grad izbornog sabora Kraljevine Hrvatske 1527. Karlovac, 1997. (Biblioteka Povijesno-turističkih vodiča; Knjiga 1.) 15–24. p.
- 4 *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Neumann Tibor. Bp., 2001. (Analecta mediaevalia, I.) (A továbbiakban: *Zsoldos*, 2001.) 269–281. p. és közel azonos horvát változata: Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića. In: Povijesni prilozi 17. (1998) 287–296. p., valamint a késő középkor vonatkozásában: *Kubinyi András*: Erdély és a mellékterületek a Jagelló-korban. In: *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp., 1998. (Osiris tankönyvek) 353–356. p.
- 5 Fontos megjegyezni, hogy ezt megelőzően, az 1530–1550-es években is előfordult már néhány alkalommal közös horvát–szlávón tanácskozás, de általánosság valóban csak az 1558. évi utolsó önálló horvát *sabor* után vált. Ezért nevezzük a horvát történetírás gyakorlatának megfelelően magunk is az 1558. szeptember 1-jei közös *sabort* az első valódi közös horvát–szlávón országgyűlésnek.
- 6 Az újabb horvát irodalomból *Kruhek, Milan*: Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. Zagreb, 1995. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije; Knjiga 1.) 109–140. p., a magyarból *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) In: Történelmi Szemle 38. (1996) 2–3. sz. főként 177–178. p., valamint vö. még *Kaser, Karl*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisation der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). Wien–Köln–Weimar, 1997 (Zur Kunde Südosteuropas, II/22.).

északra–északkeletre, krajnai és szlavóniai területekre menekült, hogy ott új, biztonságos lakóhelyet, mondhatni új hazát keressen magának. Így tettek példának okáért a régi horvát nemesi família, a Mikulics (Mikulíć) család tagjai is, akik a törökök elől ősi nemesi birtokaikról Horvátországból elmenekülve (*profligati de possessionibus illorum nobilitaribus ex Croaciae partibus per sevissimos Turcos, hostes fidei Christianitatis*) 1531-ben már Korbáviai (Karlovics/Torquatus) János horvát–szlavón bántól (1521–1531) kaptak nyolc jobbágytelekre adományt, nevezetesen az akkor még biztonságosnak számító Kőrös megye délnyugati részén, Szentdienes (ma Dijaneš) határában, Rakonok (Rokonok) vára közelében.⁷

A Mikulicsok sorsa valójában mintapéldája volt az ősi horvát nemesség Mohács utáni fájdalmas „vesszőfutásának”. Aki ugyanis tehette, gyorsan menekült, még ha örökre el is veszítette egykori horvátországi birtokait. E folyamat jelentős mértékben emlékeztetett a dél-dunántúli magyar nemesség hasonló „exodusára”, amelynek nagyobb csoportjai Szigetvár 1566. évi eleste után, hódoltsággá vált lakóhelyeikről menekülve, elsősorban Zala, Vas, Sopron és Győr megyékben kerestek új hazát és menedéket.⁸ Horvát elődeik számára szerencsét pusztán az jelentett a szerencsétlenségben, hogy közülük egyeseknek a szlavón területekkel már a késő középkorban voltak némi kapcsolataik, sőt a horvát nemesség legelőkelőbb tagjai ott olykor már komolyabb birtokokkal, családi és egyéb kötelékekkel rendelkeztek.⁹ Az előbb említett Mikulics példában szereplő Korbáviai János bán például már 1526 előtt több faluban volt birtokos Zágráb megyében, sőt a mohácsi vereséget követően új uralkodójától, I. Ferdinánd királytól hamarosan zálogbirtokként a biztonságot nyújtó Medvevár és Rakonok várait is megszerezte.¹⁰

Mindezen tényezők az északra menekülő horvát nemesség szlavóniai beilleszkedését jelentősen elősegítették. De ugyanezt könnyítette az is, hogy Szlavónia lakossága már a középkorban túlnyomórészt horvát nyelvű volt (csak a szlavón

7 Hrvatski državni arhiv, Zagreb (= HDA); Obiteljski arhivski fondovi, [748.] Mikulíć - Belec, Martijanec (= Arhiv Mikulíć), 1531. ápr. 4., Rakonok.

8 Vö. például *Gecsényi Lajos*: Győr városa 1526 után. In: Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve 18. (1976) 195–221. p. és *Dominkovits Péter*: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. In: Soproni Szemle 53. (1999) 2. sz. 99–122. p.

9 Ezzel kapcsolatban újabban *Karbić, Marija*: Od hrvatskoga sitnog plemića do ugarskoga velikaša i hrvatskog bana: Damjan Horvat od Litve i njegova obitelj. In: Croato–Hungarica: uz 900 godina hrvatsko–madarskih povijesnih veza / A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából. Ured./szerk.: Jauk-Pinhak, Milka–Kiss Gy. Csaba–Nyomárkay István. Zagreb–Zágráb, 2002. (Biblioteka Hungarologica Zagrabiensis, 1.) 119–125. p.

10 Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis. CD-ROM. Szerk.: Engel Pál. Térinformatika: Kollányi László–Sallay Ágnes. Bp., 2001. passim és HDA Arhiv Mikulíć, 1531. ápr. 4., Rakonok.

nemesség egy része beszélt magyarul), azaz nyelvi és kommunikációs problémák a betelepülés során nem adódtak. S bár a gyakran tömegekben érkező horvát menekülőkkel kapcsolatban (miként a vlachokkal és az uszkokokkal is) — elsősorban gazdasági okokból — természetesen adódtak feszültségek, olyan komoly beilleszkedési problémák semmi téren nem merültek fel, mint például amilyenekkel a magyar nemesség tagjainak kellett ez idő tájt az idegenben került bécsi udvarban szembesülniük.¹¹ A magyar társadalom ráadásul — amelynek a szlavóniai nemesség külön „szabadságai, szokásai és jogai” (*libertates, consuetudines et iura*)¹² ellenére is fontos része volt — általában meglehetősen befogadó jellegű volt, melynek hagyományai még az előző évszázadokra vezettek vissza; elegendő itt a kunok betelepülésére vagy a számos nyugati *hospes*-településre gondolnunk. S végül, de nem utolsósorban: a befogadó területen, a három szlavóniai megyében bőven akadt hely a délebről érkezők számára, hiszen az állandó török portyáktól való félelem és elsősorban az 1532. évi kőszegi hadjárat hatalmas pusztításai következtében a terület lakosságának egy tekintélyes része ugyancsak menekülésre adta fejét. Különösen igaz volt ez a Batthyány, Erdődy, Nádasdy és Zrínyi család szlavóniai alattvalóira, őket ugyanis részben szabályosan kitelepítették e familiák azon Drávától északra fekvő nyugat-magyarországi uradalmaiba, ahol jelentős területek voltak még művelés alá vonhatók, és így a komoly gazdasági értéket jelentő betelepítettekkel hasznosíthatók.¹³

11 Pálffy Géza: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. In: Történelmi Szemle 41. (1999) 3–4. sz. 331–367. p. és *Uő.*: A Magyar Királyság integrációja a Habsburg Birodalomba a 16. században. Bp., 2003. (História Könyvtár: Előadások a történettudomány műhelyeiből, 11.)

12 Mindezekre lásd *Ivan Kukuljević* forráskiadványát, amely egy közös horvát–magyar vállalkozásban mindenképpen megérne egy új, modern kritikai kiadást: *Kukuljević aliter Bassani de Sacchi, Johannes*: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Pars I. Zagreb, 1862. (A továbbiakban: *Kukuljević*, 1862.) 179–277. p. és Pars III. Zagreb, 1862. 3–20. p., köztük az 1492. évi magyar törvénycikkéhez függelékként csatolt szlavón nemesi kiváltságok (*Articuli nobilium regni Selavoniae*; Uo. 11–13. p.); az utóbbiakra lásd még *Klaić, Vjekoslav*: Povijest Hrvata od nastarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. Knjiga 4. Treće doba: Vladanje kraljeva iz raznih porodica (1301–1526) (III.) Doba kralja Matijaša Korvina i Jagelovića (1458–1526). Za tisak prired.: Trpimir Macan. Zagreb, 1982. (A továbbiakban: *Klaić*, 1982.) 223–224. p.

13 A legfontosabb munkák: *Breu, Josef*: Die Kroatensiedlung im Burgenland und in den anschließenden Gebieten. Wien, 1970.; *Povijest i kultura Gradišćanskih Hrvata*. Ured.: Kampuš, Ivan. Zagreb, 1995.; *Kučerová, Kvetoslava*: Hrvati u Srednjoj Europi. Zagreb, 1998. és *Pálffy, Géza–Pandžić, Miljenko–Tobler, Felix*: Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert / Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću. Eisenstadt/Željezo, 1999.

A Szlavóniát érő tekintélyes horvát migráció következtében a késő középkori politikai és földrajzi (területi) fogalmak is hamarosan új tartalmat nyertek. Azaz — mint Bak Borbálától mind szemináriumain, mind remek könyvéből¹⁴ megtanulhatuk — a történeti (földrajzi) fogalmak a Magyar Királyság több évszázados története folyamán gyakran kaptak új jelentést, s meglehetősen helytelen az a napjainkban sajnos nem ritka gondolkodás, amely a mai országkereteket és határokat vetíti vissza egy félezer esztendővel korábbi időszakra. A leglényegesebb változást az jelentette, hogy a betelepülő, birtokot és a különféle igazgatási szerveknél pozíciókat szerző, azaz összességében gyorsan integrálódó, nagy számú horvát nemesség egykori hazájának nevét szinte „felhúzták” előbb Zágráb megye déli, utóbb annak északabbi területeire is. Ezzel magyarázható, hogy az 1550-es évektől a korábban egyértelműen Szlavónia részének tartott Zágráb megye Kulpától délre fekvő részével kapcsolatban egyre gyakrabban kezdték használni a ’horvát’ jelzőt, azaz egyre gyakrabban titulálták Horvátországnak. Ezt a helyzetet azután jól összegezte Rudolf király egyik 1577. évi parancslevele, amely egy birtokügy kapcsán egyenesen kijelentette, hogy a megye déli részét „ez időben Horvátországnak hívják”.¹⁵

Összegezve ez azt jelentette, hogy a török előrenyomulás és a tekintélyes horvát (nemesi) betelepülés, illetve sikeres integráció következtében a szintén megfogyatkozott területű Szlavónia¹⁶ egyesült az egykori Horvát Királyság maradékával (a forrásokban gyakran emlegetett „*reliquiae reliquiarum*”-mal, horvátul „*ostaci ostataka*”-val, amely azután fokozatosan a horvát nemzeti önszemlélet és történeti köztudat meghatározó, a sors hányattatásait összefoglaló motívumává vált).¹⁷ E fo-

14 *Bak Borbála*: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. Bp., 1997. (Historia könyvtár: Monográfiák, 9/L.)

15 „*in ... comitatu Zagradiensi ultra Colapim, illa scilicet parte comitatus, quae hoc tempore Croatia dicitur*” Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Közrebocsátja Barabás Samu. I. köt. Levelek. 1535–1565. Bp., 1898. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria, XXIX.) (A továbbiakban: *Barabás*, 1898.) 559. p.: No. CXCIIL., vö. még számos kiváló adat: *Adamček, Josip–Kampuš, Ivan*: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. Zagreb, 1976. (Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Izvori za hrvatsku povijest, 3.) (A továbbiakban: *Adamček–Kampuš*, 1976.) passim.

16 Kőrös megyéből ugyanis 1552 után már csak egy nagyon kis északnyugati sáv, a Szentgyörgyvártól Kaproncán át Ludbregig, valamint Kőrösig és dél felé Cirkvenáig terjedő terület maradt királyi fennhatóság alatt. *Mažuran, Ive*: Turska osvajačka u Slavoniji (1526.–1552.). In: Osječki zbornik 6. (1958) 93–128. p.

17 *Klaić, Nada*: »Ostaci ostataka« Hrvatske i Slavonije u XVI. st. (od mohačke bitke do seljačke bune 1573 g.) In: Arhivski vjesnik 16. (1973), különösen 255–261. p. és újabban *Bene Sándor*: Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. Bp., 2000. (Irodalom-történeti füzetek, 148.) 76–78. p.

lyamat utóbb a XVII. században erőteljesen folytatódott, sőt a meginduló horvát nyelvű politikai–művelődési programnak köszönhetően — amely a Magyar Királyságon belül elsősorban nem Pozsonnyal, hanem Béccsel szemben a szélesebb körű politikai autonómia és az önálló rendi reprezentáció híve volt¹⁸ — tovább erősödött. Ezért írhatta a területileg egyesült két ország (*regnum*), azaz a Horvát Királyság és Szlavónia nevezetes országládájára a jeles ítélőmester, majd magyar királyi személynök (1666–1667), Szakmárdy János 1643-ban keletkezett latin epigrammájában, hogy „*Ille Ego Sclavonia, ac iam dicta Croatia tellus.*”¹⁹

A horvát és szlavón területek egységesülési folyamatának egyik legfőbb jele²⁰ éppen a két ország rendi gyűléseinek 1558. évi egyesülése volt. E folyamatot valójában az a kérdés teszi különösen érdekessé, hogy mit és hogyan örökített át a horvát nemesség az egykori önálló horvát *sabor* szokásrendszeréből a közössé vált rendi gyűlés működésének mechanizmusába. Bár e kérdéskör kutatása a jövőben — elsősorban a késő középkori horvát *sabor*, valamint szlavón tartományi (rendi) gyűlés, illetve szlavón törvénykezési gyűlés („köztörvényszék”, *generalis congregatio*) terén²¹ — még további alapos vizsgálatra vár, a most előkerült és a függelékben közzétett irat, nevezetesen Gregoriánczy Ambrus vicebán Erdődy II. Péter bán nevében fogalmazott meghívótervezete a zágrábi országgyűlésre,²² e problémakör megismeréséhez hoz értékes adatokat.

Bár az 1558. évi közös horvát–szlavón *sabor* (*conventus statuum et ordinum regnorum Croatiae et Slavoniae*) szeptember 1-én kiadott határozatai — Ferdo Šišić kitarató gyűjtőmunkájának hála — 1916 óta nyomtatásban is ismertek,²³ a gyűlés előtörténetéről, de általában a szlavón rendi gyűlések, majd a horvát–szlavón közös *saborok* működéséről és összetételéről csak szerény ismeretekkel rendelkezünk. Az egyetlen igazi fogódzót — a Šišić által nagy gonddal szerkesztett országgyűlési iratok elszórt adatai mellett — Rudolf Horvat 1912-ben megjelent

18 Uo. főként 121–123., 128., 139–141., 166–180. p.

19 Uo. 148. p.; Szakmárdyra *Horvat, Karlo*: Ivan Zakmardi protonotar kraljevstva hrvatskoga. Zagreb, 1905.

20 Az egyesülés többi jelére lásd e folyóirat hasábjain megjelent hasonló tematikájú tanulmányokat: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. In: Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 9. (2002) 1–3. sz.: Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére, 107–121. p., különösen 112–113. p.

21 Újabbán lásd *Tringli István*: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Bp., 1998. 291–318. p., valamint számos kiváló adat: *Kukuljević*, 1862. Pars I. 213–277. p.

22 Lásd teljes terjedelmében a mellékelt forrásközlésben: No. 2.

23 *Šišić*, 1916. 40–44. p.: No. 24.

közleménye jelenti, amely Varasd városának bevalláskönyvéből (*Liber fassionum*) tette közzé az 1588. évi horvát–szlavón gyűlés résztvevőinek varasdi szállásjegyzékét (*Hospitia dominorum circa Dominicam Sexagesimam ad congregationem generalem regnorum Sclavoniae, Dalmatiae et Croatiae Varasini per dominum banum indictam conscripta sunt.*)²⁴ Ezen kívül azonban ez ideig egyetlen a most közzétetthez hasonló, ilyen korai (XVI. század közepi) meghívólevél sem volt ismert, amely elsősorban a meginvitált intézmények és személyek levéltárainak jelentős pusztulásával magyarázható. S bár az 1558. évi, első igazi közös horvát–szlavón gyűlés utóéletéről néhány iratot már Šišić közzétett,²⁵ Gregoriánczy Ambrus deák vicebán levele nem akadt kezébe.

Nem véletlenül alkalmaztuk az előző mondatban ezt a fordulatot, hiszen magunk is véletlenül bukkantunk „leleményünkre”, Erdődy II. Péter bán levelezésének szisztematikus átnézésekor. Bár az Erdődyek egykori galgóczi kastélyában (ma részben a Szlovák Nemzeti Levéltárban, részben a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban²⁶) őrzött levéltárból Šišić is számos fontos levelet közölt — az 1557–1558. évi gyűlések kapcsán például Hans Lenkovich horvát–szlavón végvidéki főkapitány (1556–1567), horvát helyettese, Georg Sauer, valamint Frangepán Miklós és Zrínyi Miklós érdekes leveleit²⁷ —, egyáltalán nem hibáztatható, hogy e forrás elkerülte figyelmét. A most közölt rendi gyűlési meghívó ugyanis Ambrus deák (*Ambrosius litteratus*) Erdődyhez 1558. április 25-én Bresztről (ma Brest Pokupski) intézett levelének²⁸ belső oldalán fogalmazványként „bújt meg”. Mindez persze tartalmi értékéből semmit sem csökkent, sőt fogalmazvány volta — mint látni fogjuk — bizonyos vonatkozásban még növeli is az általa hordozott információk tárházát.

24 *Horvat, Rudolf*: Članovi hrvatskoga sabora god. 1588. In: Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 14. (1912) 102–104. p. (A továbbiakban: *Horvat*, 1912.), vö. még *Klaić*, 1982. 604.

25 *Šišić*, 1916. 45–46. p.: No. 25–26.

26 Slovenský národný archív, Bratislava (= SNA); Archív rodu Erdődy, Ústredný archív Erdődy (= ÚAE); erre lásd *Filipović, Ivan*: Ispisi iz Središnjeg arhiva obitelji Erdődy u Središnjem državnom arhivu Slovačke u Bratislavi. In: Arhivski vjesnik 21–22. (1978–1979) 181–200. p., ill. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (= ÖStA); Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Familienarchiv Erdődy (Depositum).

27 *Šišić*, 1916. 13–14. p.: No. 6. (1557. márc. 20., Varasd), 14–15. p.: No. 8. (1557. jún. 23., Varasd), 17. p.: No. 11. (1557. dec. 23., Bosiljevo), 17–18. p.: No. 12. (1557. dec. 26., Csáktornya), 21. p.: No. 13. (1558. jan. 5., Pernye/Perna), 27–29. p.: No. 16. (1558. júl. 20., Feierturn) és 31–32. p.: No. 18. (1558. júl. 24., Varasd.)

28 Lásd teljes terjedelmében a mellékelt forrásközlésben: No. 1.

Gregoriánczy Ambrus 1558. április 25-én arról értesítette a tiszvét immáron másfél esztendeje, 1556 decemberétől²⁹ viselő bánt, hogy parancsára mellékelve megfogalmazta, miként szükséges kiállítani a szlavón rendi gyűlést (az eredetiben *congregatio*) meghirdető oklevelet, valójában tehát a rendi tanácskozás meghívólevelét. Bár a gyűlés összehívására az előző évi rendi „találkozót” követően a sokasodó végvidéki problémák miatt — miként az időközben szintén szervezés alatt álló, utolsó önálló horvát *sabor* esetében is³⁰ — egyre nagyobb szükség volt, a meghívólevelek kiküldése előtt Gregoriánczy még egyeztetést javasolt a bánnak, nevezetesen ura, saját személye és Lukács zágrábi olvasókanonok jelenlétében. Egyúttal azt is közölte, hogy másnap a kanonokkal már Zelin (másként Zelna) várába érnek Erdődyhez, így az előkészítő egyeztetésre ott hamarosan sor kerülhet.

Ekkor persze még Gregoriánczy sem sejtette, hogy az általa fogalmazott szlavón rendi gyűlési meghívólevelét utóbb az első igazi közös horvát–szlavón *sabor* meghívójának alapváltozata lesz. A közös gyűlésre azonban a további előkészítő munkálatok és egyeztetések, valamint Erdődy bán elfoglaltsága miatt még sokat kellett várni. I. Ferdinánd ugyanis éppen a vicebáni levél keltének napján, április 25-én hívta a végek ügyében tanácskozásra a bánt,³¹ melyre valamikor június végén–július elején Bécsben került sor.³² Ez nyilvánvalóan késleltette a szlavón gyűlés egybehívását. Időközben azonban július 17-én a horvát rendek említett utolsó önálló *sabora* is lezajlott, így a közös gyűlésre végül csak a tervezettnél jóval később, szeptember 1-én Zágrábban kerülhetett sor. Az efféle késések azonban sem előbb, sem utóbb nem számítottak ritkaságnak, sőt a pozsonyi magyar diéták esetében is nagyon gyakoriak volt.³³

Gregoriánczy nagy gondossággal fogalmazta meg a szlavón rendi gyűlés meghívóját, amelyet valamelyik vasárnapra — a pontos időpontot az előzetes tervezés miatt még nem nevezte meg — kívántak összehívni, és amelynek általa megszerkesztett példánya Zágráb vármegye szolgabíráihoz,³⁴ azaz valójában Zágráb vár-

29 Bestallung Erdődy részére a báni tisztséggel járó 600 könnyűlovas és 400 gyalogos tartására: ÖStA Kriegsarchiv (= KA), Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen No. 19., vö. még ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates Reg. Bd. 140. fol. 9.

30 Bár ennek részleteiről sem tudunk a Šišić által közzétettől többet; lásd Šišić, 1916. 21–40. p.

31 ÖStA HHStA Familienarchiv Erdődy D 1516. (Lad. 4. Fasc. 5. No. 11.)

32 Ezt éppen Hans Lenkovich Erdődy Péterhez írott egyik leveléből tudjuk. Šišić, 1916. 33. p.: No. 19.

33 Számos kiváló példa található a — *Ferdo Šišić* forrásközlésével ellentétben — sajnos mutató nélkül megjelent, ezért kevésbé használt magyar országgyűlési forráskiadványban: Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. Szerk.: Fraknoi Vilmos – Károlyi Árpád. I–XII. köt. 1526–1606. Bp., 1874–1917.

megyéhez szolt. Gregoriánczynak a meghívólevélhez fűzött és számunkra talán legértékesebb megjegyzései szerint hasonló levelet kellett küldeni Kőrös vármegyéhez, pontosabban annak szolgabírájához, a még keresztény kézben maradt északnyugati járást ellenőrző Forgách Mihályhoz. Zágráb és Kőrös vármegyék alispánját viszont természetesen nem kellett külön értesíteni, hiszen e két tisztséget a középkori hagyományoknak nagyjából megfelelően a mindenkori vicebán,³⁵ jelen esetben tehát maga Ambrus deák töltötte be. Varasd vármegye alispánja, a gersei Pethő család szlávóniai ágából³⁶ származó Benedek viszont külön értesítést kellett, hogy kapjon, majd ő tartozott továbbítani a meghívókat vármegyéje szolgabíráihoz.³⁷ Ez a gyakorlat elsősorban azzal volt magyarázható, hogy Varasd vármegye a XV. század elejéig nem tartozott Szlavóniához, hanem a szerémségi területekhez hasonlóan a Magyar Királyság szerves részét képezte, így igazgatása még ez időben is sokkal inkább követte a magyarországi viszonyokat, mint a horvát bán és vicebánjai által meglehetősen erős kezekkel ellenőrzött Zágráb és Kőrös vármegyék működését.³⁸ Pethőt azonban — Gregoriánczy figyelmeztetése szerint, amely valószínűleg a régi gyakorlatot idézte — külön bán levélben kellett felszólítani a hozzá eljuttatott meghívóknak a szolgabírák számára való kézbesítésére.

A megfogyatkozott területű Szlavónia három vármegyéjén túl a bán nevében személyes meghívó járt (*scribantur separatim litterae missiles nomine domini bani*) a régió legfőbb egyházi vezetőjének, a zágrábi püspöknek, valamint a mágánasoknak és az előkelőbb nemeseknek (*magnates ac nobiles specialiores*), miként ez a magyar diéták esetében — bár ott az uralkodó nevében és a kancellária expedi-

34 Ebből az esztendőből Fejér Miklóst, Kasnyár Gáspárt és Belovárcey Jánost ismerjük Zágráb vármegye szolgabírái közül. *Šišić*, 1916. 42. p.

35 A középkorban azonban a szlávón bánnak többnyire két vicebánja volt, akik általában (de nem mindig) a kőrösi és a zágrábi ispánok voltak. *Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája.* In: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. Szerk.: Lukinich Imre. I. köt. Bp., 1940. 378–380. p. és *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I. köt. Bp., 1996. (História könyvtár: Kronológiák, adattárak, 5.) (A továbbiakban: *Engel*, 1996.) 16–22. p. és 252–259. p.

36 A szlávón ág egyes családtagjainak levelezését napjainkban a Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb kéziratára (Rukopisi) őrzik: R 6445., R 6453., R 6455–6461., 6474–6475.

37 Valószínűleg Puhakóczy Jánoshoz, Semóczy Péterhez és kápolnai Pálffy Kristófhöz. *Šišić*, 1916. 42. p.

38 *Engel*, 1996. I. köt. 223. p.; *Težak, Spomenka–Šimek, Marina–Lipljen, Tomislav: Županija varaždinska u srednjem vijeku / Die Gespanschaft Varaždin im Mittelalter.* Katalog izložbe. Varaždin, 1999. 9. p.; *Tringli István: Die Würden und die Besitzungen Cillier in Ungarn.* In: *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja.* Ured.: Rolanda Fugger Germadnik. Celje, [1999.] 115–123. p. és *Zsoldos*, 2001. 279. p.

álásában, ugyanakkor sokban hasonló formulákkal — az ország bárói esetében történt. Ennek értelmében a zágrábi püspök, Bruman Mátyás (1557–1563) mellett tehát személyesen vagy követei révén az alábbi személyek tartoztak Zágrábban megjelenni:³⁹

- kevendy Székely Lukács (†1568), Ormosd bárója, Szentgyörgyvár, Prodaviz és Kapronca kapitánya, későbbi horvát–szlavón végvidéki főkapitány (1567–1568);
- buzsini id. Keglevics II. Péter egykori bán (1537–1541);
- Blagaji (Blagay) Ferenc gróf, aki ez időben nagyobb részét már Krajnában élt;
- a Frangepán (horvátosan Frankopan) család két ágának egy-egy neves tagja: Ferenc szlunji gróf (†1572. dec. 12.), a későbbi horvát–szlavón bán (1567–1572) és VII. Miklós tržaci gróf (†1577);
- nagykemléki Alapy János (†1567. szept. 11.) szlavón lovaskapitány, a későbbi ideiglenesen megbízott vend főkapitány (1560);
- sonneggi Ungand Kristóf (†1587), a későbbi horvát–szlavón bán (1578–1583), ekkor Varasd várának kapitánya;
- geszthi Geszthy János (†1562. dec. 15.), stájer zsoldon szolgáló szlavón lovaskapitány;

39 Az alábbi személyek azonosítását és tisztségeik megállapítását — készülő életrajzi adattárunk (A 16–17. századi magyarországi katonai elit életrajzi lexikona. Bp., 2004.) mellett — a következő forráskiadványok és feldolgozások alapján végeztük el: *Barabás*, 1898.; *Šišić*, 1915. és *Šišić*, 1916.; *Laszowski, Emilij*: Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije / Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Kniga III.: Od 1544. godine do godine 1554. Zagreb, 1917. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XL.) (A továbbiakban: *Laszowski*, 1917.); *Adamček–Kampuš*, 1976.; ill. *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. köt. Pest, 1857–1868.; *Bojničić, Ivan von*: J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. IV. Bd. 13. Abt. Der Adel von Kroatien und Slavonien. Nürnberg, 1899. (Reprint: Zagreb, 1999.); *Strohal, Rudolf*: Varaždinska županija od g. 1550.–1660. In: Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 28. (1932) 2. sz. 159–192. p.; *Adamček, Josip*: Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća. Zagreb, 1980. (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, Knjiga 18.; Odjel za hrvatsku povijest, Centar za povijesne znanosti sveučilišta u Zagrebu, Monografije, Knjiga 8.); *Gulin, Ante*: Povijest obitelji Rattkay. Genealoška studija i izvori (1400–1793). Zagreb, 1995. (Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti; Knjiga 72.); *Lončarić, Magdalena*: Plemstvo županije varaždinske portreti, grbovi, grbovnice, rodoslovlja / Der Adel des Komitats Varaždin: Bildnisse, Wappen, Wappenbriefe, Stammbäume. Katalog izložbe. Varaždin, 1996. és Hrvatski biografski leksikon. 1–5. A–G. Zagreb, 1983–2003.

- kányaföldi Kerecsényi László (†1566) volt szigetvári (1554–1556), később gyulai kapitány (1561–1566), ekkor éppen lovaskapitány a szlavón végeken;
- nagytábori Ráttkay II. Péter (†1586), a későbbi horvát mágnásfamilia képviselője, egyúttal a neves horvát történétíró, Ráttkay György avagy horvátosan Juraj Rattkay⁴⁰ dédapja, végül
- a zágrábi káptalan delegáltja.

Természetesen meghívást kapott még az 1561-ben elhunyt⁴¹ Miletinci Mihály szlavóniai alítélőmester (*viceprothonotarius regni Sclavoniae*) is, Aranyáni Damján szlavón és ekkor egyúttal nádori ítélőmestert azonban a meghívandók között Gregoriánczy — szinte biztosan ez időbeli hosszabb, magyarországi távolléte miatt — nem nevezte meg.⁴² Az alítélőmester viszont Ambrus deák szerint már három nappal a rendi gyűlés előtt tartozott Erdődy bánnál megjelenni, nyilvánvalóan az igazságszolgáltatással kapcsolatos és egyéb fontosabb ügyek megfelelő előkészítésére. Figyelmet érdemel emellett, hogy a meghívott előkelők közül a Keglevics, a Blagay és a Frangepán család tagjai az ősi horvát nemességből származtak, de ekkorra már bizonyos (nem csekély) középkori előzmények után — a horvát nemsek említett sikeres beilleszkedését jól példázva — a szlavón rendi gyűléseknek is állandó résztvevőivé váltak.

Zágráb, Varasd és Kőrös szabad királyi városok ugyanakkor — e forrás alapján legalábbis úgy tűnik — ekkor még rendszeresen nem képviseltették magukat a horvát–szlavón rendi gyűléseken; bár a zágrábiak jelenlétével a helyszínből adódóan esetleg számolhatunk. 1588-ban a varasdi *saboron* viszont már bizonyíthatóan mindannyian jelen voltak.⁴³ Mindez mégsem okozhat valódi meglepetést azon újabb kutatások ismeretében, miszerint királyi városok a Drávától északra is valószínűleg csak a mohácsi csatát követő időszakról számítottak valódi országrendnek.⁴⁴ Az viszont talán igen, s mondandónk szempontjából ez a legfontosabb, hogy a három várost leszámítva az 1558. évi, eredetileg pusztán a szlavón rendek gyűlésének

⁴⁰ Újabbán lásd legfőbb művének kritikai kiadását (további irodalommal): *Rattkay, Juraj: Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Glavni urednik: Valentić, Mirko.* (Biblioteka Hrvatska povjesnica; Hrvatska latinistička historiografija, Knjiga 4.) Zagreb, 2001.

⁴¹ *Šišić*, 1916. 84–85. p.: No. 47.

⁴² Damján mester magán a szeptember 1-jei gyűlésen sem vett részt. Uo. 44. p.

⁴³ *Horvat*, 1912. 103–104. p.

⁴⁴ *Kubinyi András: Rendelkeztek-e országrendiséggel a magyar királyi szabad városok a középkorban.* In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk.: Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2003. 55–70. p.

tervezett összejövetelre meghívottak köre és meghívásuk módja stb. szinte semmi-
ben sem különbözött az 1588. évi és későbbi, immáron bevett horvát–szlavón kö-
zös *saborok* összehívási és működési mechanizmusától. Bár a problémakör még
további kutatásokat és a most közölthez hasonló, „véletlenszerű” találmányokat
igényel (Šišić ugyanis kitűnő gyűjtést végzett), mégis e meghatározó jelentőségű
példa és eddigi kutatásaink alapján úgy véljük, hogy a közös horvát–szlavón gyű-
lés szinte csaknem teljes egészében az egykori késő középkori szlavón tartományi,
majd rendi gyűlés (*conventus/diaeta statuum regni Sclavoniae*) hagyományait örö-
kítette át, s vajmi keveset vett át az egykori tenger melléki Horvátország gyűlései-
nek működési mechanizmusaiból.

Míndez azt jelenti, hogy napjaink horvát parlamentjének kora újkori előzménye,
a közös horvát–szlavón(–dalmát) országgyűlés valójában tehát a Magyar Királyság
egy hosszú ideje jelentős tartományi különkormányzattal bíró, de egészen a mohácsi
csatáig annak szerves részét képező területe, a késő középkori Szlavónia rendi gyűlé-
sének lett örököse. Ez elsősorban az említett területi átrendeződéssel, azaz a két or-
szág Szlavónia egykori territóriumán való egyesülésével, illetve a nagy számú
horvát menekült nemesség kiváló alkalmazkodásával állt-állhatott összefüggésben.
A „szlavón örökség” átvétele ugyanakkor annak is bizonyítéka, hogy egyrészt a szla-
vón nemesség egy viszonylag jól működő tartományi öngazgatási rendszert épített
ki és tartott fenn, másrészt ebbe a horvát nemességnek is megvolt a lehetősége a be-
épülésre és érvényesülésre, sőt még jelentősebb karrierépítésre is.

Gregoriánczy vicebán meghívója mindezekén túl még egy szempontból érde-
mel megkülönböztetett figyelmet. Csaknem biztosan kijelenthető ugyanis, hogy
Ambrus deák egy korábbi meghívó szövege alapján szerkesztette meg 1558. évi
saját változatát. Ezt igazolja a fogalmazvány áthúzott szövegrésze, amely a szla-
vón gyűlés egyik legfőbb teendőjének a lemondott kányaföldi Kerecsényi Mihály
vicebán utódjának megválasztását tűzte ki feladatul. Csakhogy Ambrus deák leve-
lének írásakor és a fentiekben bemutatott egész ügy intézésekor, 1558 áprilisában
már Erdődy Péter vicebánja volt, így az említett sorokat teljes joggal húzta ki utó-
lag a meghívó-fogalmazvány szövegéből. Ez ugyanakkor azt feltételezi, hogy az új
meghívó elkészítéséhez Gregoriánczy az előző, az 1557. november 11-én, Varas-
don tartott szlavón gyűlés⁴⁵ meghívólevelét használta fel. Ambrus deákat pedig ép-

45 Šišić, 1916. 15–16. p.: No. 9–10. és ÖStA HHStA Familienarchiv Erdődy D 11293/k. = Lad. 4. Fasc. 9. No. 9 k. (1557. okt. 11., Bécs: I. Ferdinánd értesíti Erdődy II. Péter bánt, hogy Székely Lukácsot és Batthyány Kristóftot rendelte követeiként a szlavón rendek varasdi gyűlésére. Ez az oklevél szintén hiányzik Šišić okmánytárából, Batthyány megbízólevele ugyanakkor megtalálható ott. Šišić, 1916. 15–16. p.: No. 9.)

pen e gyűlésen választhatták a tiszttét 1557 késő nyarán még adatolhatóan viselő,⁴⁶ majd lemondott Kerecsényi Mihály helyére vicebánná.

A rendek 1557 végi vicebáni választása utóbb helyesnek bizonyult, hiszen a tiszttét egészen 1565-ig betöltö⁴⁷ Gregoriánczy évtizedes tapasztalatokkal bírt Szlavónia ügyeinek intézésében. 1533-ban már Kőrös vármegye egyik szolgabírája, majd utóbb számos alkalommal az országrészt adószedője (rovója, lat. *dicator regni Sclavoniae*) és különféle ügyeinek „intézője”, azaz a rendek delegált biztosa volt.⁴⁸ Szolgabírói tiszttében ráadásul maga is kaphatott egykor szlavón rendi gyűlésre szóló hasonló meghívólevelet. Bár ezt jelenleg csupán feltételezni tudjuk, a most közölt forrás keletkezésének ismeretében nem csodálkozunk azon, ha egyszer a kutatói szerencse egy egészen hasonló szövegű meghívót tárna fel valamelyik kevésbé ismert családi levéltár vagy kormány szerv anyagából a Mohács utáni évekből vagy akár a XVI. század első évtizedeiből. E meghívó és általában a horvát–szlavón–magyar együttélés és törökellenes sorsközösség mögött ugyanis az 1558. évi közös horvát–szlavón országgyűlésig már több évtizedes és egyre erősödő hagyományok álltak.

Forrásközlés

Az alábbi két forrást (Gregoriánczy Ambrus levelét és a mellékletét képező meghívólevelet) a legújabbán kidolgozott és e folyóirat hasábjain megjelent latin forráskiadási szabályzat [*Oborni Teréz: A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek*

⁴⁶ SNA ÚAE, I. Čast' bez pôvodného usporiadania, 4. Korešpondencia, Peter II. Erdődy († 1567), Kerecsényi Mihály levelei (1548–1557) és HDA Obiteljski arhivski fondovi, [727.] Kerecheni - Zelina (= Arhiv Kerecheni), 1557. aug. 17.: „*regni Sclavoniae vicebanus*”, vö. még *Klaid V*, 1982. 600. p.

⁴⁷ Utódja butinei Foresics (Forčić) János lett. *Lopašić, Radoslav: Spomenici hrvatske krajine / Acta historiam confinii militaris Croaticae illustrancia. Knjiga III. Od godine 1693 do 1780 i u dodatku od g. 1531 do 1730. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XX.)* Zagreb, 1889. 464. p.

⁴⁸ Szolgabíróságára: HDA Arhiv Kerecheni, 1533. dec. 19., Filetinec; valamint adószedői és egyéb megbízatásaira lásd *Barabás*, 1898. és *Üő.*: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. II. köt. Levelek. 1566–1574., Oklevelek. 1534–1602. és Pótlék. 1535–1567. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria, XXX.) Bp., 1899.; *Šišić*, 1915. és *Šišić*, 1916.; *Laszowski*, 1917. és *Adamček–Kampuš*, 1976. passim.

kiadásáról. In: Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 7. (2000) 1. sz. 67–75. p.] elveinek megfelelően közöljük.⁴⁹

1.

1558. április 25., Breszt

**Gregoriánczy Ambrus vicebán levele Erdődy II. Péter
horvát–szlávón bánhoz (1556–1567)**

Spectabilis et magnifice domine, domine mihi gratiosissime. Serviciorum meorum commendacionem humillimam. Juxta mandatum Vestrae Spectabilis et Magnificae Dominationis hic denotavi, qualiter deberent dare litterae ad proclamandam congregacionem. Sed si eidem videtur, Vestra Spectabilis et Magnifica Dominatio ne festinet eas expedire, priusquam nos cum domino lectore Zagrabiensi ad eandem veniamus. Cras enim Deo volente ante prandium in Selijn constituemur. Eidem Vestrae Spectabili et Magnificae Dominationi inserviturus, quam Deus conservet feliciter. Ex Brezth in festo Sancti Marci Evangelistae 1558.

Servitor Vestrae Spectabilis et Magnificae Dominationis
humillimus

Ambrosius litteratus

Lelőhelye: Slovenský národný archív, Bratislava; Archív rodu Erdődy, Ústredný archív rodu Erdődy, I. Časť bez pôvodného usporiadania, 4. Korešpondencia, Peter II. Erdődy († 1567), Gregoriánczy Ambrus, 1558. apr. 25., Breszt. (Pecsétes, eredeti. Külzet nélkül.)

---

49 Köszönöm Kis Péternek a meglehetősen nehezen olvasható fogalmazvány összeolvasásához nyújtott önzetlen segítségét.

2.

Datum nélkül, Zelin vára

Gregoriánczy Ambrus vicebán meghívótervezete a zágrábi
(horvát–)szlavón országgyűlésre Erdődy II. Péter bán nevében

Petrus Erdewdij de Monijorokerek comes perpetuus Montis Claudii ac regnorum Dalmaciae, Croaciae et Sclavoniae banus etc. Egregiis judlium comitatus Zagrabiensis salutem cum favore. Noveritis nos arduis Maiestatis Caesareae Regiaeque, domini nostri clementissimi ac huius regni Suae Maiestatis Sclavoniae necessitatibus exigentibus congregacionem generalem universis statibus et ordinibus eiusdem regni pro Dominica t. proxima ventura Zagrabiae celebrandam indicere et proclamare facere statuisse. In qua quidem congregacione tam de muniendis arcibus finitimis, quam intertenendis meliori modo excubiis ac more bellandi, aliis eciam negociis regni,⁵⁰ per nos tunc in medium eorundem dominorum et nobilium regnicolarum proponendis, pro necessario tractandum et concludendum esse cernimus. Et inter caetera ibidem in locum egregii Michaelis Kerechenij de Kanijaffewlde, qui officium vicebanatus sui nobis sponte resignavit et deposuit, ac a nobis a serviciis nostris licenciatus honeste discessit, alium vicebanum idoneum eisdem statibus et ordinibus regni nominare ostendereque deerevimus [sic!]. Hortamur itaque vos et vestrum quemlibet,⁵¹ ac autoritate officii nostri vobis iniungimus, quatenus mox visis praesentibus, dominos et nobiles specialiores in processibus vestris residentibus personaliter accedere, et haec eisdem ore tenus referre, caeteris autem statibus ac universitati nobilium in locis solitis ac in foris ebdomadalibus more consueto proclamare facere debeatis, ut universi personaliter vel per eorum idoneos nuncios praescripto die Dominico t. Zagrabiam, locum videlicet praenotatum convenire, huiusmodi propositiones nostras audituri ac de eisdem id, quod salubrius videbitur, conclusuri velint et debeant. Secus non facturi! Praesentes autem unus vestrum ad⁵² alterum sine mora transmittere teneamini. Datum in arce nostra Selijn die t. anno t.

Tales litterae fiant ad judlium comitatus Zagrabiensis binae et mittantur eis.

50 A 'regni' szó 'publicis' áthúzásával javítva.

51 A 'quemlibet' előtt egy grammatikai okokból rontott 'cuilibet' kihúzva.

52 Az 'ad' előtt 'ab' kihúzva.

Item ad comitatum autem⁵³ Warasdiensem similiter binae, quae mittantur ad manus egregii⁵⁴ Benedicti Pethew vicecomitis eiusdem comitatus, ut ipse eas⁵⁵ mittat eisdem iudlium. Scribantur autem missiles ad eundem Benedictum Pethew, declarando ei praemissa omnia, et hortando eum, ut mittat ipsas litteras ad iudlium.

Item ad comitatum Crisiensem scribantur saltem unae, quae mittantur ad Michaellem Forgach iudlium.

Item scribantur separatim litterae missiles nomine domini bani ad dominos episcopum et magnates ac nobiles specialiores, cum declaracione praenotata, hortando eos, ut intersint congregacioni vel personaliter, aut per eorum idoneos nuncios:

- domino episcopo Zagrabiensi,
- domino Lucae Zekel,
- domino Keglewijch,
- domino Blagaij,
- domino Zlwnij,
- domino Thersacskj,
- domino Alapi,
- domino [sic!] capitulo Zagrabiensi,
- domino Wngnodh,
- domino Gezti,
- domino Kerechenij Ladislao,
- domino Rathkaij.

Specialiter autem scribendum est magistro Michaeli Mijlethi[nc]⁵⁶ viceprothonotario,⁵⁷ ut adhuc ante congregacionem tribus diebus v[eniat] ad dominum banum pro arduis negociis etc. etc.

Lelőhelye: A No. 1. alatt közölt levél melléklete, annak belső oldalán.

---

53 Az 'autem' szó utólag felülről betoldva.

54 Az 'egregii' jelző utólag felülről betoldva.

55 Az 'eas' előtt 'easd' kihúzva.

56 A levél lapjának széle sérült, ezért két sorvéget a szótöredékekből egészítettünk ki.

57 A tisztségnév utólag alulról betoldva.

BOROS ZOLTÁN

SENNEYEY FERENC MAGYAR NYELVŰ LEVELEINEK KUTATÁSI TAPASZTALATAI¹

Az alábbi dolgozatban Sennyei Ferenc, a Vas vármegyei Sárvár prefektusa által írt misszilisek kutatási tapasztalatait fogjuk megosztani az olvasókkal. Nádasy Tamáshoz írt több száz kiadatlan levelét véleményünk szerint eddig nem kellő mértékben vonták be kutatásaikba korszakkal foglalkozó történészek. A misszilisek közül ötven darab, 1559-ben keletkezett írást szakdolgozat formájában tettünk közzé. A következőkben ennek a forrásközlésnek a módszertani kérdéseit foglalkozunk össze.

Misszilisek kutatása a Nádasy család levéltárában

A Nádasy család levéltárából az elmúlt kétszáz évben több forrásközlés is napvilágot látott. A minket különösen érdeklő nagyszabású publikációk közül az első Szalay Ágoston nevéhez fűződik.² Az 1806-ban közreadott gyűjteményében az általa ismert összes 1560 előtt keletkezett magyar nyelvű levelet közölte. Az átirás betűhű módját választotta, de a bevezetőben nem indokolta meg ennek okát.³ Annyira ragaszkodott az elvhez, hogy két azonos tartalmú levél esetén a paleográfiai különbségek miatt mindkét változatot leközlte.⁴ A közlés során az interpunkciókat korrigálta, valamint a kis- és nagybetűk értelemzavarónak minősített eseteit is kiigazította.⁵ Ha az olvasat kapcsán kétségei merültek fel, azokat lábjegyzet formájában közölte. A különböző hangok azonosításának megkönnyítése érdekében

¹ Tanulmányunk alapját az Eötvös Loránd Tudományegyetem levéltár szakán 2003-ban készült szakdolgozat képezi: *Boros Zoltán: Sennyei Ferenc levelei Nádasy Tamásnak, 1559. Szakdolgozat. ELTE BTK 2003. Ezúton szeretném megköszönni Bak Borbála tanárnőnek azt a több mint egy éves közös munkát, melynek során a szakdolgozat konzulensként ötleteivel és tanácsaival segítségemre volt.*

² *Szalay Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest, 1806. (Magyar Leveles Tár 1.) (A továbbiakban: Szalay, 1806.)*

³ Uo. XIV–XVI. p.

⁴ Uo. XIV. p.

⁵ Uo. XIV–XV. p.

betűjegyzéket is készített. A levelek közötti könnyebb tájékozódást segítő összevont személy és helynévmutatót szerkesztett a kötet végére.⁶ A tulajdonneveket mindig a szövegben található eredeti formában közölte, és a mutatóban is ebben az alakban használta. A kötet elején betűjegyzék⁷, a végén szómagyarázat is szerepel, mely az „*Elavult s ritkább szavak és szólás-formák*” címet viseli.⁸ Ezen kívül minden esetben közölte a papír méretét, állapotát, pecsételt voltát, és szükség esetén a pecsét leírását is.⁹

A kötetben több levéltár anyagából származó misszilis kapott helyet, nem egy a Nádasdy család levéltárából került a gyűjteménybe. Ennek következtében Sennyey Ferenc neve is több tucat levélben előfordul címzettként és levélíróként egyaránt, míg más esetekben csak utal rá a levélíró, így tevékenységéről közvetve értesülünk. 1547 és 1560 között tizennégy, Sennyeytől származó levelet közölt Szalay. Ezek közül a három legkorábbi a negyvenes évek végén a Sopron megyei Kapuból¹⁰ kelt, és Zoltán Imrének, a Nádasdy uradalom egyik tisztségviselőjének szolt.¹¹ Egy másik szervitornak, Egerszegi Litterátus Mártonnak címezve 1553-ból és 1555-ből két-két levél maradt fent, melyek már Sárváron íródtak. Márton deák ebben az időszakban Csepregen szolgált a nádornak, ami abból is látszik, hogy az egyik levél címzésében nem egyedül szerepel, hanem szervitortársával, Pál ispánnal, és a csepregi magisztrátussal közösen.¹² Ugyancsak négy levél szól Komlóssy Tamáshoz, ahogy az egyik levél címzése mondja, Nádasdy tárnokmesteréhez, melyek közül egy 1553 végén, a többi 1554-ben keletkezett.¹³ Ezen kívül egy-egy levél címzettje Csányi Ákos, Kanizsa várának prefektusa, Kanizsai Orsolya — bár itt a címzés hiányzik, de a levél tartalmából erre lehet következtetni — és végül egy ismeretlennek szóló töredék zárja a sort.¹⁴ Láthatjuk tehát, hogy Szalay valószínűleg még nem ismerte a Nádasdy levéltár teljes anyagát, hiszen Sennyey Nádasdynak írt leveleiről úgy tűnik, nem tudott.

A másik munka, amiről feltétlenül szólnunk kell, Károlyi Árpád és Szalay József közös gyűjtése, aminek keretében a Nádasdyak családi levelezését tették köz-

6 Uo. 393–424. p.

7 Uo. XVII–XVIII. p.

8 Uo. 425–432. p.

9 Uo. XIV. p.

10 Ma Kapuvár Győr–Moson–Sopron megyében.

11 *Szalay*, 1806. 45., 66–67. p.

12 Uo. 85., 146–147. p.

13 Uo. 84., 129–132. p.

14 Uo. 384–385., 132., 144. p.

zé.¹⁵ A válogatás szempontja ebben az esetben nem egy évszámhoz, hanem személyekhez kapcsolódott. A kötetben Nádasdy Tamás levelei szerepelnek az első helyen, de a levélírók között ott találjuk apját, az idősebb Ferencet testvéreivel (Mártonnal és Zsuzsannával) együtt, valamint saját testvérét Annát, feleségét, Kanizsai Orsolyát, és fiát, Ferencet. A bevezető sorokban Szalay József nem csak tartalmi, hanem nyelvi szempontú elemzést ad. A betűhű átírást nyelvészeti szempontokra való tekintettel természetesnek veszi, mivel jól megfigyelhető benne a nyugat-dunántúli nyelvjárás. Egyben felhívja a figyelmet ennek néhány jellegzetes vonására, mint a rokon mássalhangzók gyakori felcserélése (*b-p, d-t, g-k*), vagy a magánhangzók cseréje (*e-ö*), mely különösen a magas hangrendű magánhangzókra vonatkozik.¹⁶ Előfordul a mássalhangzók elhagyása vagy elnyelése (*Szen' Mihály*), illetve az *i* és *j* betűk kölcsönös felcserélése, és egyéb, bővebben ki nem fejtett összevonások, régies alakok.¹⁷

A könyv öt fejezetből áll, melyekben szerzők szerint vannak csoportosítva a levelek.¹⁸ Ezekben is több szó esik Sennyeyről, akit többnyire *Ferenc uram* néven emlegetnek. Saját kezű levelei közül viszont csak egy szerepel a függelékben, az is töredékes formában. Provenienciájaként a bécsi udvari levéltárat jelölték meg a kötet összeállítói.¹⁹

Ha a Nádasdy levéltár magyarnyelvű levelezéseit tárgyaljuk, akkor szólnunk kell Mályusz Elemérnek a Levéltári Közlemények hasábjain közzé tett sorozatáról is.²⁰ A válogatás elve ebben az esetben a két korábban megfigyelt módszer ötvözéséből ered. A levelek keletkezésének időpontjára valamint tartalmi szempontokra egyaránt tekintettel van. Tartalmi szempont alatt a Károlyi Árpád és Szalay József

15 *Károlyi Árpád – Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.* Bp., 1882. 262 p. (A továbbiakban: *Károlyi–Szalay*, 1882.)

16 *Károlyi–Szalay*, 1882. XXVII–XXVIII. p. Bár levéltárosként nem kívánok a nyelvészet számomra kevésbé ismert területére tévedni, meg kell jegyezmem: külön vizsgálatot érdemelne az a kérdés, hogy a Szalay által említett „magánhangzó csere” alatt nem a hangjelölés korabeli jellegzetességét kell-e értenünk.

17 Uo. XVII–XVIII. p.

18 *Károlyi–Szalay*, 1882. Nádasdy Tamás levelei Kanizsai Orsolyához (1544–1561) 1–69. p., Kanizsai Orsolya levelei Nádasdy Tamáshoz 70–114. p., Majláth Istvánné levelei (1542–1562) 115–174. p., Nádasdy Ferenc levelei Kanizsai Orsolyához 175–217. p., Függelék 218–245. p.

19 *Károlyi–Szalay*, 1882.: XXVIII. p.

20 *Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy Levéltárának magyar levelei. 1531–1549. In: Levéltári Közlemények* 1. (1923) 1–2. sz. 126–132. p. (A továbbiakban: *Mályusz*, 1923.), 1. (1923) 3–4. sz. 287–309. p., 2. (1924) 1–4. sz. 55–69. p., 3. (1925) 1–4. sz. 68–85. p., 4. (1926) 1–4. sz. 94–129. p., 5. (1927) 1–4. sz. 83–103. p., 6. (1928) 1–4. sz. 66–86. p., 7. (1929) 3–4. sz. 231–277. p.

által alkalmazott módszert értjük, vagyis azt, hogy a levelek tematikája a Nádasy család tagjaihoz kapcsolódik. Mályusz közleményei annyiban térnek el ettől, hogy mivel egy bizonyos időszak magyar nyelvű leveleit kívánta közzéadni, a familiárisok egymás közti levélváltásai is bekerültek a gyűjteménybe.

Az első közlemény előtti rövid bevezetőben Mályusz számba veszi, hol jelentek meg korábban kora újkori források. Ezek között népszerűsítő és tudományos munkák egyaránt szerepelnek. Kiemeli a Magyar Nyelvben megjelent közleményeket, ahol mindig betűhű formában publikáltak a kutatók. Ennek oka, hogy a folyóirat a nyelvtörténet szempontjait szem előtt tartva fő céljának az 1532 előtt keletkezett magyar nyelvű szövegek feltárását tekintette, bár ennél az évszámnál későbbi publikációk is születtek.²¹ Mályusz korszakhatárnak az 1550-es évet tekinti, mivel az „összefüggő, nagyobb terjedelmű magyar levelezés éppen a század közepén kezdődik”.²² Ezt követően már mérlegelni kell, kik azok, akikkel érdemes hasonló mélységig foglalkozni. Két ilyen személyt maga is megnevez, akiknek levelei a XVI. századi „gazdaságtörténet elsőrangú forrásai”: Csányi Ákos és Sennyey Ferenc.²³

Mályusz a Magyar Történelmi Társulat kiadási szabályzata²⁴ alapján készítette átiratait. Ennek szellemében nem tett különbséget kis és nagybetűk között, mert azok az eredeti kézírásban is csak nagyon nehezen különböztethetők meg. Szintén mellőzhetőnek tartotta a sorvégek jelölését. A rövidítések feloldására kerek zárójelet, a hiányok pótlására szögletes zárójelet használt. Hangsúlyozta a regeszta és a jegyzetek készítésének fontosságát²⁵, majd ennek szellemében paleográfiai és magyarító jegyzeteket egyaránt készített.

A rendkívül gazdag, ebből kifolyólag rendkívül kutatott Nádasy archívumból más forrásközlések is születtek, de a továbbiakban ezeket nem kívánjuk részletesen elemezni.²⁶ Megjegyezzük, hogy a második világháború utáni politikai fordulat egyébként sem kedvezett forráskiadványok készítésének, mint ahogy a történelem segédtudományai művelőinek sem. Előtérbe kerültek a jobbágyság történe-

21 Uo. 128. p.

22 Uo. 129. p.

23 Uo. 129. p.

24 Ld.: A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. In: Századok, 53–54. (1919–1920). Melléklet 3–24. p.

25 Mályusz, 1923. 130. p.

26 Pl.: Maróthy Rezső: Nádasy Tamáshoz írt levelek, 1534–1542. In: Történelmi Tár. Új folyam. 2. (1902) 2. füzet 109–130. p., Komáromy András: Gersei Petheő János levelei Nádasy Tamáshoz, 1550–1562. In: Történelmi Tár. Új folyam. 4. (1904) 2. füzet 266–291. p., 3. füzet 400–432. p. „Szerelmes Orsikám...” A Nádasyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése. Vál., a szöveget gondozta, jegyz.: Vida Tivadar. Bp., 1988. /Magyar Levelestár/ stb.

tével foglalkozó kutatások, és az ezt tükröző forrásközlések.²⁷ A Nádasy levelezésből újabbán Őze Sándor publikálta Csányi Ákos, kanizsai prefektus leveleit.²⁸ Ő is a Magyar Történelmi Társulat által az országgyűlési iratok kiadásához kidolgozott és a Századok hasábjain közzétett kiadási szabályzatot²⁹ próbálta alkalmazni.³⁰ Ebben a kiadványban is többször megjelenik Sennyey Ferenc, aki Csányihoz hasonlóan a Nádasy familiárisok vezető személyiségei közé tartozott. Ezt a nézetünket erősíti Komoróczy György tanulmánya³¹ is, melynek révén a fent vizsgált levelezések történeti háterébe nyerhetünk bepillantást.

A kutatás problémái

A szakdolgozat formájában történt közlés készítése során nemcsak olvasati problémákkal talákoztunk! Úgy véljük, a kutatás menetét érdemes folyamatában áttekintenünk. Sennyey Ferenc leveleire Őze Sándor hívta fel figyelmünket. A kutatás kiindulópontjának Mályusz előbb tárgyalt közlését tekintettük, melyből kiderült, hogy a Magyar Országos Levéltárban — a Magyar Kamara Levéltárában, azon belül is a Magyar Kamara Archívumában — található Nádasy család levéltárában kell kutatnunk. Az itt található levelekhez szerzői betűrendes mutató áll a kutatók rendelkezésére. Eszerint a XVI. század negyvenes éveitől 1562-ig több száz Sennyey levél maradt fenn. Állományvédelmi okokból, valamint a jelentős kutatóforgalom miatt csak mikrofilmen volt lehetőségünk az anyag tanulmányozására. Újabb levéltári segédletek felhasználásával sikerült megállapítani, hogy négy tekercs mikrofilm tartalmazza az általunk keresett irategyüttest, ami közel 500 magyar nyelvű levelet tartalmaz.

27 Pl: Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga Endre. Bp., 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.); Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk., bev.: Maksay Ferenc. Bp., 1959. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7.) (A továbbiakban: Úriszék, 1958.)

28 *Őze Sándor*: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasy Tamáshoz. 1549–1562. I–II. köt. Bp., 1996. 355 és 461 p. (A továbbiakban: *Őze*, 1996.)

29 A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: *Századok*, 108. (1974) 2. sz. 436–475. p.

30 *Őze*, 1996. I. 3. p. Kritikáját lásd: *Őze Sándor*: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasy Tamáshoz, 1549–1562 (Ism.: Njémeth István). In: *Fons* 4. (1997) 1. sz. 115–122. p.

31 *Komoróczy György*: Nádasy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932. (A továbbiakban *Komoróczy*, 1932.)

Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy egy teljességre törekvő forráspublikáció esetén nem lehetne megkerülni a latin nyelvű missziliseket, hiszen azok kronológiai-ajukat, tartalmukat tekintve szervesen összetartoznak a magyar nyelvű levelekkel. Ennek ellenére a dolgozatunk további részében csak a magyar nyelvű írásokat vizsgáljuk, mivel elsősorban a XVI. századi magyar nyelvű forrásközlés problematikájával kívánunk foglalkozni. Így a latin nyelvű levelek elkülönítése után a kutatás következő szakaszában rövid tartalmi kivonatokat készítettünk. Az anyag elemzése után kiválasztottuk az 1559. évet, és elkészítettük az ebben az esztendőben keletkezett ötven levél betűhű átírását. Két ok miatt esett erre az évre a választás. Egyrészt az ebből az esztendőből származó levelek száma nem feszítette szét a szakdolgozat kereteit, másrészt csak egyetlen latin nyelvű misszillissal kellett dolgoznunk. Munkánk tapasztalatait a következő néhány pontban foglalhatjuk össze.

Úgy véljük, nem véletlenül mellőzték idáig ennek a nagy mennyiségű anyagnak a kiadását! Rengeteg olyan levéllel találkozhatunk, melynek politika-, és köztörténeti szempontból semmilyen jelentősége nincs. Ugyanakkor egy-két darab érdekes adalékkal szolgálhat a Nádasdy család története, a nyugat-dunántúli települések helytörténete, vagy ahogy Mályusz is írta, a gazdaságtörténet szempontjából. Ezek az adatok azonban csak több száz oldal átolvasása után kerültek napvilágra. Az így nyert információk jelentősége véleményünk szerint nem mindig áll arányban a megszerzésükre fordított energiával.

A másik dolog, amit megállapíthattunk, hogy a kutatók számára az anyag hozzáférésehez biztosított mikrofilmes technika — bár állományvédelmi szempontból rendkívül hasznos — a fényképezés pontatlanságai miatt tovább nehezíti az iratok tanulmányozását. Gyakran talákoztunk egy-egy levél oldalainak sorrendjének felcserélésével, valamint a levelek időrendjének megbontásával. Ez az oka annak, hogy a segédletekből kiolvasható levélszámot kritikával kell kezelni, így mi is csak hozzávetőleges darabszámot adtunk meg.

A harmadik nehézséget az jelentette, hogy a mikrofilmfelvételek elkészítése során szennyeződések kerülhettek a filmkockákra. Hasonlóan kedvezőtlenül befolyásolják a betűk olvasatát a mikrofilmolvasó berendezések által okozott sérülések, ami természetesen csak paleográfiai szempontból, de mégis megkérdőjelezheti a felvételek hitelességet. Különösen a forráskiadás szempontjából jelent ez problémát.

Láthatjuk tehát, hogy kényes írástani kérdéseket kellett megoldanunk. A következő lépésben az általunk kiválasztott minden egyes levélről, a mikrofilmet felhasználva, fénymásolatot készítettünk. A kópiák alapján történt meg a szövegek betűhív átírása. Ez a munka megerősített bennünket abban, hogy a filmezés során

bekövetkező paleográfiai információvesztés elengedhetlenné teszi az eredeti példányok megtekintését. Így a Magyar Országos Levéltár főigazgatójának engedélyével, és az anyag referensének támogatásával sikerült a mikrofilmmásolatok alapján készült átiratokat az eredeti példányokkal összehasonlítani, amit ezen a helyen is szeretnék mindkettőjüknek megköszönni.

Az összehasonlítás során volt alkalmunk meggyőződni arról, hogy a levelek a mikrofilmtől eltérően, kronológiailag rendezettek és az oldalak levelenként is egymást követően helyezkednek el. Egyben sikerült a korábban töredékeknek gondolt levélrészleteket egyesíteni. Az eredeti példányok megtekintése során azt is megállapíthattuk, milyen fizikai állapotban vannak az egyes darabok, vízjeles papírra íródtak-e, de a pecsétek állapota sem kerülte el a figyelmünket. Megfigyeléseinket a közlés során minden esetben a levelek után tüntettük fel.

A Sennyey levelek forrásértéke

Mielőtt a levelek közlésének módszertanával foglalkoznánk, azok tartalmát fogjuk megvizsgálni. A szakdolgozat készítése során megpróbáltuk az anyagot olyan tematikus csoportokra osztani, amelyekbe lehetőség szerint minden levél besorolható volt. Ilyennek tekintettük például a pénzügyeket, a mezőgazdaságot, vagy az építkezések témakörét. Akadtak persze egyedi, be nem sorolható darabok is. Az általunk kiválasztott esztendő „termése” nem szolgál országos jelentőségű, a további kutatásoknak új irányt adó felfedezésekkel, mégis, ahogy már mondtuk, hasznos adalékokat nyújthat akár a Nádasdy kutatók, akár a XVI. századi magyar nagybirtokok története iránt érdeklődők számára.

Előljáróban érdemes pár szót ejteni a levelek írójáról, Sennyey Ferencről. A Sennyey család fénykorát a XVII–XVIII. században élte, de okleveles adatokat már a XIV. században találunk az őseikről. Nagy Iván klasszikus genealógiai művében kétszer is foglalkozik a családdal. A nyolcadik kötetben még Sennyey Ferencet tekinti a legrégebbi ismert ősnak,³² ám a pótkötetben újabb négy generációt mutat meg a felmenői közül.³³ Azt is tudni véli, hogy az általunk is tárgyalt Ferenc feleségét Dóczy Borbálának hívták, valamint hogy négy fia volt. Hogy gyermekei között nem csak fiúk voltak, az kiderül egyik leveléből, ahol arról tudósítja Nádas-

32 *Nagy Iván*: Magyarország családi ezimereivel és nemzedékrendi táblákkal. VIII. köt. Pest, 1861. 142–152. p.

33 Uo. X. 356. p.

dy Tamást, hogy lánya halálos beteg.³⁴ A Sennyey család levéltárának anyagából fennmaradt válogatott regesztákból pedig azt is tudjuk, hogy felesége valójában *Zempchey* Orsolya volt.³⁵ A család birtokai Vas vármegye keleti felében Kiszsenyén és környékén helyezkedtek el, de 1545-ben a kissé távolabb fekvő Gyöngyös mentén sikerült egy malmot megszereznie.³⁶ Az 1549-es dikális összeírás szerint Kiszsenyén, Béren és Rábaszentmihályon összesen 7,5 portával 5 szellércsaláddal 1 allódiummal valamint 4,5 egyéb okok miatt adómentes telekkel rendelkezett.³⁷

Sennyey Ferenc — ahogy már utaltunk rá — a Nádasdy familiárisok között kiemelkedő helyet foglalt el. Ő volt Sárvár prefektusa, és irányítása alatt állt a kapuvári és a lékai uradalom is. Ez volt a Nádasdy domínium központi része, ahogy Komoróczy fogalmaz a *caput bonorum*.³⁸ A Vas megyei birtokok közül csak Egervár nem tartozott a keze alá, mivel azt Nádasdy Kristóf, a nádor öccse igazgatta.³⁹ Nádasdy Tamás dél-dunántúli birtokainak élén egy másik prefektus állt, Csányi Ákos, aki Kanizsa központtal a Nádasdyak zalai, és somogyi birtokait irányította. Ennek következtében ő rendelkezett Szenyér és Zalavár várai felett. Sennyey Ferencnek, a sárvári uradalomnak és a hozzá kapcsolódó — ahogy gyakran maga is nevezi — „három vártartománynak” az elöljárójaként legfőbb feladata a Nádasdy családnak, valamint a familiárisok népes hadának ellátása és ennek érdekében a család bevételeinek folyamatos növelése volt. Ennek alapját a mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelmek biztosították. Az 1559-ben keletkezett levelek közel negyede érinti ezt a témakört. Nagy részük a gabonatermesztéssel foglalkozik, ám a szőlőművelésről és gyümölcsösösről is gyakran olvashatunk jelentést. Ide kapcsolódik még a halászat és a vadászat is, bár utóbbi két téma lényegesen kisebb hangsúlyt kap.

Megtudhatjuk például, hogy a mezőgazdasági munkák idejét élesen elválasztotta az év többi időszakától. 1559-ben már február végén arról ír Sennyey, hogy amíg a tavaszi szántás és vetés valamint a szőlőkapálás véget nem ér, addig a jobbá-

34 Magyar Országos Levéltár. Magyar Kinestári Levéltárak. Magyar Kamara Archívuma. E 185 Archivum Familiae Nádasdi. Sennyey Ferenc levelei Nádasdy Tamásnak (A továbbiakban: Sennyey levelek) Sárvár, 1559. május 1.

35 *Bunyítay Vince*: A kis Zsenyei báró Sennyey család levéltára. In: Századok, 7. (1873) 250. p. Uo.

37 Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Szerk.: Maksay Ferenc. II. köt. Bp., 1990. 913. p.

38 *Komoróczy*, 1932. 30. p.

39 *Degré Alajos – Gergelyffy András – Valter Ilona*: Az egervári vár története. Zalaegerszeg, 1969. 27–29. p.

gyokkal semmilyen egyéb munkába nem kezd. Február 14-ére azt tervezi, hogy személyesen bejárja a sárvári uradalom Felső-vidéknek nevezett északi részét, Tormás környékén nézi meg a vetést, majd Kapuba és Lékára megy, hogy mindhárom várhoz tartozó birtokon ellenőrizze a tavaszi árpa és zab, valamint a lencse és a borsó vetését. Ez a körút saját szavai szerint várhatóan egy hétig tart.⁴⁰ Hogy a tavaszi szántóföldi előkészületek milyen nagy munkát jelentettek abban az időben, azt abból is láthatjuk, hogy három hét múlva, március 9-én kelt levelében is arról tudósítja Nádasdyt, hogy még mindig nincsenek készen a vetéssel, pedig a majorságokhoz tartozó ekékkel minden nap szántat.⁴¹

A mezőgazdaságban a másik jelentős időszak a nyár végi aratás és az őszi betakarítás volt. Sajnos az általunk részletesen vizsgált év nyári hónapjaiból nem sok levél áll rendelkezésünkre, így csak két esetet tudunk bemutatni ebből az időszakból. Az első eset megerősíti a mezőgazdasági munkákra kijelölt idő szigorú elhatárolását az egyéb uradalmi munkák idejétől. Június 21-én azt írja Sennyey, hogy a következő héten be kell fejezni az építkezéseket, mert közelít az aratás, és már arra sincs idő, hogy az „asztalgártóknak” Lékáról hozzanak fát, hanem helyben, vagyis Sárváron fognak vásárolni.⁴² A másik tudósítás majdnem egy hónappal később, július 18-án kelt. Ebből megtudjuk, hogy a kapui tartományban olyan sok az aratnivaló, hogy Sennyey kénytelen a szabadosokat — vagyis robottól és bizonyos adóterhektől mentes jobbágyokat — is munkára kényszeríteni. A hiányzó munkacserőt más uradalmakhoz tartozó jobbágyok átvezénylésével igyekszik pótolni.⁴³ Az is kiderül a fenti levélből, hogy a zab kivételével már mindent learattak. Részletesen megírja, hogy a tartományhoz tartozó négy majorságban mekkora lett a termés. A levél mellékleteként a Kanizsához tartozó majorságok terméseredménye is szerepel. Ezekből az derül ki, hogy ebben az évben a búza, árpa, zab és köles termés jó volt, míg a rozs és a széna kevésnek bizonyult, így személyesen kénytelen kijelölni Sennyey, hogy a továbbiakban hol és mennyit kaszáljanak.

Ezt követően az őszi eleji időszakban szinte folyamatosan terítéken vannak mezőgazdasági kérdések. Már augusztus végén a szőlőhegyeket járja a prefektus, de közben a majorságokat is megtekinti.⁴⁴ Bár a forrásunkban három teljes hét hiány van, de a szeptember 22-én kelt levélből az derül ki, hogy folyik az őszi vetés, és

---

40 Sennyey levelek, Sárvár, 1559. február 13.

41 Uo., Keresztúr, 1559. március 9.

42 Uo., Sárvár, 1559. június 21.

43 Uo., Sárvár, 1559. július 18.

44 Uo., Sárvár, 1559. szeptember 30.

közben a szüret utáni borákról alkudozik a jobbágyokkal.⁴⁵ A vetést szeptember 30-án még nem fejezték be, de már csak egy hetet tart szükségesnek ahhoz, hogy készen legyenek. Ezzel egy időben Keresztúron⁴⁶ béresekkal folytatja az építkezést, hiszen valószínű, bár nem írja, hogy még a tél beállta előtt be akarja azt fejezni.⁴⁷ Láthatjuk tehát, hogy bár elkülönül a mezőgazdasági munkák időszaka az egyéb uradalmi munkálatok idejétől, a sok munkaerőt igénylő aratás, vagy a szüret elmúltával, tovább folynak a mezőgazdasági termeléshez szorosan nem kapcsolódó tevékenységek. Ennek hátterében az állhat, hogy az építkezést béresekkal végezteti, vagyis nem a jobbágyok robotjával, így azoknak módjában áll saját földjeiken dolgozni.

Október 3-án megtudjuk, hogy még mindig nem fejezték be a vetést, és hogy másnap Sennyey újabb körutat tesz, melynek során Keresztúrról Hegykő⁴⁸ érintésével megy Kapuba.⁴⁹ Október 16-án Nádasdy parancsa szerint számba veszi az ez évi learatott földeket, amiből arra lehet következtetni, hogy erre az időpontra már teljesen befejezték az őszi mezőgazdasági munkákat.⁵⁰ Szent Orsolya napján, október 21-én, azt írja Sennyey, hogy takarékoskodni kell gabonával és borral, mert nagy szükség van rá.⁵¹ Vagyis bár bő termés volt, azt fel is éli Nádasdy udvara és a familiáris katonaság. Különösen akkor van gond, ha azok a szegények, akiket a vetés során kölcsön gabonával segített a földesúr, nem tudják visszaadni a kapott vetőmagot. Utóbbi megjegyzés nagyon tanulságos, hiszen rávilágít arra, hogy Nádasdy szükség esetén kisegítette jobbágyait, ami persze azért is érdekében állt, mert ezáltal munkaerőt tudott megtartani és az adók révén saját bevételei sem maradtak el.

Érdekesség, hogy ebből az esztendőből nem sok információt kapunk az állattartásról vagy állatkereskedelemtől, pedig ez Őze szerint fontos bevételt jelentett Nádasdynak.⁵² Ennek okára több magyarázat lehetséges. Az egyik, hogy a forrás pusztulásából adódóan nem találkozunk az általunk vizsgált esztendőben ezzel a jelenséggel. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Sennyeynek közel ötszáz levelét tekintettük át, de csak elvétve találkoztunk ezzel a témával. Így egy másik lehetséges és logikus magyarázatként feltételezzük, hogy nem Vas és Sopron megyéken

45 Uo., Sárvár, 1559. szeptember 22.

46 Sopronkeresztúr, ma Deutschkreutz Ausztriában.

47 Sennyey levelek, Sárvár, 1559. szeptember 30.

48 Ma Győr–Moson–Sopron megyében.

49 Sennyey levelek, Sárvár, 1559. október 3.

50 Uo., Sárvár, 1559. október 16.

51 Uo., Keresztúr, 1559. október 21.

52 Őze, 1996. I. köt. 41–44. p.

keresztül történt az állathajtás. Ez annál is inkább valószínű, mivel nem ezen a területen haladtak a marhahajtó útvonalak. Így az ehhez kapcsolódó feladatok sem tartoztak a sárvári prefektus hatáskörébe.

Az állattartás kapcsán a lótartást érdemes megemlítenünk, ami nem csak a szállítások miatt, de katonai szempontokat figyelembe véve is nagy jelentőséggel bírt. Sennyey május 31-én kelt levélből tudjuk, hogy a lovak már a tavaszi fűvön vannak, vagyis az istállóból a legelőre vitték azokat.⁵³ Október 17-én pedig arról számol be, hogy már kifogták a csikókat, majd négy nap múlva az is kiderül, hogy a sárvári réten tartja őket. Mivel a ménes is ott van, ezért egy részüket Kapuba küldi, mert lehet, hogy ismét be kell őket fogni.⁵⁴ Láthatjuk tehát, hogy a ménes kapcsán csak a tavaszi kihajtáskor, és az őszi kifogáskor tudósítja urát a prefektus.

Külön említést érdemel még a halászat kérdésköre. Abból látszik, milyen jelentősége van a familiárisok ellátásában, hogy bár több száz halat fogott Keresztúron az év elején, csak egy részét küldi a piacra eladni. Február vége, március eleje a böjt időszaka, amikor az egyházi előírások tiltották a hús fogyasztását. Valószínűleg nem véletlenül maradt fent pont ebből az időszakból halászatról tudósítás. Keresztúron egyébként Sennyey tudósításai szerint egész tórendszer volt, amit valószínűleg a felduzzasztott keresztúri patak vizének segítségével hoztak létre. Itt legalább három tavat megkülönböztethetünk. Az egyik Sopron felé, a másik Cenk⁵⁵ felé esett. A harmadik Kovács-tóként szerepel a levelekben.

Egy másik fontos csoportot alkotnak a pénzügyekkel foglalkozó misszilisek. A téma annyiban kapcsolódik a mezőgazdasághoz, hogy korszakunkban a legnagyobb bevételre a földesurak a marhakereskedelemből, a borkereskedelemből, esetleg a katonai élelmezési szállításokból tehettek szert. (Nem számítva a házasság révén szerezhető vagyonokat.) Ezek közül mi a borkereskedelemre és a borkimérésre, vagyis *educillatio*ra találunk példát. A mezőgazdasági munkáknál már említettem, hogy a szőlőhegyek munkálatainak elvégzésére Sennyey különösen felügyelt körútjai során. Ez érthető, hiszen a szőlő nem tartozott a telki állományba, és adóztatása is másként történt. Hogy mégis milyen fontos szerepe volt a földesúri bevételek között, azt a március 9-én kelt második levele is jól mutatja: „*mert az bor arolasbol let mek fej kepen minden az fey dolok*”. Az is kiderül ebből a levélből, hogy tavaszra kiürültek Nádasdy pincéi, még a vásárolt borok is elfogytak, mert hogy „*ki aroltak*” mindent. A végén hozzáteszi, hogy a bevételből „*sok dolok let mek*”. Majd kifejti, hogy Lékának és Sárvárnak alig volt készpénz jövedelme.

⁵³ Sennyey levelek, Sárvár, 1559. május 31.

⁵⁴ Uo., Keresztúr, 1559. október 17.

⁵⁵ Ma Nagycenk, Győr–Moson–Sopron megye.

Kapu szükségleteit pedig a vár alatti és a bodonhelyi vám fedezte, bár utóbbiból máshová is költött. A levélben szereplő konkrét esetben úgy kíván készpénzt szerezni, hogy Kanizsáról huszonöt hordó bort hozat, amit az általa választott falvakban árusítanak ki, de a bevételt a kanizsai tiszttartó kapja meg, amiről ezek után Nádasy kedve szerint rendelkezhet.⁵⁶ A kor bevált szokása szerint valószínűleg az egyházi tizedet is bérelte Nádasy, hiszen ezer forintot küldetett Sennyeyvel a győri püspöknek a dézsma fejében.⁵⁷

A pénzügyek kapcsán érdekes esettel találkozunk 1559-ben. Nádasy Tamás ebben az esztendőben kísérletet tett Beszterce várának megszerzésére. A történethez nagyon szépen kapcsolódnak Nádasydynak Kanizsai Orsolyához írt levelei. Az eset jól illusztrálja, hogyan teremtették elő a főurak a birtokaik növeléséhez elengedhetetlenül szükséges készpénzt. Már 1559. április 29-én arról tájékoztatja a nádor feleségét Pozsonyból, hogy egy közelebről meg nem nevezett per miatt nem tud hazautazni, de ha véget ér az eljárás, akkor Bécsbe kell mennie egy bizonyos vár miatt.⁵⁸ Május 3-án kelt leveléből aztán az is kiderül, hogy Podmaniczky Rafael peréről van szó, és hogy a Trencsén megyei Beszterce várát akarja Nádasy megszerezni.⁵⁹

Ennek fényében értelmezhető Sennyey április 30-i levele, melyben szűkszavúan csak annyit ír Szentmiklósról, hogy amint Sárvárra visszatér, részletesen beszámol urának a pénzszerzés lehetőségeiről.⁶⁰ Május 1-jei levelében aztán kiderül, jelentős összegről van szó, hiszen 32 ezer forintot kell előteremtenie. Azt tanácsolja Nádasydynak, hogy barátai, rokonai, és birtokai révén kísérelje meg előteremteni a szükséges összeget, mert nem szerencsés idegeneknek tartozni. Javaslat a következő: a rovásadó ürügyén összeírta a három vártartomány népességét. Külön a gazdag jobbágyokat, a fél- és negyedtelkeseket, zselléreket, szabadosokat. Ezen kívül felméri a nemeseket és az ispánokat is, és megnézi, kinek mit adott Nádasy. Ezek alapján Sennyey személyesen állapítja meg, hogy kitől mennyi pénzt kell beszélni. Ehhez járul még Kanizsai Orsolya pénze, valamint a rokonoktól, atyafiaktól szerzhető kölcsön. Ha még így sem lesz elég, akkor célszerűnek tartaná valamelyik birtok zálogba adását.⁶¹ Hogy kik lehettek Nádasy rokonai és barátai, arra a levél második részében található névsorból következtethetünk. Sennyey csak

56 Sennyey levelek, Keresztúr, 1559. március 9.

57 Uo., Sárvár, 1559. február 13.

58 *Károlyi-Szalay*, 1882. 39. p.

59 Uo., 39–40. p.

60 Sennyey levelek, Szentmiklós, 1559. április 30.

61 Uo., 1559. május 1.

annyit ír, hogy elküldte a leveleket Zrínyi Miklósnak, a Bánffyoknak, Batthyány Ferencnek, Székely Lukácsnak, Zichy Ferencnek és Csányi Ákosnak. Minden valószínűség szerint kölcsönért folyamodott Nádasdy a fenti személyekhez. Május 4-én kelt levélben arról tudósítja a nádort, hogy a Báthoryaktól és Zichytől még nem érkezett válasz, Batthyánytól viszont már igen, ezt el is küldte Nádasdynak. Ugyanakkor sürgeti, hogy minél előbb kezdjék meg a pénz beszédését, mert nagyon lassan fognak vele haladni.⁶² Ezt a sürgetést másnap újból megismétli, valamint Csányitól küld egy válaszlevelet, és jelzi, hogy a Bánffyaktól még mindig nem jött semmi hír.⁶³

A Podmaniczky örökség pere május 11-én vagy közvetlenül előtte le is zárult, hiszen Nádasdy 12-ére tervezi a Pozsonyból Bécsbe történő utazást. A vár megszerzését attól teszi függővé, hogy a császárnak az engedélye kell-e hozzá, vagy a német király jóváhagyása is elegendő. Azt is megjegyzi a feleségének írt sorokban, hogy Sennyeynek már írt a pénz mielőbbi előteremtéséről.⁶⁴ A per lezárása után utasíthatta sárvári tisztartóját, hogy kezdje el a pénz beszédését, mivel ekkor már eldől, hogy a Podmaniczky javak nem lehetnek sem az özvegyé, sem más oldalági leszármazotté, hanem a kincstárra szállnak.

A pénzt Sárvárra gyűjtötte Sennyey, és hogy ez nem ment könnyen, azt Tímár Lőrinc esete is mutatja. Őt Nádasdy valamilyen oknál fogva kedvezményben részesítette, amit Sennyey nem vett jó néven, mert attól félt, hogy más is „eszét veszti” és nem akar majd fizetni, vagyis nem lesz meg a szükséges összeg.⁶⁵

Az esettel kapcsolatos következő információ, hogy Nádasdy Kanizsai Orsolyához írt június 6-i levele szerint Beszterce dolga még nem dőlt el véglegesen. Éppen ezért tízezer forintot Sennyeyvel készen tartat,⁶⁶ amit Sennyey, június 5-i levele szerint, még nem tudott teljesen beszédni, de biztosítja urát, hogy a kölcsön kért pénzzel együtt meg lesz a szükséges összeg.⁶⁷ Aztán egy hét múlva kiderül,⁶⁸ hogy az egész akció hiába volt, mert a király nem adja el Besztercét, ezért feleségének is megírja Nádasdy, hogy az összegyűjtött pénzt vissza kell adatni. Valószínűleg Sennyeyt is ekkor, esetleg néhány nappal korábban értesítette erről a fordulatról, mert június 12-én még arról biztosítja urát, hogy a pénz visszaadásáról személyesen fog gondoskodni, azok jelenlétében, akik azt beszédtek. Ha valaki barmát vagy

62 Uo., Sárvár, 1559. május 4.

63 Sennyey levelek, Sárvár, 1559. május 5.

64 *Károlyi-Szalay*, 1882. 40. p.

65 Sennyey levelek, Sárvár, 1559. május 30.

66 *Károlyi-Szalay*, 1882. 42. p.

67 Sennyey levelek, Sárvár, 1559. június 5.

68 Június 11-én: *Károlyi-Szalay*, 1882. 42. p.

más értékét kényszerült eladni, azt is visszaadhatja neki. A birtokszerzés tehát nem sikerült, de a levelek jól megvilágítják, hogy a XVI. század közepén milyen technikával lehetett jelentős mennyiségű készpénzt összegyűjteni.

Érdeemes még megemlékezni az építkezésekről. Főleg a várak, vagy ahogy Sennyey is nevezi, a házak építéséről van tudomásunk. Valószínűleg a várak védelmi munkáihoz kapcsolódnak a tavak építései, mely gyakorlatilag a várakat övező folyók, patakok, felduzzasztását vagy elterelését jelentette. Ezekben a munkákban valószínűleg külföldi mesterek is részt vettek, amire egyes személynevek is utalnak.⁶⁹ A tavakon „csap” nevű zsilipeket építettek, amivel szabályozhatták a vízszintet, és így azok halak tenyésztésére is alkalmasak voltak.

A várépítésekkel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdasági munkák idejét leszámítva, a prefektus irányítása mellett egész évben, folyamatosan zajlottak. A munkát a már említett külföldi szakemberek irányítása alatt kőművesek, téglá- és mészégetők végezték.⁷⁰ A palánkok készítését többnyire béresekkal végeztették, de mivel ez nem igényelt akkora szakértelmet, valószínűleg a jobbágyokat is ilyen jellegű munkára alkalmazták, bár erre 1559-ből csak közvetett utalások vannak. Ebben az évben falazzák a sárvári nagy tornyot, a belső várban boltozatot, kamaraszéket építenek, míg kívül palánkot állítanak és magasítanak.⁷¹ Ezzel egy időben folyik Keresztúr bővítése is, ahová éppen az építkezés miatt nem tud átköltözni Kanizsai Orsolya.⁷²

Külön fejezetet érdemelne a sárvári udvar is a tisztségviselőivel, és a folyamatosan távol lévő nádor közti kapcsolattartás vizsgálata is. A levelek többsége gyakran tartalmaz utalást arra, hogy éppen mit küld a futárral vagy a szekerekkel Sennyey Ferenc urának. A prefektus egyik kiemelt feladata volt, Nádasdy bécsi és pozsonyi házainak ellátása, hiszen ezen a két helyen tartózkodott legtöbbit. Így volt ez az 1559-es esztendőben is amint ezt Nádasdy leveleinek keltezéséből sikerült megállapítani.⁷³ A futárok közül többet személyesen is ismerünk, hiszen gyakran megnevezésre is kerülnek. Ilyen volt például Bornemissza Mihály, Szalay Pál, vagy Lencse.⁷⁴

69 *Ander ács, Pwperkel.*

70 Sennyey levelek, Sárvár, 1559. február 13.

71 Uo., Sárvár, 1559 szeptember 30., október 3, Keresztúr október 17., és Sárváron november 16-án kelt levelek.

72 Uo., Sárvár, 1559. február 13.

73 *Károlyi-Szalay*, 1882. 31–55. p.

74 Sennyey levelek, Sárvár, 1559. május 5., június 5 és december 3-án kelt levelek.

A forrásközlés módszertani kérdései, javaslatok

Az XX. század utolsó évtizede a politikai átalakulásnak köszönhetően a történettudományban is több változást hozott. Megnőtt a történelem segéttudományainak tekintélye (pl.: genealógia, heraldika, stb.), és ismét előtérbe kerültek a levéltári forráskiadások. Az egységes, korszerű szempontrendszer hiánya, valamint az egyre szaporodó forráspublikációk eltérő színvonala indította arra a Fons szerkesztőségét, hogy Budapest Főváros Levéltárával, valamint a Magyar Történelmi Társulattal karöltve a történeti források kiadásának módszertani problémáiról 1999. decemberében egy konferenciát szervezzen.⁷⁵ Az ülésen elhangzott előadások közül Bak Borbála és Dominkovits Péter foglalkozott a XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdéseivel.⁷⁶ A két szerző az alapvető kérdésekben egyetértett ugyan, de álláspontjaik között néhány pontban eltérés mutatkozott, melyeket az alábbiakban vázolhatunk fel.

Bak Borbála terminológiai kérdéseket tisztázva megkülönböztet *betűhű* és *átíró* közléseket. Ezen belül az átíró közlés lehet *korhű* vagy *modern*.⁷⁷ Hosszas elemzés után arra az álláspontra helyezkedett a szerző, hogy korszaktól függően más-más kiadási elveket érdemes alkalmazni. Ahogy munkánk első felében láthattuk, a korszakhatár problémája mindig is fontos kérdés volt, ám míg Szalay az 1560-as évet, addig Mályusz Elemér 1550-et tekintette mérőföldkönek. Bak Borbála a *betűhű* közlést elsősorban a korai, 1541. december 31. előtt keletkezett levéltári jellegű források esetében tartja elfogadhatónak. Az ezt követő időszakban, vagyis a XVI. század második felében, illetve a XVII. századtól csak abban az esetben, ha valamelyik kiemelkedő személyiség, eredeti kéziratáról van szó.⁷⁸ A *korhű átírást* gyakorlatilag elveti, ellenben a *modern átírást* elfogadhatónak tartja, sőt alkalmazását javasolja elsősorban a XVII–XVIII. századi dokumentumok kiadása esetén.

Dominkovits Péter korreferátuma a nyugat-dunántúli forrásközlések számbavételéből kiindulva más következtetésre jutott. Elsősorban a nyelvtudomány, valamint a művelődéstörténet, különösen is a művészettörténet és a történeti etnográfia

⁷⁵ Fons 7. (2000) 1. sz. 193 p. (A történeti források kiadásának módszertani kérdései. Szerk.: Kényeres István.)

⁷⁶ Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadása. Ajánlás a magyar nyelvű források közreadásához. In: Fons 7. (2000) 1. sz. 91–137. p. (A továbbiakban *Bak*, 2000.), Dominkovits Péter: Korreferátum Bak Borbála előadásához. Észrevételek a kora újkorai magyar nyelvű források közreadásáról nyugat-dunántúli példák alapján. In: Fons 7. (2000) 1. sz. 139–146. p. (A továbbiakban: *Dominkovits*, 2000.)

⁷⁷ *Bak*, 2000. 120–123. p.

⁷⁸ Uo. 122. p.

szempontjaira hivatkozva finomítja Bak Borbála álláspontját. Vagyis ő is egy korábban már tárgyalt hagyományos érvet vesz elő, hiszen a Nádasdyak családi levelezését tartalmazó kötet a nyelvészeti szempontokra hivatkozva alkalmazta a betűhív közlést. Különös hangsúlyt fektet Dominkovits a különböző íratképzőknél fennmaradt jogi szövegek közlési problémáira, és álláspontja alátámasztására szó szerint idézi Varga Endre bevezető szavait az *Úriszék* kötetből, mely szerint a szövegek régi írásmódjának modernizálása a szöveg önkényes értelmezéséhez, vagyis torzításához vezet.⁷⁹

A vitában a hozzászólók közül Gecevényi Lajos a történettudományt művelők szempontjából reagált az előadásokra, és a minél szélesebb körű értelmezhetőségre hívta fel a figyelmet; amivel gyakorlatilag a *modern átírás* mellett foglalt állást. Pálffy Géza ezzel szemben a történész szakma bezárkózásának veszélyére figyelmeztetett, és a *betűhű átírás* mellett történelmi, mivel tapasztalata szerint még a nyelvészek és irodalomtörténészek tollából is nem egyszer jelentek meg vitatható színvonalú forráspublikációk. Ugyanakkor elismeri, hogy megfelelő előképzettség híján csak kevesen tudják a betűhív kiadásokat használni.⁸⁰

Bár eddig csak módszertani problémákkal foglalkoztunk, fel kell tennünk egy alapvető kérdést: érdemes-e Sennyey Ferencnek Nádasdy Tamáshoz írt leveleit *betűhű* formában publikálni? Mivel személye nem volt politikai értelemben kiemelkedő, és a levelezés Bak Borbála által határpontnak tekintett 1541 után keletkezett, úgy tűnik, nemmel kell válaszolnunk. Ennek ellenére mégis a *betűhű átírás* mellett döntöttünk, aminek több oka is volt. Egyrészt magunkévá tettük a hagyományos nyelvészeti álláspontot, amire Dominkovits is hivatkozott és Pálffy szintén utalt rá, miszerint a nyelvtudomány is igényt tart a korai szövegek vizsgálatára, így ennek szempontrendszerét is figyelembe kell venni a publikáció során. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy több száz levélről van szó, amit egy vasi köznemes kilencven százalékban saját kezűleg írt. Ez véleményünk szerint páratlan lehetőséget kínál például a korabeli szókészlet, vagy más nyelvi jelenségek vizsgálatára. Másrészt el kell ismernünk, Sennyey valóban nem kiemelkedő személyisége köz-történetünknek, de a levelek címzettje az ország első számú világi főméltósága, ami véleményünk szerint szintén fontos érv a levelezés közzététele mellett, akár betűhű formában is. Végül hivatkoznom kell Mályusz Elemér korábban már idézett véleményére, miszerint a Sennyey misszilisek nem csekély gazdaságtörténeti jelentőséggel is bírnak.

⁷⁹ *Úriszék*, 1958., 52. p.; *Dominkovits*, 2000. 145. p.

⁸⁰ Vita az újkori forráskiadás módszertanáról. Összefoglalta: Kenyeres István. In: *Fons* 7. (2000) I. sz. 147–149. p.

A fenti érvelés után, áttérhetünk a közreadás mikéntjére. A forráspublikációk minden kétséget kizáróan legigényesebb a formáját a faksimilék készítése jelenti, különösen akkor, ha kiegészíti a szöveg átíratának egyidejű közlése. Az ilyen jelle-gű munkák legfőbb problémája, hogy jelentős anyagi vonzatai vannak, ugyanak-kor a kellő paleográfiai ismeretek hiányában — lásd Pálffy már idézett véleményét — még így is csak a kutatók szűk köre tudja hasznosítani a *betűhív* formában ké-szült átíratokat. A legújabban megjelent a Régi magyar levéltár sorozat első köteté-nek⁸¹ közreadási elveit figyelembe véve Bak Borbála kellően részletes javaslatot tesz a *betűhív* átíratok készítésére.⁸² Mi ezzel nem is kívánunk foglalkozni. Ugyan-akkor nem mehetünk el szó nélkül Gecsényi fent idézett álláspontja mellett, aki úgy nyilatkozott, hogy a történészeknek nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a fel-adatát, hogy minél szélesebb közönség számára tegye hozzáférhetővé a feltárt for-rásokat. Bak Borbála *modern átírásra* tett javaslata is ezt a célt szolgálja. Domin-kovits Péter tanulmánya végén pedig felhívja a figyelmet az „alternatív megoldá-sok keresésének” szükségességére.⁸³ Az általunk a szakdolgozatban alkalmazott eljárást is egy ilyen alternatív megoldásnak szánjuk. Lényege abban áll, hogy betű-hű átírás előtt egy bő regesztát közlünk, mely terjedelmére és tartalmára való tekin-tettel is meghaladja a Hegedűs és Papp féle kötet fejregesztáinak terjedelmét. Ez azt jelenti, hogy a latin oklevelek regesztáinak mintájára készítettük el a tartalmi kivonatokat. A regesztázáshoz a Borsa Iván által összeállított szempontrendszert vettük figyelembe,⁸⁴ így a tartalmi kivonat tartalmaz minden tulajdonnevet, szám-nevet, és a szövegben felelhető eseményt. Tulajdonnevek esetében zárójelben megadjuk a betűhív alakokat is.

Munkánk zárásaként a függelékben közöljük a betűjegyzék mellett egy vélet-lenszerűen kiválasztott levél faksimile változatát, egy bő regesztát, ezt követően *betűhű* és *modern* átíratát is. Ezzel kívánunk némi segítséget adni a felvázolt köz-lésmód jobb megértéséhez. Véleményünk szerint a függelék B pontjában alkalmazott regeszta és C pontjában alkalmazott közlésforma kombinációja lehetőséget ad arra, hogy a más tudományok részéről érkező elvárásoknak és a közérthetőségnek egyaránt megfeleljen.

81 Középkori leveleink 1541-ig. Szerk.: Hegedűs Attila–Papp Lajos. Bp., 1991. (Régi magyar levéltár 1.)

82 Bak, 2000. 120–123. p.

83 Dominkovits, 2000. 146. p.

84 Borsa Iván: A középkori oklevelek regesztázása. (Függelék: a Kölcsény család levéltárának kö-zépkori oklevelei.) In: Levéltári Közlemények 24. (1946) 47–70. p.

FÜGGELEK

NÁDASDY TAMÁS LEVELE SENNYEY FERENCNEK

Sárvár, 1559. november 17.

A.

1559. 17. Nov.

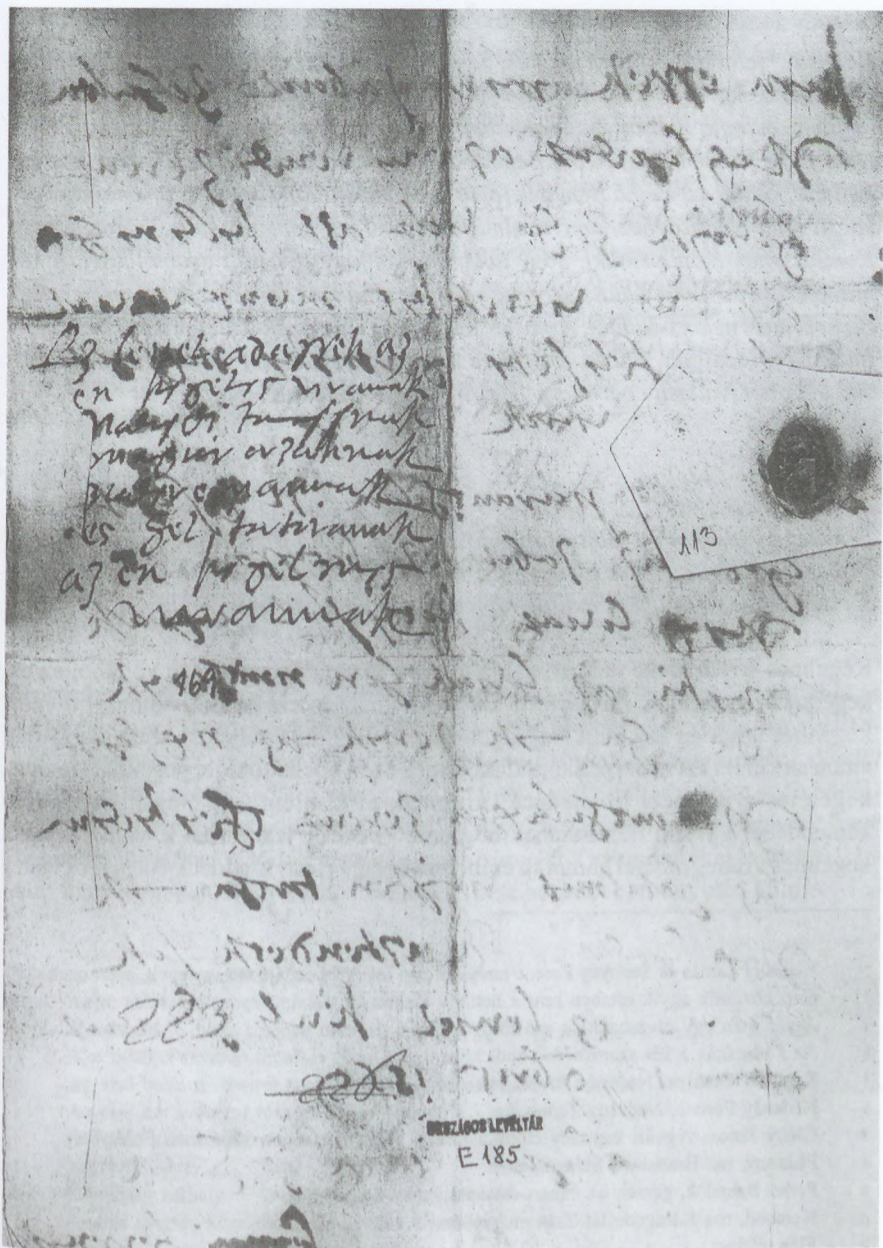
Legyőzött uram, erede vala. 30 gata
 tomnak utanna ~~stomok~~
 10. de haboz az en kegyelm
 az jelenem imm az en hit
 urammal 10. ehessék be tomnak
 forraba kegyelm uram en az
 imm neffegy perantolha
 kysij) amit uram ala tomas
 ottam az hit jes az orok
 jrad kegyelm az en befalt
 el presentia
 forraba kegyelm uram jeki
 bentorok uramnak el kiltam
 az neffegy kegyelm tomnobe
 jrtam kistertemnek 80 jeki
 bentorok uram ut a k'm 80
 forraba kegyelm uram

B.

Nádasdy* felesége és fia jól vannak. Sennyey Nádasdy parancsa szerint lovat adott Gichi Jánosnak (kychy Ianos), amelyiken megérkezett, azt megpatkoltatta, és majd ugyanazon fogja Pozsonyba (posonba) küldeni. Sennyey elküldte Nádasdy levelét Kemendbe (kemendebe) Pethő Benedeknek (pete benedeck), és megírta a tisztartójának, küldje azt Pethő Benedek (pete benedeck) után. Hamarosan embert, vagy kocsit indít Nádasdyhoz, amivel almát és körtét fog küldeni. Addig is meghagyta Komlóssynak (komlosinak), hogy takarékoskodjon a félretett gyümölcszel. A kőműveseket a következő héten elbocsátja, de az elhunyt András (andras) mester pénzt nem meri nekik odaadni. A mester feleségét és gyermekét illetné az összeg, mert haláláig jól szolgált. Ebben az ügyben utasítást vár Sennyey. Ha a kocsit megérkezik, a szabót Nádasdy parancsa szerint négy lóval útnak indítja.

C.

Sennyey gondoskodott Giczy János lovairól, és Pethő Benedeknek levelet küldött. Nádasdy részére gyümölcsöt tett félre, és utasítást kér az elhunyt András mester fizetéséről. A szabót útnak indítja, ha megjön valamelyik kocsi.

Kegelmes vram ereke valo zolgalo | tomnak vtanna^a istennek | Io voltabol az en kegelmes | azonom¹ mint az en kis | vrammal² Io ekessekbe vannak | tovaba kegelmes vram en az | mint Nagsagot parancholta | kychy Ianos³ vram ala lovat | attam az kin Iet azt mek | padkoltattam esmek azon bochattom | el posonba⁴ | tovaba kegelmes vram pete | benedeck⁵ vramnak el k^eultem | az Nagsagot levelet kemendebe⁶ | yrtam tiztartioianak hog pete | bedeck vram vtan k^ewlge | tovaba kegelmes vram || mentel hamarap emberemet vag | elest⁷ k^ewldeck Nagsagot vtan |

* Nádasdy Tamás és Sennyey Ferenc neve minden levél regesztájában szerepelt, ezért ezek után nem közöltük egyik esetben sem a betűhív alakot.

a A szó után egy olvashatatlan szó törölve.

b Az *I* beszúrás a két szomszédos betű közé.

1 Kanizsai Orsolya, Nádasdy Tamás felesége.

2 Nádasdy Ferenc, Nádasdy Tamás fia.

3 Gichy János, végvári kapitány előbb a királyi Magyarországon 1566 után Erdélyben.

4 Pozsony, ma Bratislava Szlovákiában.

5 Pethő Benedek, gersei, az ismert dunántúli család egyik tagja.

6 Kemend, ma Kemendollár Zala megyében.

7 Élés, élelem.

azontol el k^cvldem^b az almat | az kertelt⁸ en Nagsagot zovával | mek montam komlosinak⁹ hog | kemelle az gymelchet el nem | vezteketi^c mert sok Io gymelcz | tovaba kegelmes vram en | az ke mieseket ez levende | heten el bochatom de az andras¹⁰ | mester pezet nem twdom ki | kezebe agiam en azon felek | hog ezek sem feleseknek sem | gyermekenek mek nem agiak | Immar^d valami tanosagot had | Nagsagot apba Iarok el nem | akarom hog en miattam^e valami || kara essek mert laborol zolgalta | Nagsagodat az ew rendi zerent | holtayk zolga volt azt kellene hog | az e^w veretekes mvngaiával | elne feleseke germeke Nagsagottol | tanosagot^f varok | tovaba parancholla Nagsagot | hog az zabot el bocassom es | neg lovat kochystol agiak | neki az lovak hon ninchenek | de ha mek Ienek az Nagsagot | paranchologia^g zerent chelekedem | az hatalmas vristen tarcha mek | Nagsagodat sok eztendeck sok | ioval ez lewel k^evlt sarvarot | 17 9bris 1559^h | Nagsagot erek zolgaia | senney ferencz

D.

Sennyey gondoskodott Gichi Jánosról, és Pethő Bendek után levelet küldött. Nádasdy részére gyümölcsöt tett félre, és utasítást kér az elhunyt András mester fizetéséről. A szabót útnak indítja, ha megjön valamelyik kocsi.

Kegyelmes uram! Örökké való szolgálá- | tomnak utána.^{aa} Istennek | jó voltából az én kegyelmes | asszonyom, mint az én kis | urammal jó egészségben vannak. | Továbbá kegyelmes uram, én a- | mint Nagyságod parancsolta | Gichi János (kychy Ianos) uram alá lovat | adtam. Amin jött, azt meg- | patkoltattam, ismét azon bocsátom | el Pozsonyba (posonba). | Továbbá kegyelmes uram Pethő | Benedek (pete benedeck) uramnak elküldtem | a nagyságod levelét Kemendbe (kemendebe). | Írtam tisztartójának, hogy Pethő | Benedek (pete benedeck) uram után küldje. | To-

c Az *et* betűket részben tintafolt takarja.

d A második *m* betűt részben tintafolt takarja.

e A *tt* betűket részben tintafolt takarja.

f Az első betűt részben a pecsétet tartó befűzött papírsík takarja.

g Az első két szótagot részben tintafolt takarja.

h A dátum előtt törölve: *isten*.

8 Körtvély, körte.

9 Komlóssy Mihály.

10 András mester, közelebbről ismeretlen kőműves.

aa A szó után egy olvashatatlan szó törölve.

vábbá kegyelmes uram || mennél hamarabb emberemet, vagy | élelmet küldök nagyságod után, | attól elküldöm^{bb} az almát, | a körtét. Én nagyságod szavával | megmondtam Komlóssynak (komlosinak), hogy | kímélje a gyümölcsöt. El nem | vesztegeti,^{cc} mert sok jó gyümölcs. | Továbbá kegyelmes uram, én | a kőműveseket ez jövő | héten elbocsátom, de az András (andras) | mester pénzét nem tudom ki | kezébe adjam. Én azon félek, | hogy ezek sem feleségének, sem | gyermekének meg nem adják. | Immár^{dd} valami tanúságot ad | nagyságod, abban járok el. Nem | akarom, hogy én miattam^{ee} valami || kára essék, mert jámborul szolgálta | nagyságodat az ő rendje szerint, | holtáig szolgálta. Azt kellene, hogy | az ő verejtékes munkájával | élne felesége, gyermeke. Nagyságodtól | tanúságot^{ff} várok. | Továbbá parancsolja nagyságod, | hogy a szabót el bocsássam, és | négy lovat kocsisból adjak | neki. A lovak otthon nincsenek, | de ha megjönnek, a nagyságod | parancsolata^{gg} szerint cselekedem. | A hatalmas úristen tartsa meg | nagyságodat sok esztendeig sok | jóval. E levél kelt Sárváron (sarvarot) | 17 9bris 1559^{hh} | Nagyságod örök szolgálója | Sennyey Ferenc (senney ferencz)

E.

Sennyey Ferenc 1559. évi leveleinek betű- és számjegyzéke

Betűjegyzék

Az alábbi táblázat közreadása több célt szolgál. Egyrészt bemutatja, hogy az általunk vizsgált kézírás miként jelölte a ma használt hangokat. Másrészt arra is alkalmas, hogy megfigyeljük, miként viszonyulnak a gépírás betűihez a levélíró által használt betűváltozatok.

A digitális technika lehetőségeit kihasználva az eredeti betűk alakját faksimile formájában közlöm. A *b* és *f* hangok esetében a kapcsolódó betűk is szerepelnek a másolaton a könnyebb olvashatóság érdekében.

bb Az *l* beszúrás a két szomszédos betű közé.

cc Az *et* betűket részben tintafolt takarja.

dd A második *m* betűt részben tintafolt takarja.

ee A *tt* betűket részben tintafolt takarja.

ff Az első betűt részben a pecsétet tartó befűzött papíresík takarja.

gg Az első két szótagot részben tintafolt takarja.

hh A dátum előtt törölve: *isten*.

a -   ag - ap - as - ay - á - b - c - cs - d - e -   é - f - g -   gy - h - i -   ist - j -

k -				
ke -				
l -				
le -				
lg -				
m -				
me -				
n -				
ny -				
o -				
ó -				
ö -				
ő -	-			
p -				
r -				
s -				
st -				
sz -				
t -				

u –			
ú –			
ü –			
ű –			
v –			
z –			
zs –			

Számjegyzék

Itt csak azokat az eseteket veszem sorra, melyekben arab, vagy római számjegyek szerepelnek. A betűvel kiírt számokra a betűjegyzék vonatkozik. Fontos megemlíteni az arab számok esetében, hogy a két vagy többjegyű számokat, így az évszámokat is külön egymás után írt számjegyekkel jelöli. Vagyis nem találkozunk sem betűk mintájára folyóírással írt számokkal, sem több számjegyet összekötő felülvonással.

Római szám:

L –

Arab számok:

0 – –

1 –

2 –

3 – –

4 – –

5-	8			
6-	-			
7-	7			
8-	-			
9-	9			

Összegzés

Itt csak azokat az eseteket veszem figyelembe, amelyekben azonos a két számjegyű számok összege. A példák látnak az alábbiakban. Fontos megjegyezni, hogy az azonos számok összege lehet egy vagy többjegyű szám, így az azonos számok összege lehet többjegyű is. Például az azonos számok összege lehet 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

TÖRÖK ENIKŐ

SELMECBÁNYA 1738-AS TÉRKÉPE¹

A különböző városábrázolások (alaprajzok, sematikus vázlatok, látképek, madártávlati, perspektivikus rajzok) után a XVIII. században jelentek meg a viszonylag nagy méretarányú tényleges várostérképek, amelyek a tájékozódást szolgálják. Ezek jellemzői a közlekedési útvonalak, a beépített terület (épülettömbök, különálló épületek), a vízrajz, a növénytakaró ábrázolása, és részletes megírások feltüntetése. Magyarországon is a XVII. század végén, illetve a XVIII. század első felében tűntek fel az első várostérképek. Korábban vedutákat, látképeket, hadászati célú várfelméréseket és határvázlatokat készítettek városainkról. Korai várostérképeink elsősorban nem a városban való tájékozódás segítették, hanem például adóztatás céljából készült felmérések, katonai és gazdasági szempontból szerkesztett műszaki tervek vagy határjárás alkalmából készített rajzok voltak. Nem jellemző, hogy ezek a térképek a település teljes területét, vagyis a bel- és külterületet együtt ábrázolják.²

Korai magyarországi várostérképeink egyike Pest belterületének helyszínrajza a XVII. század vége és 1745 közötti telekviszonyok jelölésével.³

Egyes térképtörténeti munkák, Kray Pál 1710–1720 között készített Késmárk térképét is a korai várostérképeink közé sorolják, de a cím nélküli térképen szereplő dátum: 1764, ennek ellentmond. Egyébként a Késmárkot térképező Kray Pál főhadnagy — egyes publikációkban Kray Jakab néven szerepel — nem azonos rókusí Kray Pállal (†1720).⁴ Az 1764-es térkép szerzőségi közlése: *déssinée et fait par*

¹ A bécsi levéltárakban a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum kéthónapos ösztöndíjának köszönhetően kutathattam.

² Lexikon zur Geschichte der Kartographie. Bd 1–2. Wien, 1986. 772. p. *Fabó Beáta – Holló Szilvia Andrea*: Budapest térképeinek katalógusa. Bp., 2003. (A továbbiakban: *Fabó–Holló*, 2003.) I/1. köt. 35–36. és 105. p., *Holló Szilvia Andrea*: Budapest régi térképeken, 1686–1896. Bp., 1994. (A továbbiakban: *Holló*, 1994.) 5–6. és 10–11. p. A várostérkép jellegzetességeinek meghatározása Budapest térképeinek katalógusában a következőképp szerepel: „utcaháló főbb utcanevekkel, kerületek, főbb középületek jelzésével, esetleg közlekedési vonalakkal, általában 1:15 000–1:33 000 méretarányban”. *Fabó–Holló*, 2003. I/1. köt. 87. p.

³ *Uo.*: I/2. köt. 19. p. és *Holló*, 1994. 12–13. p.

⁴ *Papp-Váry Árpád*: Magyarország története térképeken. Bp., 2002. (A továbbiakban *Papp-Váry*, 2002.) 38. p., A magyar földmérés és térképészet története. 1B köt. 1–2. fejezet.

Paul Kray, Premier Lieutenant du Reg: Praysac Infanterie. A térképen részletes leírás olvasható a betűjelek magyarázatával, és utalással az 1756-os magyar– lengyel határmegállapító bizottság munkájára. A térkép nem csak Késmárk bel- és külterületét ábrázolja, hanem a környező falvakat is. Tulajdonképpen Késmárk, Kisszalók, Forberg és Rókus helységek vitás határait bemutató áttekintő térképről van szó. Késmárk város alaprajzhiűen van feltüntetve az 1:14 500-as méretarányú, 128x72,5 cm nagyságú térképen.⁵

Következő jelentős várostérképünk Pozsonyról készült, melyet Johann Christoph Burgstaller (1674–1758) — aki többször volt Pozsony városának bírása, 1734–35-ben pedig polgármestere volt — jelentetett meg még 1735 előtt. A megjelenés évére a Notitia alapján következtethetünk, hisz Bél az I. kötetben már hivatkozik erre a térképre.⁶ A rézmetszetű, Vestigium Posonii című alaprajz Pozsony belvárosát ábrázolja, utcanevekkel és a házakat, épületeket számmal jelölve. A térképhez tartozó számmagyarázat a szakirodalom szerint 1765-ös adatok alapján készült, a középületek és a háztulajdonosok nevét tartalmazza.⁷

A levéltárakban valószínűleg még számos olyan korai városfelmérés található, melyeket korai várostérképeként tarthatnánk számon. A további kutatáshoz kiindulópontot jelenthetnek a helytörténeti monográfiák, melyek a várostérképeket illusztrációként, illetve forrásként is felhasználják. Például Székesfehérvárról ismert egy 1691-es hadmérnöki felmérés, mely ábrázolja az utcahálózatot és az épülettömböket, és tartalmazza a főbb épületek megnevezését. Fortunato de Prati, kamarai mérnök is készített 1720-ban Székesfehérvárról egy részletes alaprajzot, továbbá 1738-ból is fennmaradt egy német nyelvű felvételi rajz.⁸

Selmecbányáról a szakirodalomban egy XVIII. század előtti látképpel lehet találkozni. A Schemiz című ábrázolás olasz nyelvű metszet 1676-ból, Gualdo

Szerk. Raum Frigyes, Winkler György. Bp., 1992. 71. p., *Fodor Ferenc: A magyar térképírás.* 1–3. kötet. Bp., 1952–1954. (A továbbiakban *Fodor*, 1952–54.) 78. és 102. p., *Fodor Ferenc: A Tiszavölgyi úrbéri térképei 1773–1841.* In: *Geodézia és Kartográfia* 9. évf. 1957. 1–2. sz. 40. p., *Fodor Ferenc: Magyar vízimérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei.* Bp., 1957. 74. p.

5 A térkép lelőhelye: Magyar Országos Levéltár S 11. No. 15/a:1., 1766-ban Miletz Imre által készített másolata uo. No. 15/a:2.

6 *Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geografica divisa in partes quatuor ...* Tom. I–IV. Vienna, 1735–1742. (A továbbiakban *Bél*) I. 635. p., *Papp-Váry*, 2002. 38. p., *Fodor*, 1952–54. 100. p.

7 *Forbát, Eugen: Dejiny bratislavského obchodu v 18. a 19. stroči (1699–1873).* Bratislava, 1959. 543. p.

8 *Veress D. Csaba: Székesfehérvár, a királyok városa.* Bp., 1990. 205. p., *Fitz Jenő – Császár László – Papp Imre: Székesfehérvár.* Bp., 1966. 24–25. és 37. p.

Priorato munkája.⁹ Ezen kívül számos bányatérkép és szelvényrajz készült Selmezbánya vidékéről, elsősorban a XVII. századtól kezdve, melyeken láthatók a település egyes részei is. A bányatérképekre példaként említhető Luigi Ferdinando Marsigli Mappa metalliographica celebris fodinae Semnitiensis in Hungaria superiori című (1741) rézmetszetű szelvényrajza, vagy a Profill über die in Schemnitz ietz in Bau befindlichen Haupt Bergwercken című, 1748-as, kéziratos szelvényrajz is.¹⁰

A tanulmányunk tárgyát képező, 1738-ból származó Selmezbánya–térkép sem „igazi” várostérkép, hisz nem azzal a céllal készült, hogy a városban való tájékozódást segítse, illetve csak egy utcanévet tartalmaz. Ennek ellenére részletes képet ad a városról. Címe a térkép tükrén kívül, az alsó térképszegélyen olvasható: Grund-Riess der Stadt / SCHEMNITZ / Samt der benachbarten gegend / Alle darinnen befindliche höhen und Berge, Firsten und / Thäler, vornehmste Plätze und Örter; zumahl aber, die / hindurch gehende, practicable und mögliche Wege / vorstellend. Vagyis Selmezbánya alaprajza a környező területtel együtt, az ott találhatóombokkal és hegyekkel, főtékekkel¹¹ és telérekkel, legjelentősebb helyekkel és helységekkel, ugyanakkor még a városon átmenő használható és lehetséges utakkal ábrázolva. A cím értelmezésében a térképhez tartozó irat nyújt segítséget. Mikoviny Sámuel 1738. március 7-én kelt, br. Mitrovsky János Nepomuk főkamaragrófhöz intézett szakvéleményéből kiderül, hogy a városon átmenő használható és lehetséges utak azok az útvonalak, melyeken a Bars megyéből szállított fát el lehetett volna juttatni a Mihály-tárótól a Pacher-táróig.¹²

⁹ A város látképét ld. Hont vármegye és Selmezbánya sz. kir. város. Szerk. Borovszky Samu. Bp., [1906]. (Magyarország vármegyéi és városai) (A továbbiakban: *Borovszky*) 88–89. p., *Varjú Elemér*: Magyar várak. Bp., [1933]. 146. p., Banská Štiavnica. Zost. Vincent Grega, Jozef Vozár. Banská Bystrica, 1964. (A továbbiakban: Banská Štiavnica) 60. p., *Lux Kálmán*: A selmezbányai Óvár. Építészettörténeti tanulmány. Bp., 1914. 40. p. Egy 1763-as, kéziratos látképet közöl még az irodalom. l. Banská Štiavnica i. m. 67. p.

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár Térképtár TA 277, TK 1530. Mikoviny Sámuel Selmezbánya környéki térképeiről l. *Török Enikő*: Mikoviny Sámuel rézmetszetű megyetérképei. A mérnök-térképező élete és munkássága. Doktori disszertáció. Kézirat. 1–2. köt. Bp., 2002. (A továbbiakban *Török*, 2002.) I. 146–151. p. A bányatérképezésről l. Vozár, Jozef: Výchov banskej kartografie na Slovensku. In: Z dejín vied a techniky na Slovensku. V. Red. Ján Tibenský. Bratislava, 1969. 147–210. p.

¹¹ Főte a bányatérképet felülről határoló köztetfelület, nem mindig azonos a fedővel; mely a művelt hasznosítható ásványtelep vagy telér fölött levő közet. Műszaki lexikon. Főszerk.: Polinszky Károly. I. köt. Bp., 1974. 757., 930. p.

¹² Österreichisches Staatsarchiv (Wien) Hofkammerarchiv Karten und Pläne O 359. A térképhez tartozó jelentés lelőhelye: uo. Münz- und Bergwesen, Ungarn 1738. aug. 16. rote Nummer

A térkép Selmecebányát mutatja, délkeleti részének kivételével, ahol a Szentantali- (vagyis Alsó-) kapu vezetett a városba, mely az Árpád-házi Szent Erzsébet-kápolna mellett épült. A Szentantali-kapu a Notitiában Alsó-, illetve Korponai-kapu néven szerepel.¹³

A város környékén, a várostól néhány óra járásnyira, a bányák körül kisebb-nagyobb települések, utcák, külvárosok alakultak ki, melyek a városhoz tartoztak. Ezeket a bányásztelepeket a térkép nem tartalmazza. Bél Mátyás a bányák ismertetésekor említi a külvárosokat: Hodrusbányát, Bankát — vagyis Schüttersberget —, Istvánházát (Steffultót, Bélnél: Stefeltowa) és Fuchslochot.¹⁴ Alsó-, Közép- és Felsőfuchsloch is létezett a korábbi századokban, és a XVI. században Középfuchsloch területén alakult ki Windschacht (Szélakna). Megemlítendő még Sieglberg (Hegybánya) is, ahol a bányák körül szintén kisebb település jött létre.¹⁵

A térkép szerzőjének neve a keretmező jobb alsó sarkában olvasható: Entv[orfen] von Mikoviny. Mikoviny Sámuel (1700–1750) az udvari kamara alsó-magyarországi bányavárosok területén működő mérnöke, a selmecebányai bányatisztképző iskola tanára volt. 1735-ben nevezték ki az udvari kamara mérnökévé és a bányatisztképző iskola tanárává, és még 1735 decemberében családjával együtt átköltözött Pozsonyból Selmecebányára. 1736 elején kezdte meg a tanítást a

---

92/2. fől. 1017–1022., 1072–1081. A térkép adatait a továbbiakban a hozzá tartozó irat, Bél Mátyás Notitiájában található egykorú városleírása, valamint térképek és szakirodalmi munkák alapján ellenőrzöm, elemzem és ismertetem. A térképekről és a Notitiából vett megnevezéseket betűhíven közlöm.

- 13 *Bél*, IV. 619. és 646. p., *Bartha Dénes – Oroszi Sándor*: Szép kis város Selmecebánya..., kalauz a régi és az új Selmecebányához. Bp., 2003. (A továbbiakban *Bartha–Oroszi*, 2003.) 55. p., *Bartha Dénes – Oroszi Sándor*: Selmec, Selmec, sáros Selmec. Vademeccum erdészek számára. Bp. – Sopron, 1991. (A továbbiakban *Bartha–Oroszi*, 1991.) 44. p.
- 14 Ezek a külutacák Zípszer Mátyás (†1768) 1747-es, Grund-Riess der gantzen Schemnitzer Revier ... című rézmetszetű bányatérképén a következő névalakokkal szerepelnek: Gassen Hodritsch, Gassen Schüttersberg, Ober Fuchsloch, Unter Fuchsloch, Stephls Hof. A Siglisberg és Wind Sch. megíráások bányákra vonatkoznak. Országos Széchényi Könyvtár Térképtár TM 4627.
- 15 *Bartha–Oroszi*, 2003. 13. és 152. p., *Bartha–Oroszi*, 1991. 10. és 103. p., *Borovszky*, 90–91. és 95. p., *Bél*, IV. 647–649. p., Selmecebányaiak emlékkönyve. Bp., [1936]. (A továbbiakban: Selmecebányaiak emlékkönyve) 11., 17. és 22–23. p., *Sobó Jenő*: Selmecebánya sz. kir. város társadalma, ipara és kereskedelme a XVI. század első felében. Bp., 1910. (A továbbiakban *Sobó*, 1910.) 13–14. p., Banská Štiavnica 56–58. p., Selmecebányai kalauz, tekintettel a város történetére, nevezetességeire és vidéki leírására. Szerk.: Tirts Rezső, Szentgyörgyi Ede és Abai Ottó. Selmecebánya, 1898. 64 p. 31. p., *Kovács F. Lajos*: Körmöcbányától Telkibányáig. A Selmec–Körmöci Érchegység és a Szepes–Gömöri Érchegység bányászati-kohászati emlékeinek topográfája, 1972. Miskolc – Rudabánya, 2000. (A továbbiakban *Kovács*, 2000.) 15., 18., 22., 35., 59. és 62–63. p.

bányatisztképző iskolában. Matematikai előadásait kezdetben saját házában — mely az Arany utcában, az egykori Privitzky-házban¹⁶ — tartotta, majd 1746-tól a Kamaraházban. Mérnökként pedig számos térképet és szelvényrajzot készített a város bányáiról, a város környéki tavakról. 1742. március 30-án Mikoviny felvételt nyert a selmecbányai polgárok sorába, 1741-ben pedig két altárna és a hozzájuk tartozó zúzók részvényesei között is szerepelt. Tehát olyan mérnök-térképész rajzolta meg a város alaprajzát, aki jól ismerte a vidéket, sőt csillagászati megfigyeléseket és trigonometria méréseket is végzett a város területén és környékén.¹⁷

A térkép méretarányának megállapítása a bal alsó sarokban, a tükkövronalra rajzolt vonalas aránymérték alapján történhet. Az egyszerű aránymérték ellentétes irányú főbeosztásból és segédbeosztásból áll. Ez alapján 600 öl 8,1 cm-nek felel meg, így a méretarány megközelítőleg 1:14 000.

A készítés dátuma a térképen nincs feltüntetve, de a térképhez tartozó iratokból egyértelműen meghatározható: 1738.

A színes kéziratos térkép térképtükrének mérete 18,1x19,2 cm, lapméret nagyobb: 32,5x21 cm, mivel a cím és a betűmagyarázat a kereten kívül található.

A várostérképekre jellemzően, a nagy méretarányból adódóan fokhálózati beosztása nincs. A keretmezőben az égtájak megnevezése is mutatja, hogy az alaprajz nyugati tájolású.

A 29 tételes betűmagyarázat az alsó térképszegélyen, a cím alatt van feltüntetve. Az egyik betűjelnél, mégpedig az O betűnél nincs megadva a magyarázat. A betűjelek a fontosabb épületekre, kapukra, bányákra és aknákra vonatkoznak. A német nyelvű térkép betűmagyarázatát betűhív alakban teszem közzé:

Benennung der vornehmsten Örter

A. dass alte Schloss	B. das Neue Schlössel
C. das Rathaus	D. die Windische Haupt Kirchen
E. die deutsche Iesuiten Kirchen	F. Mariae Schne Kirchen
G. Camerhof	H. Dilner thor
I. Farkascher thor	K. Csilinger thor
L. Kampel thor	M. Camerhofische thor
N. das obere thor	O.
P. Hauer thor	Q. Frauethor
R. Stadt Majerhof	S. Gruberischer garten und Majerhof

¹⁶ Bartha–Oroszi, 2003. 59–60. p., Bartha–Oroszi, 1991. 47. p., Kovács, 2000. 2. p. Mikoviny egykori házára emléktáblát helyeztek el.

¹⁷ Mikoviny selmecbányai működéséről részletesebben ld. Török, 2002., 15–35. és 139–151. p.

T. Elisabeth Schacht
 V. Theresiae Sch.
 X. Gregori Sch.
 X. Andrae Schaht
 a. Kaufhaussschacht
 cc. Dreykönigsstolln

U. Amaliae Sch.
 W. Waiden Sch.
 Y. Dreyfaltikeiter Sch.
 b. Glantzenberg
 dd. die untere gassen

Ezek szerint Mikoviny jelöli az Óvárat (A), az Új- vagy Leányvárat (B), a Városházát (C) és a Kamaraházát (G). Az utóbbi napjainkban a bányászati múzeumnak ad helyet. Három templomot nevez meg. D betűvel jelöli a Városháza mellett lévő Szent Katalin-templomot Tót-templom néven, E betűvel a Nagy Boldogasszony-templomot Német Jezsuita-templom néven, mely a város plébániatemploma volt. Végül F betűvel a Havas Boldogasszony-templomot, melyet Frauenbergi-templomként is emlegettek.¹⁸

A XVI. században a török portyázók ellen megerősítették a várost, ekkor építették a Leányvárat, erőddé alakították az Óvárat, fallal vették körül a várost ott, ahol a hegyek nem zárták el az utakat, a régi kapukat felújították és újakat is emeltek. Ebben az időben építették a Hegybányai-(Szélakanai-)kaput (Q), a XV. század végén lebontott Szentantali-kaput (a térképrajzán kívül esik), a Béalabányai-kaput (H), a Kamaraházi-kaput (M) — mely a város belső kapuja volt a Kamaraház mellett — és legkésőbb a Felső-, vagyis Vöröskúti-kaput (N). A Hegybányai-kaput Bél „Frauen-Berger Thor” néven említi. Mikoviny ezeken a kapukon kívül még négyet jelöl térképén: a Farkas-kaput (I), a Csilinger-kaput (K) — melyet szintén megerősítettek a török portyázások ellen —, a Kampel-kaput (L) és a Hauer-kaput (P). A Hauer-kapu a Kopogónak, vagyis a Klopacsának felel meg, melyet Bél a bányászok kapujaként említi: „porta metallicorum”, „Der gantzen löblichen Brüderschaft Thor”. A Kopogó 1681-ben épült a bányászok költségén. A bányász „társláda” tulajdonába volt, s kopogatója szólította munkába a bányászokat.¹⁹

Az O betűvel jelölt tereptárgy értelmezése hiányzik a betűmagyarázatból. Mivel a betűrendben előtte és utána is városkapuk neve szerepel, bizonyára Mikoviny itt is egy kaput akart jelölni.

18 Az említett épületek leírását ld. még *Bél*, IV. 621–628. és 630–641. p., *Bartha–Oroszi*, 2003. 58. és 60–61., 71. p., *Bartha–Oroszi*, 1991. 46–48. és 56. p., *Selmeczbányaiak emlékkönyve* 10., 13–14., 20., 22., 24. és 30–34. p., *Sobó*, 1910. 15., 78–79. p., *Kovács*, 2000. 1. p. és Lux tanulmányát.

19 *Bél*, IV. 619., 645–647. és 666. p., *Bartha–Oroszi*, 2003. 15., 47–48., 58., 71. és 84. p., *Sobó*, 1910. 18. p., *Borovszky*, 107. p., *Selmeczbányaiak emlékkönyve* 25., *Banská Štiavnica* 62. p., *Kovács*, 2000. 5. p.

A vagyonos bányapolgár Rubigalli-család a XVI. században a Városi majort, vagyis az Alsó majort (R) is várszerűen megerősítette, fallal vette körül és bástyákat építtetett, majd a század végén a főkamagróf megvásárolta a város számára.²⁰

Mikoviny még egy majort jelölt, a Gruber-kertet és majort (S), vagyis a Felső majort.²¹

A betűmagyarázatban ezt követően aknák nevei szerepelnek: Erzsébet-akna (T), Amália-akna (U), Teréz-akna (V), Weiden-akna (W), Gergely-akna (X), Szentháromság-akna (Y), András-akna (X) és a Kamaraházi-akna (a). A betűmagyarázatban kétszer fordul elő az X betű, a térképen viszont csak egy helyen van feltüntetve. Zipser Mátyás 1747-es bányatérképe szerint az András- és a Gergely-akna egymás mellett helyezkedett el, így a térképen az X betű mindkét aknára vonatkozhat. Ezután két bánya következik még a betűmagyarázatban: a Glantzenberg (b) — itt volt a Glantzenberg-tárna bejárata — és a Háromkirály-táró (cc).²²

A betűmagyarázat utolsó tétele egy utcánév, az Alsó utca (dd), mely a Szentantali-kaputól vezet a város központjába.

A térképi jelek magyarázatát nem adta meg Mikoviny. A domborzatot felülnézeti, csíkozásos módszerrel ábrázolta. A patakokat egy vonallal jelölte, a tavak vízfelületét világos kékre színezte. A háztömböket alaprajzszerűen és piros színezéssel jelenítette meg. A fontosabb, a betűmagyarázatban szereplő épületeknek azonban madártávlati képét rajzolta meg. A háztömbök rajza adja meg a város utcahálózatát, és egyes útvonalakat kettős pontsor és színezés jelöl. Az erdőket kis félkörök jelzik. A bányáknál és az aknáknál a lójárgányok — mint a függőleges ak-

20 Bartha–Oroszi, 2003. 55–56. p., Bartha–Oroszi, 1991. 44. p., Selmeczbányaiak emlékkönyve 28–29. p., Borovszky, 109. p., Sobó, 1910. 6–8. p.

21 Később itt állt a Vigadó, melyet útszélesítés miatt lebontottak. A mögötte lévő kert volt a Fizély-kert, ahol most uszoda található. Bartha–Oroszi, 2003. 56. p., Bartha–Oroszi, 1991. 45. p.

22 A Notitiában az aknák és bányák a következő névvel találhatók meg: puteus Elisabethae; puteus Amaliae, Amalien Schacht; puteus Theresiae, Sieben Weiber, Theresien-Schacht, Theresiae-Schacht; puteus, cui a Salicibus denominatio est, Weiden Schacht; puteus Gregorii; S.S. Triadis puteus; puteus Andreae; Kauf-Haus-Schacht; Glantzenberg; Trium Regum puteus, Heylig Drey-König-Stolln. *Bél*, IV. 654., 659. és 665. p.

Az Erzsébet-akna Neu Schacht, a Teréz-akna Rosenkranz Schacht néven is előfordult. Az András-akna környékén ma szabadtéri bányászati múzeum működik. Bartha–Oroszi, 2003. 57., 108., 115., 128. és 130–132. p., Kovács, 2000. 8. és 12–15. p. A Háromkirály-tárnát a XVIII. század előtt Kirian-tárnának nevezték. Péch Antal: Alsó-Magyarországi bányamívelés története. III/1–3. Sajtó alá rend. Kosáry Domokos. Bp., 1967. 371., 374. és 379. p. Glantzenbergről l. még Sobó, 1910. 90. p.

naszállítás és vízemelés állati erővel hajtott „erőgépei” — kúpos gépházainak oldalnézeti rajza is látható.

A térkép névrajza elsősorban domborzati neveket és a bányák megnevezéseit tartalmazza. A Selmecbánya környéki hegyek a Selmeci-érchegységhez, vagyis a Selmeci-hegységhez tartoznak. Mikoviny a Paradicsom-hegy (Paradais), a Sobó-hegy (Schauab), az Ó-(városi-)hegy (Alteburg), a Nad Kamen (Knikail), a Kaltehof, a Józsa-domb (Schindelberg) és a Mihály-tárói-domb (Michaelistolner hóhe) nevét írta meg a térképen. Vöröskút — amely tulajdonképpen egy hágó — nevét Rothebrun alakban adta meg. A Rössel megírás egy hegyoldalt jelöl, mely a vagyonos bányapolgár-, a Rössel-családról kapta elnevezését, hisz az ő tulajdonukban volt, s itt korábban számos bánya működött. Nyugaton az Ottergrundi (Ottergrund) és délen a Szentháromság-völgy (Dreyfaltigkeiter grund) neve olvasható még.²³

A középkorban a település központja az Óhegyen, vagyis az Óvárosi-hegyen volt, a tatárjárás után települtek át a lakosok a Selmec-patak völgyébe.²⁴ Ennek a régi településnek a maradványait jelzi Mikoviny a két oldalnézeti várromot ábrázoló jelöléssel.

Vízrajzi nevek nem találhatók a térképen, így a patakok és a tavak neve sincs feltüntetve. Selmecbánya tulajdonképpen a Selmec-patak völgyében épült, mely a Paradicsom-hegy oldalában ered két ágból. A település határánál a patakot föld alatti csatornába terelték, s beboltozva vezették át a város alatt.²⁵ A térképen is látható, hogy a két ágból eredő patak a város határában, Ottergrundnál eltűnik a föld alatt, s Glantzenbergnél bukkan elő.

23 Bartha-Oroszi, 2003. 10., 21., 53–54., 118. és 122. p., Bartha-Oroszi, 1991. 7. és 42–43. p., Borovszky, 1. p., Selmeczbányaiak emlékkönyve 20. és 24. p., Sobó, 1910. 8–10. p., Banská Štiavnica 11–12. p., Kovács, 2000. 61–62. p.

A Paradicsom-hegy neve Zipsér térképén Paradeys alakban szerepel. A Sobó-hegy elnevezése Zipsér térképén és a Notitiában Schabab alakban olvasható. Az 1748-as szelvényrajzon a Nad Kamen Knikeil névformával van megírva. Bél Mátyás az Óhegyet Alten-Burg, a Józsa-dombot pedig Schendelsberg néven említi. Zipsér térképén és a Notitiában a Szentháromság-altáró nevével lehet találkozni: 3faltigkeite stole; 3faltigkeite erbstole; Heilig Dreyfaltigkait; Heilig Dreyfaltigkeite Erb-Stolln. *Bél*, IV. 662–663., 665., 667., 671. és 672. p.

24 Selmeczbányaiak emlékkönyve 8–10. és 14. p., Borovszky, 85. és 87–88. p., Banská Štiavnica 49–55. p., Kovács, 2000. 58. p.

25 Bartha-Oroszi, 2003. 54–55. p., Bartha-Oroszi, 1991. 44. p., Borovszky, 86. p., Selmeczbányaiak emlékkönyve 47. p.

Néhány tó is szerepel a térképen. A Mihály-tárónál két apró tavacska, a Mihály-tároi-tavak, és Vöröskútnál szintén két tó látható, az egyik a Vöröskúti-, a másik a Városi-tó lehet.²⁶

Utcanevek — a fentebb már említett Alsó utca kivételével — szintén nincsenek megírva a város alaprajzán. Az utcák futását, az utcahálózatot viszont hitelesen adja vissza a térkép.²⁷

Több bánya, tárna nevei olvashatók a térképen. Selmecbányától délnyugatra a Pacher-táró (Pacherstolln), a Klinger-táró (Klingerstolln) és a Wasserschacht, a várostól északkeletre pedig a Mihály-táró (Michaelisstollen) található. A várostól nyugati, délnyugati irányban egy vízvezeték, egy főárok (Wasserführung, Hauptgraben) van kettős vonallal bejelölve, mely Ottengrundtól kanyargósan vezetett Szélakna felé. A Voglhübl-, vagy Vogelhügel-hegy oldalában volt a Starker Wald elnevezésű erdőszegély, s itt a térképen a Riesen, vagyis „facsúsztató” megírás az erdő-kitermelésre utal.²⁸

A városból kivezető utakat kettős pontsorral jelölte Mikoviny, s többségük irányát is megadta. Délen két út vezetett Szélaknára (Weg a[u]fm Windschac[ht], Weg aufm Windschacht). Északnyugaton az egyik úton Hodrusbányára lehetett eljutni (Weg in die Hodritsch), a másikon Vihnyére (Weg in Eisenbach), a harmadikon pedig az üveghutákhoz (W[eg] in glashütte.). Északkeleten a Bélabányára (nach Dilln), délkeleten pedig a zúzóművekhez (W[eg] in die Puchwercke) — Zipser Mátyás térképe szerint a korpachi zúzóművekhez — vezető út látható.

Egyes útvonalakat Mikoviny sárga és zöld színezéssel kiemelt, melynek magyarázata az iratokból derül ki. A térkép ugyanis — mint már említettem — Mikoviny 1738. március 7-én kelt szakvéleményének melléklete, mely arról tanúskodik, hogy az alaprajz nem várostérképnek készült, a település ábrázolása csak háttértérképet adja a tematikus tartalom feltüntetéséhez. Ezzel magyarázható az utcanevek hiánya, illetve az, hogy mely tereptárgyakat ábrázolta és nevezte meg a mérnök-térképész.

Mikovinynek a Mitrovskyhoz címzett jelentéséből kiderül, hogy 1738-ban a selmecbányai Pacher-táróban egy új gőzgépet szándékoztak üzembe helyezni Joseph Emanuel Fischer von Erlach (1680–1740) osztrák mérnök javaslatára. Mikoviny szükségesebbnek ítélte az Istenáldása-táróban egy gőzgép felállítását, mint a Pacher-táróban. Arra az esetre, ha mégis Fischer indítványát valósították volna meg, térképpel együtt kidolgozta a táróhoz vezető utak tervét, melyeken a

26 Bartha–Oroszi, 2003. 142. p., Banská Štiavnica 14. p., Kovács, 2000. 50. p.

27 A Notitiában több utcanév is megtalálható. l. *Bél*, IV. 619. p. és a jegyzeteket.

28 Bartha–Oroszi, 2003. 123–124. és 126–127. p., Kovács, 2000. 11., 52. és 62. p.

gép működtetéséhez szükséges fát lehetne majd szállítani. A Bars megyei mocsári út Teplafőig akkora már elkészült, s Mikoviny véleménye szerint Teplafőtől Szélnáig az út Hont megyei részét helyre kellett volna állítani. Teplafőtől a Mihálytárói-dombig el lehetett jutni, de onnan több útvonalon lehetett volna megoldani a szállítást a Pacher-táróig.

Térképén Mikoviny a Mihály-tárói-dombtól a Pacher-táróig vezető lehetséges útvonalakat jelölte be. Az egyik, a zöld színnel jelölt utat az előző évben, vagyis 1737-ben Fischer kezdeményezésére tűzték ki. Az út a környék legmagasabb hegyein keresztül vezetett volna: a Mihály-tárói-dombtól a Sobó-hegyen és Vöröskúton át, majd a „Kaltenhoff” és a Paradicsom-hegy oldalában az Ottergrundon és a „Rössel”-en keresztül az Erzsébet-aknáig, s onnan a Pacher-táróig. Néhány szakasza hegynek felfelé vitt volna, és több mint kétszer hosszabb — 3300 öl hosszú — lett volna, mint a városon átmenő útvonal, amely csak 1500 ölt tett ki.

A legcélszerűbbnek azt tartotta Mikoviny, ha az utat Selmezbányán keresztül vezetnék — ezt sárga színnel jelölte a térképen —, a Mihály-tárón keresztül, a Mihály-tárói-alsó-tó mellett, a Janok-kert („Janokischen garten”) szélében, a „Gnachen” utcán a Csilinger-kapuig, onnan „Majerk”- és Fritz-ház között lévő utcán a tériig.²⁹ Onnan tovább a mészárszéknél található kereskedés mellett, a „Markin”-ház és a vágóhíd között néhány telken keresztül, a „Seiler”-ház és a Havas Boldogasszony-templom mellett a Hegybányai-kapuig lehetett volna jutni. Viszont a házak és a kertek között a hely szűkössége miatt az út építése és karbantartása gondot okozhatott volna, és a város bejegyezésére is szükség volt, hogy itt szállíthassák a fát.

Figyelemre méltó, hogy Mikoviny házak és nem utcák szerint írja le az útvonalat. Így Mikoviny jelentése is jó példa arra, hogy a selmezbányaiak — az erősen tagolt terület, a jelentős szintkülönbségek, a girbe-gurba utcák miatt — házak, s nem utcanevek alapján tájékoztak. A házak általában a tulajdonosok, vagy egykori tulajdonosok nevét viselték.³⁰

Arra az esetre, ha a város nem egyezett volna bele, hogy területén keresztül vezessék az utat, Mikoviny egy harmadik lehetőséget is kidolgozott. Ezt az útvonalat — mely a város keleti szélén haladt volna — is sárga színnel jelölte térképén. A Mihálytárói-dombtól indult az út az „Ehrenreiterischer garten” nevezetű kert mögött,

29 A „tér” megnevezés itt a város közepére, az alsó piactérre vonatkozik, melyről a XIX. század végén is azt írták, hogy nincs megállapított neve. A felső piac volt a Szentháromság-piac. *Szinyai József – Trits Rezső*: Selmeczi kalauz turisták számára. Selmezbánya, 1885. 18. és 22. p.

30 *Bartha-Oroszi*, 2003. 55. p.

a Józsa-domb (Schindelberg) oldalában a Felső major mellett, az Alsó utcán keresztül, majd az Alsó major mellett, a Szentháromság-völgyben fel a Pacher-táróig. Hosszúsága mindössze 1350 öl volt. Az útnak csak az Alsó utcától a Pacher-táróig vezető szakaszát (600 öl) kellett volna kiépíteni. Mikoviny csupán abban látott nehézséget, hogy az utat az Alsó utcára az Alsó majoron vagy a szomszédos kis házak területén keresztül kellett volna vezetni. Ehhez elengedhetetlen lett volna néhány telkek megvásárlása, ami körülbelül 100 forintba került volna. Ha a tulajdonosok nem egyeztek volna bele a házak eladásába, akkor a Józsa-domb néhány elhanyagolt kertjét kellett volna e célra felhasználni. A Szentháromság-völgyben is szükséges lett volna egyes telkek kerítését elmozdítani az út kiépítéséhez.

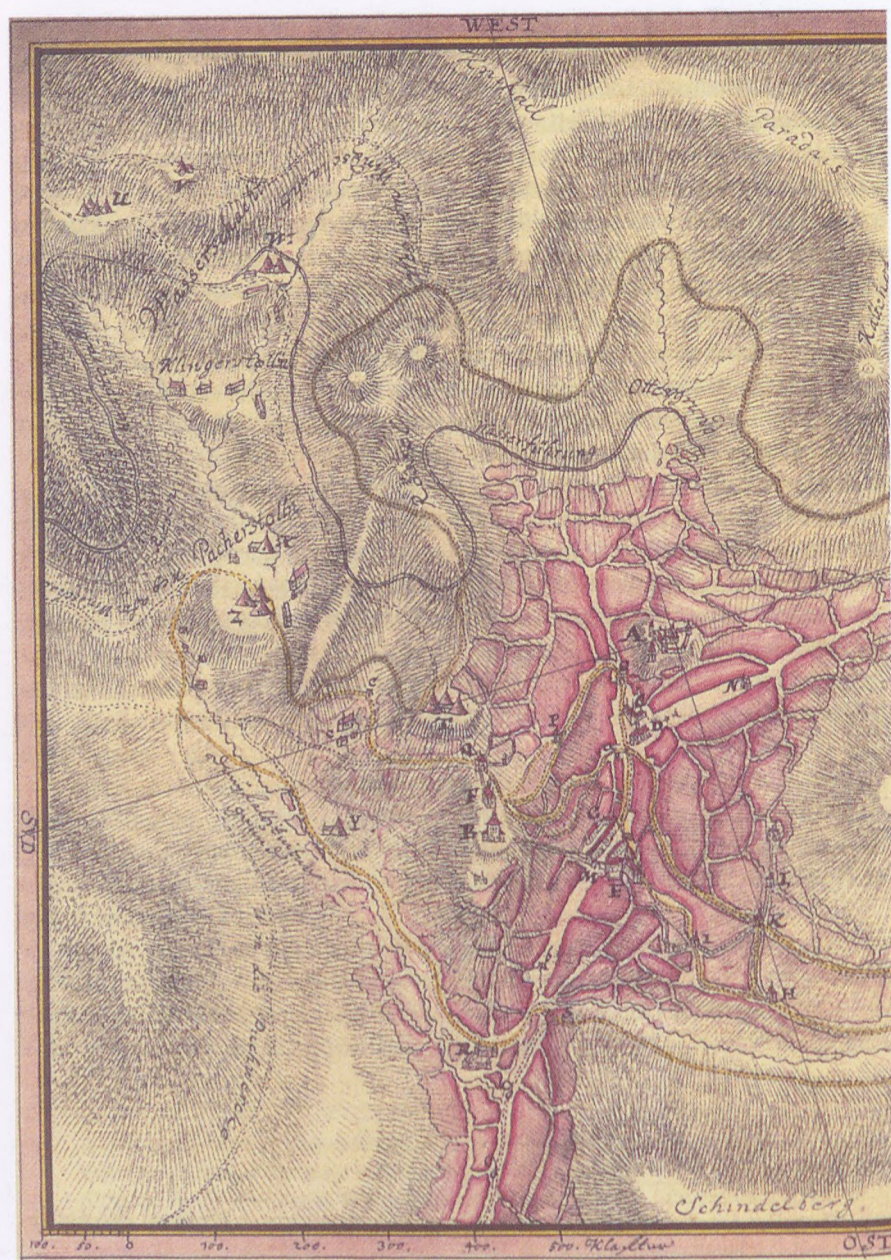
Ezen tervezet jól példázza Mikoviny Sámuel probléma-megoldási módszerét. Több felterjesztésében is megfigyelhető, hogy egy adott műszaki feladatot több szempontból is igyekszik megközelíteni, nem csak egy megoldást ismertet, hanem több lehetőséget is számba vesz, leírja azok előnyeit és hátrányait, majd állást foglal, megindokolja, hogy mért azt a megoldást tartja a legmegfelelőbbnek.³¹

Annak ellenére, hogy a fentiekben ismertetett alaprajz nem a városban való tájékozódás elősegítése céljából készült és alig tartalmaz utcaneveket, mégis számon tarthatjuk korai várostérképeink között. A nagy méretarányú térkép ugyanis hitelesen tükrözi a város utcahálózatát, jelöli és megnevezi a tájékozódást biztosító legjelentősebb épületeket.

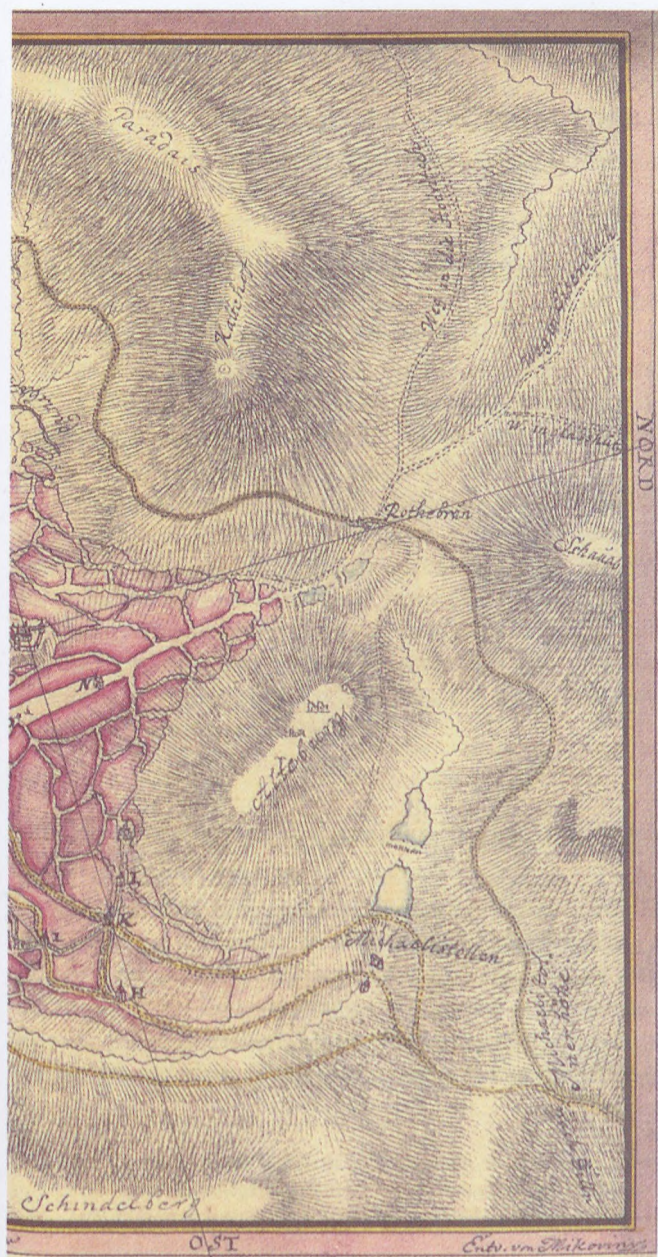
---

31 Hasonlóan járt el például a komáromi híd helyének kitűzésekor is. A komáromi cölöphíd teréről és a hozzá csatolt térképről ld. *Török*, 2002. 52–53. és 156. p.

Faint, illegible text from the reverse side of the page is visible through the paper, appearing as bleed-through.

REISZ T. CSABA

MAGYARORSZÁG RÖVID FÖLDRAJZA

A Compendium Hungariae geographicum ismertetése

250 évvel ezelőtt, 1753-ban Pozsonyban jelent meg *Magyarország rövid földrajza* (*Compendium Hungariae geographicum*). A nyolcadrét alakú, latin nyelvű könyvecske tartalmát folyamatosan bővítették és javították, és négy évtized alatt több kiadása látott napvilágot. Az első *Ratio Educationis* — más, jobb munka híján — ezt a művet rendelte a középiskolai földrajzoktatás tankönyvéül, és mivel a kötet átdolgozásának kísérlete kudarcba fulladt, ezért a második *Ratióban* továbbra is ebből a könyvből tanították a hazai földrajzot.

A *Compendium* szerzőjéről, kiadásairól, metszeteiről számos téves tény olvasható a szakirodalomban. Ennek egyik oka az autopszia hiánya, mert az egyes (szak)írók nem az eredeti munkák kézbevételeivel és leírásával tettek megállapításokat, hanem a korábbi nagyobb könyvészeti összefoglalók adatait vették át. Jelen tanulmány arra törekszik, hogy a *Compendium* példányainak feldolgozásával a legteljesebb könyvészeti leírást készítsen el, a vitás megállapítások összegzésével lehetőség szerint tisztázza a pontos adatokat, és egyúttal összefoglalja a könyv történetére vonatkozó ismereteket is.¹

Ratio Educationis: a Compendium szerepe a hazai földrajz oktatásában

A XVIII. század Magyarország gazdasági-társadalmi fejlődésének tevékeny és termékeny korszaka volt. Az állam vezetői, a felvilágosult uralkodók — és a környezetükben tevékenykedő politikai vagy közigazgatási szakemberek — felismerték, hogy a felemelkedés záloga a lakosság ismereteinek bővítése, műveltségi szintjének emelése lehet: „Mindig fontos szerepet játszott a jó erkölcsű népek körében az ifjúság helyes nevelése és az egész oktatás irányítása, mert úgy látták: ez az

---

1 Köszönöm dr. Török Enikő, dr. Plihal Katalin, dr. Balatonné Baranyi Judit szíves és önzetlen segítségét, akik megkönnyítették a *Compendium* lehető legtöbb példányának egyidejű vizsgálatát az Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK) és az Egyetemi Könyvtárban, meggyorsítva ezáltal a kutatómunkámat.

országok szilárd alapja, ettől függ a közjólét.”² Ennek nyomán megváltozott az oktatással és neveléssel szemben támasztott állami igény: immár nem a buzgón hívó vallásos ember, hanem a gyakorlati életben szükséges ismeretekkel felvértezett, írni-olvasni-számolni tudó, (latin, német, nemzetiségi) nyelvismerettel rendelkező, környezetét jól ismerő hasznos állampolgár eszménye határozta meg az iskolaügy feladatait.

A kormányzati reformtörekvések sorába tartozott a — népiskolai oktatásnak mintául szolgáló — pozsonyi normaiskola megnyitása (1775), az oktatásügy pénzügyi háttérét tartósan biztosító egyetemi és tanulmányi alapok létrehozása a feloszlott jezsuita rend vagyonából, továbbá az egységes állami felügyeletet biztosító tankerületek felállítása (1776). Az intézkedések betetőzéseként a pénzügyi-adminisztratív szabályozást az oktatás tartalmi átalakítása követte, amely az 1777 nyarán legfőbb jóváhagyást elnyerő *Ratio Educationis*ban, vagyis „Magyarország és a társországok átfogó oktatási-nevelési rendszerében” öltött testet. Igaz ugyan, hogy e rendelet előírásai nem váltak a mindennapi gyakorlat szerves részévé, sőt az állami akarat a protestáns iskolafenntartók ellenállását váltotta ki, ezért az 1806. évi megújítása már csak a királyi (katolikus) iskolákra kiterjedő hatállyal bírt, mégis vitathatatlan a két *Ratio* jelentősége a honi oktatásügy megreformálása és gondolkodásmódjának változása terén.

A *Ratio* a korábbi latin- és vallásközpontú oktatás helyett új tantárgyakat vezetett be és az addig oktatott tárgyak tartalmát is átalakította. A középfokú iskolák alsó tagozatán (az ún. latin iskolákban/grammatikai osztályokban) a latin, a német és a nemzetiségi nyelvek oktatásának szükségességét külön is kihangsúlyozva az ismereteket két csoportba, a minden tekintetben nélkülözhetetlen és a csupán hasznos ismeretekre osztotta. Az elsőbe tartozott a hittan, az írás, a matematika, a latin és a természettan. Minden tanuló számára egyformán hasznos tárgyak voltak az Ó- és Újszövetség története, Magyarország történelme, illetve a hazai földrajz, míg csak némely tanuló számára hasznos vagy szükséges tantárgy volt — és csak különórak keretében, az iskolai tanítási időn kívül volt tanítható — a görög, a geometria, a természetjog alapelvei, a jogesetek magyarázata a hazai jogszokások és törvények szerint.³

2 Az 1777. évi *Ratio Educationis* első mondata. *Ratio*, 17. p. Bár Mészáros István fordítását számos kritika érte már, a *Ratio* alább hivatkozott magyar nyelvű szövegénél csetenként megtartottam az ő megoldásait és terminológiai gyakorlatát (pl. a középiskola alsó, grammatikai tagozatának „kisgimnázium”-mal való fordítását). Az első *Ratio Educationis*t I. RE, a másodikat II. RE rövidítéssel hivatkozom a továbbiakban, mindkettő magyar szövegét közli: *Ratio*. (A felhasznált irodalom részletes adatait ld. a tanulmány végén.)

3 I. RE, II. rész 2. szakasz 2–5. fejezet.

A *Ratio* a földrajz korábbi oktatását kritizálva megjegyezte, hogy az volt a szokás, hogy — a tanulók életkorára és értelmi befogadó képességére tekintet nélkül — a földkerekséget, a négy világrészt oktatták először, majd Európát, aztán az ottani országokat. „Végül pedig, amikor szinte már alig maradt rá idő, s amikor a tanár a tanulókkal együtt szinte már kimerült, akkor következett a haza meglehetősen száraz és szűkös ismertetése. Ez is alig volt több — a szokásos feldolgozási mód miatt —, mint a nagyobb városok megnevezése.” Az új szabályozás ezen gyökeresen változtatott, és a szűkebb környezet felől haladt a tágabb felé: „Ezért, nehogy eltérjen ettől a célkitűzéstől az oktatás, újra és újra emlékeztetbe kell idézni, hogy ezekben az iskolákban Magyarország és a társult országok állampolgárai kapnak kiképzést. *Tehát elsősorban a haza földrajzát kell velük elsajátíttatni*, azután a szomszédos országokét, végül az ausztriai uralkodóház fennhatósága alatt álló többi területét.”⁴

Az új rendszer szerint a középiskola alsó tagozatán az első két év anyaga Magyarország és a hozzá tartozó országok (Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Temesi Bánság, Erdély, Galícia és Lodóméria) földrajza volt, a bevezetés és a világ általános fogalmának tisztázása után a megfelelő térképek segítségével kellett a tárgyat tanítani. A tanár először Magyarország általános térképét tárta a tanulók elé, amelyen az ország és a hozzá tartozó területek fekvését mutatta be, az utasítás szerint „ez addig ismétlendő, amíg ezek elhelyezkedése minden tekintetben az ifjak eszébe vésődik.” Ezt követően az ország részletes, színes határvonalakkal négy kerületre és megyékre osztott térképét, majd annak a megyének a térképét magyarázta el a tanár, ahol az iskola feküdt, ezt a szomszédos megyék ismertetése követte.⁵

Felső, vagyis humán tagozaton (a gimnáziumokban) a tanulók a korábbi tanulmányokat folytatták: feldolgozták a földrajz általános tételeit, megtanulták a földgömb szerkezetét, működését, térképen megvizsgálták a négy világrészt, különösen az európai országokat, majd részletesebben átisméltették mindazt, amit a korábbiakban tanultak.⁶ A földrajz oktatása heti két napon 1-1 órában folyt.⁷

Az oktatási szabályzat a földrajzoktatás legnagyobb nehézségét abban látta, hogy „nincsen olyan tankönyv, amely ilyen rendben összeállítva foglalná magába a tananyagot, és hiányoznak a részlettérképek is. Addig azonban, míg mindez egy kötetbe gyűjtve nyomtatásban kiadásra kerül, használható Bél Mátyás négy részből álló »Magyarország földrajzának kézikönyve« című munkája, amely Pozsony-

4 I. RE, 123. §. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

5 Uo. 124. §. Ilyen térképek készültek a *Compendium*hoz, ld. a mellékleteket.

6 Uo. 150. §.

7 *Ratio*, 211–213. p.

ban 1767-ben újra megjelent. Az ehhez a műhöz (amely sokféle ok miatt folytatást érdemelne) mellékelt, a tizenkét vármegyét ábrázoló térképek is felhasználhatók, amíg a királyi egyetem gondozásában elkészítik a jelenleg még igényelt térképeket és a magyarországi iskolák részére saját atlaszt állítanak össze.”⁸ Az egyes tárgyakhoz rendelt tankönyvek között ugyancsak megemlítik, hogy az alsó tagozatos osztályok esetében „földrajzból kéznél van a kiegészítésekkel ellátott Bél-mű, a tanulás kezdetén ez használható, amíg az új tankönyvet meg nem írják”, a gimnáziumokban pedig „a földrajzhoz a Bél-könyv (Supplementum Belianum) kiegészítését kell mindegyik tanuló kezébe adni, mindjárt a gimnáziumi tanulmányok kezdetén”.⁹

A *Ratio Educationis* 1806-ban kiadott új és átalakított változata szerint alsó tagozaton a földrajzot a 2–4. évben tanították: „a haza szeretete azt kívánja, hogy a földrajz oktatásában Magyarország legyen a kiindulás, és ez után térjenek rá a hozzá tartozó tartományokra.” A 3. évben „a földrajzban először Erdéllyel, Galíciával, Lodomériával és Bukovinával foglalkoznak, majd térjenek át a török Porta által meghódított tartományokra, főként azokra, amelyek egykor jogilag a magyar királysághoz tartoztak, ilyenek: Bosznia, Szerbia, Bulgária, Oláhország és Moldva.” Terjedelmessé vált a tárgy a 4. évben, ekkor ismerték meg a császári ház németországi és itáliai örökös tartományait, Lengyelország, Szilézia, Szászország, Bajorország, a Római Birodalom és Svájc földrajzát, majd a földgömb használati módját és a földrajz összefoglaló történetét.¹⁰

A gimnáziumi oktatásban már a tárgy történeti aspektusa is szerepet kapott: „be kell mutatni a korábbi korok földrajzát is, megemlítve mindenütt a régi földrajzi neveket, hogy az egyes helyek és vidékek jelenlegi földrajzi megjelölései alkalmat adjanak az egykori vidékek és helyek azonosítására. Azok a tanulók, akik ezeket az ismereteket elsajátították, könnyebben és mélyebben megérthetik a régi szerzők műveit.” Első évben Európa és Ázsia, a 2. évben Afrika és Amerika földrajzát kellett megtanulni.¹¹

A szabályzat mind az alsó, mind a felső tagozat tankönyveinél megjegyezte, hogy nem mindegyikük tökéletes, de amíg az újak el nem készülnek, addig a régebbiek a tanárok saját magyarázatával kiegészítve tovább használhatók.¹²

8 I. RE, 124. §. Az említett 12 térkép nem a *Compendiumban*, hanem Bél *Notitiájának* 5 kötetében jelent meg.

9 I. RE, 131., 159. §§. Ez a mű az először 1777-ben megjelent *Compendiolummal* azonos.

10 II. RE, 53., 59., 67. §§.

11 II. RE, 86. és 88–89. §§.

12 II. RE, 69. és 90. §§.

A grammatikai tagozat 2. évfolyamos tankönyvei között szerepelt „a »Magyarország földrajzának kézikönyve Bél Mátyás kézírata alapján« című könyv bővített és javított kiadása, a kiegészítésben a következő országokkal: Szlavónia, Horvátország, Dalmácia”, a 3. osztályban pedig „Erdély, Galícia és Lodomeria földrajza abból a kiegészítésből, amely Magyarország földrajzának kézikönyvéhez csatolozik; valamint Törökország európai része, Tomka-Szászky János »Bevezetés«-éből, amelyet Severini János javított és bővített.” Az utolsó esztendőben „azoknak az országoknak a földrajza, amelyek ebben az osztályban kerülnek sorra, vehető Tomka-Szászky már említett, függelékkal bővített bevezetéséből.”¹³

A gimnáziumi 1. osztályban „az új és a régi világ földrajzához most és a következő évben is segédkönyvül használható Szászky könyve Severini kiegészítéseivel, akárcsak a kisgimnáziumban.” Másodévben is ez a tankönyv, a professzorok kiegészítéseivel.¹⁴

Ez a *Ratio* már a földrajzoktatás módszertani kérdéseiben is adott eligazodást: „Kétféle módon tanítják az iskolában a földrajzot: először együtt a történelemmel és a klasszikus szerzőkkel; másodsor külön, önállóan, ha ez egyáltalán önállósítható.” A földrajztanítás fellendítésére és eredményes tanítására pedig azt javasolta, hogy az oktatás idején függessenek ki térképet és állandóan tartsák azt szem előtt. Az anyag megtanításához pedig hasznos módszer lehet, ha különféle részletességű vaktérképeket használnak a számonkérésre.¹⁵

Kísérlet a *Compendium* javított változatának kiadására

A tankönyvek *Ratióban* is említett hiányosságainak pótlására a Helytartótanács már 1777 decemberében rendeletben utasította az Egyetemi Tanácsot, hogy adják meg azon könyvek jegyzékét, amelyek már elkészültek és megfelelnek az új tanulmányi rendszernek, illetve közöljék, hogy kik és milyen munkákon dolgoznak. Az egyetemi magisztrátus válaszában többek között jelezte, hogy Magyarország földrajzán Balogh Sándor, a győri akadémia professzora dolgozik, igyekszik és siet a művel. Ennek ellenére nincsen tudomásunk arról, hogy ez a munka valaha is elkészült volna.¹⁶

13 II. RE, 71–73. §§. Az említett könyvekről ld. alább a *Compendium* elemzését.

14 II. RE, 91–92. §§.

15 II. RE, 239. §.

16 Vö. Petrik, Szimyei. A *Compendium* kijavításának levéltári forrásai részletesen: Reisz.

A Helytartótanács az ügy tárgyalásakor megjegyezte, hogy „itt és most használható lehet Bél Mátyás Magyarországot és csatolt országait tárgyaló, Pozsonyban kiadott földrajzi munkája, amely a maga idejében minden részletében tökéletes volt”. A tankerületi főigazgatókat ezért arra utasították, hogy az alájuk tartozó igazgatókat bízzák meg a könyv iskolájukra (vagyis városukra, régiójukra) vonatkozó részének kijavításával, és egészítsék ki a *Ratio* 123–125. paragrafusaiiban megkívánt elemekkel. A hivatal nem titkolt célja az volt, hogy a beérkezett feljegyzésekből majd új és a *Rationak* teljesen megfelelő földrajzi munkát állíttasson össze.

Bár az előzetes tervek szerint az észrevételeket 1778 szeptemberéig kellett volna visszaküldeni, még 1779 májusában is a Helytartótanácsnak kellett figyelmeztetnie a késlekedőket a megkívánt javítások beküldésére. A beérkezett megjegyzéseket Molnár János, a budai egyetemi főgimnázium igazgatója kapta megőrzésre, aki 1779 decemberében javasolta, hogy bízzák meg Wagner Károlyt a kijavítások elvégzésével és az új munka összeállításával. Wagner 1780 januárjától el is vállalta ezt a megbízatást, de azt igényelte, hogy a Helytartótanács bocsásson rendelkezésére egy jobb Magyarország-térképet, amit katonai mérnökök készítettek, valamint kapjon a munkához alkalmasabb dolgozószobát az egyetem épületében. Többszöri kérése ellenére ez utóbbit nem teljesítették, ugyanakkor már 1780-ban megkapta az 1769-ben készült 12 lapos Müller-féle térképet. Ezt a mappát annyira titokban tartották ebben az időben, hogy a Magyar Kancellária úgy rendelkezett annak használatáról: „A Müller-féle térkép a magyar rendeknek a legnagyobb óvatossággal kiadható. Csak egy emberre bízható, aki munkatársaival való időnkénti felhasználása után a térképet ismét gondos megőrzés alá veszi és azért is felelős, hogy az sem egészben, sem részben soha nyilvánosságra ne jusson.”¹⁷

Wagner az egyetemi könyvtárban igyekezett feltárni azokat a munkákat, amelyekből a javítást elvégezhetné volna, de mivel nem talált elegendő adatot, ezért a Helytartótanácsot arra kérte, hogy valamennyi vármegyét keressék meg, és azok válaszoljanak az előre megadott kérdésekre. A kormányzók a többszöri kérésre végül 1781. december 6-án kiadott rendeletében felhívta a vármegyéket, hogy amennyiben van, úgy Bél kéziratos megyeleírását javítsák és egészítsék ki, vagy válaszoljanak azon kérdésekre, hogy 1.) hány járásra oszlik a vármegye, 2.) azoknak mik a határai, fekvése, területe, 3.) mely várak, városok, mezővárosok, emlékeztetere méltó helyek, hegyek és folyók, 4.) milyen kézművesség és természeti értékek, 5.) milyen egyéb különleges, a megye dicséretére váló, feljegyzésre méltó dolog van ott?

17 Borbély-Nagy, 76. p. A térkép szerzője Ignaz Müller volt.

A vármegyék nem teljes számban és nem azonos színvonalon válaszoltak a kérdésre, így 1782–1783 folyamán számos feljegyzést küldtek be a Helytartótanács-hoz.¹⁸ Sajnos a budai egyetemi professzorok között ekkor keletkezett konfliktusnak Wagner is áldozatul esett, 1784-ben nyugdíjazták, így a könyv kijavítása végül is félbeszakadt. A vármegyei leírások kéziratban maradtak, és csak némelyik jelent meg azóta nyomtatásban.¹⁹

Ki a mű szerzője?

A *Compendium* szerzőjeként a szakirodalom és a különféle katalógusok — a Széchényi Könyvtár első nyomtatott katalógusától kezdve a mai könyvtári katalógusokig — leggyakrabban *Bél Mátyást* jelölik meg, a kötetek az ő neve alatt találhatóak; a korabeli könyvkötők is az ő nevét nyomták a kötetek gerincére. Ugyancsak az ő művei között sorolta fel ezt a munkát Petrik Géza és Szinnyi József is. Az újabb életrajzi összefoglalók is Bélnek tulajdonítják e művet, esetenként megemlítve, hogy „kis kompendiuma korának népszerű tankönyve volt”.²⁰

Haan Lajos, Bél Mátyás életének és tevékenységének első alapos összegzője szerint a tudós 1713-ban írt egy vallási témájú könyvet *Compendium avagy rövid summája az egész keresztényi tudománynak (Halle, 1713)* címmel, ez azonban nem földrajzi munka volt.²¹ Bél 1714 tavaszáig Besztercebányán tanítóskodott, ekkor azonban Pozsonyba költözött. Az ottani líceumban folytatott tanári munkájához több tankönyvet is összeállított: többek között az általa oktatott, alkalmas tan-

18 Bizonys, hogy nem Bél Mátyás *Notitiájának*, hanem e munkálatok keretében a *Compendiumnak* a javításához születtek azok az észrevételek, amelyek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Quart. Lat. 1756. jelzet alatt találhatóak: Wagner, Carolus: „Collectanea geographica Hungariae id est Animadversiones in Geographiam Matthiae Belii facta”, benne Ung, Máramaros, Bács, Arad megyék leírásáról szóló észrevételek, illetve győri, eperjesi, nagykárolyi, kőszegi, pécsi igazgatók megjegyzései. Vö. *Szelestei*, 653. tétel.

19 Az egyiket Balogh István közölte 1979-ben Szabolcs megyéről, a másikat e sorok írója 2002-ben Sopron megyéről, vö. *Balogh I., Schemberger és Reisz*. A Helytartótanács-hoz felküldött további megyeleírások feldolgozását jelenleg is végzem.

20 *Vö. Cat: BH, Petrik, Szinnyi, SBS, MÉL* Bél-szócikkeivel.

21 *Haan*, 24. p. A megjelenés helye *Petrik* szerint is Halle. E mű (*Compendium, avagy rövid summája az egész keresztény [így!] tudománynak*) egy példánya megtalálható a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban, a katalógus szerint a megjelenés helye Besztercebánya, ami sokkal valószínűbb, mert Bél ekkor ebben a városban élt és dolgozott. Az OSZK-ban ez a mű nem található meg, a könyvet csak leírásból ismerem.

könyvet nélkülöző földrajzhoz is készített egy kis kompendiumot a rendelkezésére álló csekély forrásanyag és saját ismeretei alapján. Haan másutt azt írta, hogy Bél már pozsonyi tanár korában foglalkoztatta a hazai földrajz, és 1710 táján a kútfők és saját ismeretei alapján írt egy Compendiumot, amely szerint tanított. Ezek alapján nem világos, hogy az említett összefoglaló Bél pozsonyi tartózkodása idején — vagyis 1714 után — vagy pedig már korábban, 1710 táján készült-e? Csak Haan hivatkozásából ismert az a kézirat, amely a bécsi udvari levéltárban őrzött Bél-hagyaték 4. kötetében *Manuscriptum hung. geographicum et alia varia cum cathalogo illustrium familiarum in Hungaria* címen található.²²

Bél másik életrajzírója, Szmda Lajos — erősen támaszkodva Haan adataira — azt írta, hogy 1714-től került Bél Pozsonyba, ahol tankönyveket készített a tanulmányi ifjúság számára.²³ Mint megjegyezte, „Bél tudományos működésének egyik szép virága az 1713-ban általa egybeállított földrajz, mely lassan-lassan bővített alakban több kiadást látott. Ezen munka nagy hézagot pótol nemcsak az iskolákban, de a társadalomban, a családi tűzhelyeknél is; e művét szerző lehető szűk keretben tervezte s azt mint kis kalauzt »Compendium geograficum« címen adta ki”, de többek kívánságára a latinul nem tudók számára és a nagyobb elterjedés érdekében művét átdolgozta, kibővítette és *Kurze Einleitung zur geographischen Kenntniss von Ungarn* címen nyomtatásban megjelentette.²⁴

Dékáni Kálmán megismételte Szmda adatait Bél pozsonyi tanárkodásáról és tankönyv-szerkesztéseiről, megemlítve, hogy Bél a tanítványoknak adott kérdőívekre kapott válaszokból egészítette és javította ki Compendiumát, ezt 1713-ban Pozsonyban nyomtatásban is megjelentette, sőt németre is lefordította. E megállapítások értékét ismét megkérdőjelezi az a tény, hogy Pozsonyba csak 1714 után ment tanítani a tudós. Az említett két művet sem Petrik, sem Szinnyei nem ismeri, a kötetek az Országos Széchényi Könyvtárban nem találhatók meg.²⁵

Közvetlen adatunk van azonban arról, hogy ilyen jellegű munka — legalábbis kéziratban — létezett. Bél Mátyás 1748-ban előszót írt Tomka-Szászky János világföldrajzához (*Introductio ...*), ebben a földrajztudomány történetét foglalta össze, a kezdetektől saját kortársaiig. Itt említette meg, hogy 15 évvel azelőtt (tehát 1733 körül) utasításra, főhercegi használatra, kerületek és vármegyék szerint haladva összeállított egy könyvecskét „*Kurtze Einleitung, zur Geographischen Känntniss von*

22 *Hann*, 29., 35., 60. p. Sajnos *Szelestei* Bél-hagyatékot feldolgozó munkája csak az esztergomi és budapesti gyűjteményeket tárta fel, így nincs újabb adat a kéziratról.

23 *Szmda*, 61–62. p.

24 *Szmda*, 133. p. Később Fodor Ferenc is Bél szerzőségét adja meg, *Fodor*, 100. p.

25 *Dékáni*, 15. p. ezt idézi *Deák*, 1984. 10. p. Vö. *Petrik* és *Szinnyei* Bél-szócikkével.

Ungarn” címmel. Arról nem tett említést, hogy ez korábban elkészült latin nyelvű munkájának fordítása lett volna, vagy hogy nyomtatásban is megjelent.

A szerzőség megállapításához alapul szolgálhatott a könyv címe, amelyben topográfiailag jól kiemelten szerepel Bél neve, és a kötetben sehol máshol nem találunk további személyeket szerzőként/összeállítóként megnevezve. Erősíti ezt a nézetet az is, hogy a mű beosztása és tartalma valóban Bél klasszikus nagyszabású művét, a korabeli Magyarország történeti-földrajzi leírását tartalmazó *Notitiát* követte, és annak megjelent köteteiből bővebben szemezgetett. Ennek alapján fogalmazódhattak meg azok a vélemények, amelyek a kötetet Bél Mátyásnak tulajdonították, illetve az árnyaltabban fogalmazók Bél kéziratos és nyomtatott műveinek feldolgozásáról, kivonataról tettek említést, megjegyezve, hogy ezt a munkát Bél tanítványai, munkatársai végezték el.

Ugyanakkor Bél szerzősége ellen szól vagy éppen kizárja azt, hogy a címben úgy hivatkoznak *Notitiájára*, mint amely példaként szolgált a kötet összeállításához (vagy éppen csak annak beosztásához), de nem nevezik meg szerzőként; a *Compendium* első kiadása Bél halála után 4 évvel jelent meg, és a későbbi — jelentős kibővítésen átesett — kiadások előszavai egyes szám első személyben, 1767-ben, 1777-ben, 1792-ben keletkeztek; Bél kéziratos hagyatékában pedig nincsen biztos nyoma annak, hogy ilyen összeállítást készített volna.²⁶

A Bél (mögöttes vagy tényleges) szerzőségét említők álláspontja félreértésen alapulhat: a könyvnek inkább csak a szerkezeti beosztása vette alapul a *Notitiát*, mert az is kerületenként, azon belül pedig vármegyéenként haladva kívánta feldolgozni az ország teljes területét, azonban csak az első rész (Dunáninnen) készült el 4 kötetben, illetve a Dunántúl egyetlen vármegyéjéről (Moson) jelent meg nyomtatásban leírás.²⁷ A vármegyék kéziratos maradt leírásai egyenetlen szinten voltak, és nem álltak a szabad feldolgozás rendelkezésére, mert Bél özvegye őrizte azokat. Éppen ezért nem Bél Mátyást kellene e könyv valódi szerzőjeként megadni, bár erős a kétely abban a vonatkozásban, hogy az elmúlt két évszázad hibás azonosítását felülírni lehetne.

A másik lehetséges szerző *Tomka-Szászky János* (1692/1700–1762),²⁸ aki mint Bél Mátyás tanítványa maga is készített megyeleírást (Győr megyéről 1730-ban) a

26 Vö. Haan, *Szelestei* kéziratosokat felsoroló összeállításait.

27 Teljes címe: *Notitia Hungariae novae historico-geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam; tertia Cis-Tibiscanam: Universim XLVIII. comitatibus designatam, expromit.*

28 Tomka-Szászky adatait eltérően adják meg az életrajzi gyűjtemények: *Petrik, Szinnyi, MÉL* szerint 1700-ban született, a szlovák eredményeket összegző *SBS* szerint (IV. kötet, Martin, 1994) 1692-ben.

Notitiához, később a pozsonyi liceum tanáráként összeállította az első történelmi atlaszt (ezekre a térképekre a *Compendium* is hivatkozott, a szerzőt Magyarország történetének és földrajzának nagy ismerőjeként nevezve meg, de nem említette, hogy a könyv megírásában bármiféle szerepet is vitt volna²⁹), sőt több földrajzi-történelmi munkát is összeállított Magyarország és a világ földrajzáról (ezeknek szerkezetére és tartalmára is igen hasonlít a *Compendium* és a *Compendiolum*).³⁰ Utóbbi műveit mindkét *Ratio* a földrajzoktatás tankönyveiként határozta meg.³¹ Haan Bél *Notitiájához* megjegyezte, hogy „egyébiránt, amint tudva van, később (1753) Thomka-Szászky János kiadta kivonatban Bélnek nagy munkáját e czim alatt: »Compendium Hungariae geographicum«, mely több kiadást megért. (5-dik kiadás 1792.)”³²

Tomka-Szászky szerzőségét azonban megkérdőjelezi, hogy 1762-ben bekövetkezett halála után a könyvet jelentős mértékben kibővítve többször kiadták, sőt a társországok földrajzát — igaz, hogy minden bizonnyal az általa írt *Introductio* alapján — tárgyaló külön kötettel is kibővítették (*Compendiolum*), és a későbbi kiadások előszava továbbra is egyes szám első személyben, aláírás nélkül, 1767., 1777., 1779., 1792. évi dátummal kerültek a kötetekbe. A korszakban megjelent hasonló munkákban (különösen Tomka-Szászky földrajzi könyveiben) semmiféle utalás nincsen arra, hogy a *Compendium* összeállításában részt vett volna.

Benczur Józsefet (1728–1784) adta meg a *Compendium* szerzőjeként Szinnyei József, a Pallas Nagy Lexikona, majd ennek nyomán a Révai Nagy Lexikon is, aki

29 „Joannes Tomka Szászky, vir, de historia & geographia Hungariae optime meritis, multa diligentia, cura & sumtu suo, procuravit anno 1750. & 1751. Posonii parvum atlantem Hungariae, qui praeter titulum, 19 mappulas continet, quarum quaevis mediam filyram magnitudine aequat. Deprehendes in atlante hoc, mappae Hungariae antiqui, medii, & recentis aevi.” *Compendium*, I. rész, 2. fejezet, 17. szakasz.

30 Tomka-Szászky János legismertebb földrajzi és történelmi munkái: 1. *Introductio in orbis hodierni geographiam ... usibus nobilibus adolescentiae accommodata*. Pozsony, 1748. Második kiadása két kötetben, Severini János javításával és kiegészítéseivel: *Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam, in duos tomos divisa, quorum prior continet, cum praecognitis, Europam, posterior Asiam, Africam, et Americam*. Pozsony–Kassa, 1777, a 3. kiadás: Pozsony–Pest, 1793. – 2. *Conspectus introductionis in notitiam regni Hungariae, geographicam historicam, politicam et chronologicam, inde a primis gentis et regionis Hungaricae, originibus, usque ad aetatem nostram, breviter et succincte, per successiones temporum, productam*. Pozsony, 1759. – 3. *Introductio in geographiam Hungariae antiqui et medii aevi. E veteribus monumentis eruta et VI tabulis illustrata*. Pozsony, 1781.

31 Kézirat Győr megyei leírását (OSZK, Fol. Lat. 3373) említi *Szelestei* a 639. tétel alatt, történelmi atlaszát ismerteti: *Papp-Váry*, 131–132. p. Tankönyveiről ld. feljebb a *Compendium* oktatásban betöltött szerepéről mondottaknál.

32 *Haan*, 55. p.

1758-ban megjelent — e sorok írója szerint első — könyve előtt már korábban kiadott egy könyvet Bél Mátyás *Notitiája* után, *Compendium Hungariae geographicum* címen (megjelent Pozsonyban 1753-ban és 1768-ban). Szinnyei Benczur első műveként említette e könyvet, megjegyezve, hogy „Bél Notitiájának kivonata”.³³ Kosáry Domokos bibliográfiai kalauzában — Szinnyei alapján — Bél Mátyás és Benczur József közös szerzőségét adta meg, a *Notitia* felhasználásával készült kivonatos munkának nevezve a *Compendiumot*, és a megjelenés helyeként Pozsonyt, a megjelenés éveként pedig 1753., 1768., 1777., 1779. esztendőket tüntette fel. A *Compendiolumról* ugyancsak azt írta, hogy azt Bél Compendiuma mellett adták ki.³⁴

Benczur József 1750–1755 között külföldön, Jénában és Hallében tanult, majd hazatérve a késmárki evangélikus főiskola rektora, 1760-tól a pozsonyi líceum igazgatója lett, 1771-ben visszatért Késmárkra. A *Compendium* első kiadásának idején tehát — amikor még csak 25 éves — nem is tartózkodott hazai földön, és ha írói munkásságát vizsgáljuk, csak történeti-közjogi és nem földrajzi témájú könyveket találunk. Leginkább azonban arról lehet híres, hogy megtámadta a pannonthalmi alapító oklevél hitelességét, lendületet adva ezzel a történeti segédtudományok fejlődésének. Nem világos, hogy egyáltalán milyen adatok alapján tekintették őt e könyv legalább részbeni szerzőjének, de e téves nézet annyira elterjedt, hogy például a németországi online könyvtári katalógusok Bél mellett legfeljebb őt adják meg.³⁵

Jelen dolgozat anyaggyűjtése során az Egyetemi Könyvtárban került a kezembe a *Compendium* első kiadásának azon példánya, amelynek legelső lapján a következő kézírásos megjegyzés olvasható: „NB Bél Károly András e művének kézírata a Ráday Könyvtárban van. Bp., 1917. V. 21. Dr. Hóman”. A címlapon pedig a cím alá ugyanaz a kéz kapcsos zárójelben ismét feltüntette az általa vélt tényleges szerző nevét. A bizonyosan Hóman Bálint által tett megjegyzés nyomán haladva a Ráday Könyvtár Kézirattárában a kézirat valóban megtalálható, a katalógus szerint 1741-ben készült egykorú másolat, jelzete K 1.1.³⁶ A 275 számozott oldalt tartalmazó, a 13. oldalon kezdődő féloldalas hasábos szöveg nyitóoldala szerint a mű „Caroli Andreae Bel, philos. et artium magistri Soc. Lat. Jen. Soc. Compendium

33 Pallas, Révai, Szinnyei Benczur-szócikkei.

34 Kosáry, 19. és 170. p.

35 37 könyvtári adatbázis található pl. a <http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html> internetcím (URL) alatt, nemcsak németországi katalógusokról!

36 Kozma-Ladányi, 260. tétel.

Geographiae Hungariae; piae cunte [?]³⁷ parentis suis Notitiae Hungariae novae historico-geographica, concinnatum. Pisonii, MDCCXLI”, vagyis Bél Károly András által saját apjának Notitiája alapján összeállított Magyarország rövid földrajza, Pozsony, 1741.³⁸ Az első fejezet marginális bejegyzése szerint a kézirat lejegyzését 1734. december 1-jén kezdte el a készítő.³⁹

Bél Károly András (1717–1782) Bél Mátyás fia volt. Még gyermekként részt vett a *Notitia* összeállításában, azonban igen hamar külföldön folytatta tanulmányait (1735–1738, altdorfi, jénai egyetem), ahol a bölcseltek és a szépművészetek magisztere lett. 1739-ben Strassburgba, 1740-ben Párizsba utazott, majd rövid időre hazatért, de már 1741-ben Lipszébe költözött át, ott telepedett le, és az ottani tudományos életben játszott csak szerepet.⁴⁰

Ha a kézirat adatainak hihetünk, és valóban Bél fia állította össze a *Compendiumot*, és nem csupán másolta azt, akkor ez azt jelenti, hogy alig 17 évesen kezdte el a munkát, és 1741 után még 12 évig nem jelent meg ez a mű nyomtatásban. Bár a *Notitia* anyaga alapján írta meg e művet, de a szerzőnek akkor is leginkább őt tekinthetnénk.

A mű címe, szerkezeti beosztása

A könyv teljes — betű- és központoszáshű — címe, amely a későbbi kiadásokban sem változott meg, csak az értelmezést zavaróan a „Hungarian” szó után egy vessző került:

Compendivm Hvngariae geographicvm, ad exemplar Notitiae Hvngariae novae historico-geographicae, Matthiae Bel, in partes IV. vtpote, Hvngariam Cis-Danvbianam, Trans-Danvbianam, Cis-Tibiscanam, Trans-Tibiscanam, et comitatus, divisvm,

37 Már a nyomtatott katalógus is kérdőjellel adta meg a „piae cunte” alakot, és magam sem találok értelmét az általam „piaeunte”-nak vagy „piaeunte”-nak olvasott kifejezésnek. Esetleg a „praeunte” olvasat lehet a helyes, ez esetben a *Notitia* a „szöveget előre mondta” a *Compendiumnak*.

38 Miután a Ráday Könyvtárban egyetlen *Compendium* sem található, ezért csak egy későbbi kutatás tárgya lehet a kézirat alapos összevetése az első kiadással. A rendelkezésemre álló – jelentős mértékben bővített – 5. kiadással való összehasonlítás alkalmával az egyértelmű volt, hogy a kéziratot anyag szó szerint szerepel a nyomtatott műben, de az egyes fejezeteket és szakaszokat valóban nagymértékben, az egész könyvet több mint kétszeresére bővítették ki.

39 „1. Dec. incepi. A. 1734.”

40 *Petrik, Szimyei, MÉL* nem említenek művei között földrajzi jellegű munkákat.

magyar fordításban:

Magyarország rövid földrajza, Bél Mátyás: Az új Magyarország történeti-földrajzi leírása mintájára négy részre, vagyis a dunáninnen, a dunántúli, a tiszáninnen és a tiszántúli Magyarországra, valamint a vármegyékre felosztva.

A mű a hazafiság lakonikus tömörségű tanúbizonyságát adta már az első mondatával is: „Magyarország az összes európai országok legszebbike”. Az első rész 1. fejezete („membrum”) tartalmazta Magyarország általános földrajzát (benne szakaszokra tagoltan az egyes témák: az ország határai, a szomszédos országok, a XIV–XV. században Magyarországhoz tartozó 9 ország, a hőmérséklet, a hegyek, az ásványok és elemek, a só, a vadak, a fák, a síkvidék, a legfontosabb folyók, a tájak, a települések, a tavak, a halak, a mocsarak, a hideg és meleg gyógyvizek, a levegő, Mikoviny Sámuel mérései alapján a nagyobb helységek sarkmagassága, az ország földrajzi szélessége és hosszúsága Ferró szigetétől mérve).

Csak a 3–5. kiadásban szerepelt a 2. fejezet, ebben az ország népeiről (össztlakosság 1779-ben 3,2 millió, 1792-ben 3,4 millió fő), nyelvéről (benne a magyar finnugor eredetéről), a vallásokról, az oktatásról (az egyetem Budára, majd Pestre költözéséről), a foglalkozásokról, a használatban lévő pénzekről, a magyar királyról — akinek katolikusnak kell lennie — és az 1687 óta fennálló örökös királyságról, az ország státuszairól és rendjeiről, az egyházi méltóságokról, a legfőbb hivatalok (Kancellária, Helytartótanács, Kamara) feladatairól, vezetőjéről és tagjairól, a bíróságokról, a vármegyéről, az állami bevételekről, a magyar katonaságról, végül pedig Magyarország térképeiről esett szó.

A második rész Magyarország különös — vagyis részletes — földrajzát mutatta be, a kerületek szerint 4 fejezetben, vármegyénként haladva. Az összeállítás megyénként változó mélységű és részletességű adatot közölt: általában megadta a vármegye német, latin, magyar, esetleg szláv (= szlovák) nevét, határait, méretét, szomszédait, vizeit, folyóit, tájait és lakosait. Felsorolta a szabad királyi városokat, a mezővárosokat és a falvakat, megadta a megye lakosainak számát (ebből a zsidókat külön), továbbá a hadiadó összegét (ebből a szabad királyi városok részesedését külön). A felsorolás szinte csak katalógusszerű, azonban esetenként kultúrtörténeti adalékokkal is szolgál, így például Szempenél megemlíti az ott működő iskolát, valamint hogy ott született Molnár Albert. Legvégül — kiadásonként az aktuális adat közlésére törekedve — megadja a főispán személyét.

Az új és újabb kiadásokat átdolgozták és javították: új fejezet készült, a meglévő szakaszok jelentősen kibővültek, a számszerű és tényyszerű adatokat lehetőség szerint frissítették. A történeti részeket a különféle történeti forrásokra (Anonymus, Antonio Bonfini, Petrus Ransanus, Brodarics István, Oláh Miklós, Thuróczi János,

Istvánffy Miklós stb.), illetve a kortárs feldolgozásokra (Timon Sámuel, Pray György, Kaprinai István, Wagner Károly) hivatkozva adták meg.

Nem ismert, hogy ki(k) állította(k) össze a *Compendium*hoz hasonló tartalmú és szerkezetű, de még rövidebb ismertetőt Szlavónia, Horvátország, Dalmácia, Galícia és Lodomeria, valamint az Erdélyi Nagyfejedelemség földrajzáról. A könyv teljes — betűhű — címe: *Compendiolvm regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae, et Lodomeriae, magniqve principatvs Transilvaniae geographi-cvm. Svpplementis et notis brevibvs illvstratvm*. Ez a mű olyannyira a másik földrajzi összefoglaló kiegészítésének számított, hogy szinte mindig egybekötötték a két könyvet, és mindig ugyanazon évi kiadások kerültek egybe.

Az egyes kiadások sorszáma, helye, éve

A kiadások helyét és évét is tévesen szokták megadni, pedig a pontos adatokhoz elegendő lett volna az egyes kiadások egy-egy kötetét kézbe venni és annak alapján meghatározni ezeket a bibliográfiai elemeket. Az autopszia azonban a kiadás sorszámanál csak akkor vezethet a helyes eredményre, ha valamennyi kiadást megvizsgáljuk, ugyanis az 1777. évi és az 1779. évi kötetben egyaránt 3. átdolgozott és javított kiadást ad meg a címlap.

A Széchényi Könyvtár nyomtatott katalógusa négy kiadást sorol fel (1753, 1767, 1779, 1792), a harmadik kiadás megjelenési helyénél tévesen csak Pozsonyt adja meg.⁴¹ Petrik az eredeti kiadászám mellett a helyeset is említve már öt kiadást sorol fel (1753, 1767, 1777, 1779, 1792), azonban az 5. kiadásnál tévesen adja meg a megjelenés helyeként Pozsonyt-Kassát, és ugyanezt a tévedést ismétli meg a *Compendiolvm* 3. kiadásánál (1792).

Az 1. kiadás Pozsonyban, 1753-ban jelent meg, Landerer János Mihály nyomdász és könyvkereskedő költségén, a legfelsőbb jóváhagyással (*Cum permissu superiorum*). Sajnos a Helytartótanács cenzúrára vonatkozó iratanyaga igen hiányos, így e kötetre sem találtam feljegyzéseket.⁴²

A 2., átdolgozott és javított kiadás Pozsonyban, 1767-ben jelent meg, ismét Landerer János Mihály nyomdász és könyvkereskedő költségén, az előszó 1767.

41 *Cat: BH.*

42 Magyar Országos Levéltár, C 31 Helytartótanácsi Levéltár, Acta revisionis librorum (igen hiányos és kevés anyag), illetve C 42 Helytartótanácsi Levéltár, Acta Miscellanea, 1753.

április 22-én Pozsonyban kelt, a kötet terjedelme több mint a felével megnövekedett.

A 3., átdolgozott és javított kiadás 1777-ben jelent meg Pozsonyban–Kassán, benne a 2. és 3. kiadás előszavával (utóbbi 1777. október 15. Pozsony), tartalmilag jelentősen bővült (új fejezet került bele az első részben), és ekkor készült el a csatlakozó országokat még rövidebben bemutató *Compendiolum* is, amelyet többnyire egybekötöttek a nagyobb munkával; mindkét könyv kiadója Landerer János Mihály volt.

A nevében 3., ténylegesen 4., átdolgozott és javított kiadás megjelenési helye Pozsony és Kassa, 1779-ben jelent meg, ismét Landerer János Mihály nyomdász és könyvkereskedő költségén. Az előző kiadásnál 6 oldallal terjedelmesebb, a könyvet teljesen újranyomták, a tartalomjegyzékben tévedésből az előző kiadás terjedelme szerint adták meg a kezdőoldalakat. Az előző kiadáshoz képest jelentős tartalmi változtatások nem történtek. Ehhez készült a *Compendiolum* 2. kiadása, tartalmilag nem bővítve, a terjedelmi növekedést a korábban számozatlan előszó beszámítása eredményezte.

A nevében 4. ténylegesen 5., átdolgozott és javított kiadás megjelenési helye Pozsony és Pest, 1792-ben jelent meg, fűskúti Landerer János Mihály nyomdász és könyvkereskedő költségén, a 2. és az aktuális kiadás előszavával (utóbbi: 1792. október 15. Pozsony). Az előző kiadáshoz képest terjedelmi változás már nem történt. Ehhez készült a *Compendiolum* 3. kiadása, amely az előzővel teljesen megegyezik.

A metszetekről

A *Compendium* öt kiadásában három, egymásra nagyon hasonlító — az 1753. évi eredeti és az azt másoló két másik — rézmetszet található a címlappal szemközi (bal) oldalon. Az 1. kiadásban szereplő metszet a 3. kiadásba is bekerült (egy-egy kötetekben a metsző neve nélkül), a 4. és az 5. kiadásban más-más metszet található, a 2. kiadásban pedig nincsen ilyen kép. Az eredeti metszetet Zeller Sebestyén készítette Pozsonyban, 1753-ban vagy korábban.

Az ábrázolás középpontjában egy belső helyiségben — viselete alapján valószínűsíthetően — magyar nemes ül, jobb kezében Magyarország erősen elnagyolt (Bécs, Pozsony, Komárom, Buda, Belgrád településeket, illetve a Duna, a Tisza, a Dráva, a Száva, a Temes folyókat és a Balatont ábrázoló) térképét tartja a kezében. A személy mellett szárnyas angyalka térkép fölé hajolva körzővel távolságot mér

(A metszet) vagy csak a térképre mutat (B metszet), illetve a személy mellett áll (C metszet). A helyiség nagy ablakán keresztül a pozsonyi vár, az alatta elterülő város és a Duna látható. A kép alján felirat: „O cara Patria, quae me genuisti, dulcis Pannonia”, vagyis „Ó, édes hazá, mely nemzettél engem, dicső Pannonia”. A két másolati metszeten a rézmetsző neve nem olvasható, és az ország kettőzött n-jéből egy kimaradt.

Hogy ez a metszet kit ábrázol, illetve hogy konkrét személyt akart-e ábrázolni, arról nincsen tényszerű adatunk, csak spekulatív azonosításokat sorolhatunk elő. A korábbi bibliográfusok (Petrik Géza és Szinnyi József) nem tesznek említést Mikoviny képi ábrázolásáról. Pataky Dénes a metszetet Zeller munkái között csak az idézet megadásával azonosította.⁴³ Az utóbbi évtizedekben — bizonyára az ábrázolás főbb elemei, vagyis a térkép, a pozsonyi vár, valamint a magyar származásra utalás alapján — egyre gyakoribb, hogy Mikoviny Sámuel (1700–1750) mérnök, a magyar tudományos térképészet kimagasló személyisége képi ábrázolásának tekintik, és ezt a különféle kiadványokban egyre határozottabban állítják. Mikoviny másik, de ugyancsak vélt ábrázolásaként tartják számon Bél 1723-ban megjelent Prodomusának „Nobilis adolescens Hungarus” illusztrációját, és valóban, a két kép között feltűnő hasonlóság ismerhető fel.⁴⁴ Szántai Lajos tévesen azt állapította meg, hogy a könyv minden kiadásában újravesték a metszetet, „amely az első kiadásban minden valószínűség szerint Mikovinyt ábrázolja”.⁴⁵

A *Compendium* első kiadása Mikoviny halála után 3 évvel jelent meg, és bevezető részében az ő méréseit is közli. Elképzelhető, hogy emléket kívántak állítani ezzel az ábrázolással neki, azonban ezt csak feltételezhetjük, és nem jelenthetjük ki biztosan, mert erre vonatkozóan semmiféle utalás nem ismert.

A kézbevert *Compendium*-példányok közül csak az 5 térképlapot is tartalmazó kötetben található egy másik rézmetszet, amely nem más, mint a Tomka-Szászky János által összeállított és Zeller Sebestyén által rézbe metszett történeti atlasz, a *Parvus Atlas Hungariae* (1750–1751) címlapja.⁴⁶

43 Pataky, 460. p.

44 A képet közli és Mikoviny önábrázolásának tartja *Deák*, 1987. 26. p.

45 *Szántai*, 37. p.

46 A történelmi atlasz címlapjának színes változatát közli *Papp-Váry*, 130. p.

A *Compendium* térképei

Nehéz feladat meghatározni, hogy hány térkép van egy könyvben, ha maga a mű nem sorolja fel azokat vagy nem hivatkozik rájuk. A *Compendium* esetében is ez a helyzet, pedig több térképet is említettek benne, sőt az I. rész 2. fejezetében önálló szakaszt (17. §) szenteltek Magyarország földrajzi térképei felsorolásának, megemlítve Müller 1709. évi és Johannes Bruggen 1737. évi térképeit, Hevenes Gábor Atlaszát, Tomka-Szászky János történeti atlaszát 1750–1751-ből. Szintén itt szerepel az az 1753-ban készült térképlap, amelyet Mikoviny mérései alapján Fritsch András Erik készített, és amely a *Compendium* több példányában is megtalálható, de ezt a könyvben nem említették. Bél Mátyás térképeiről szólva a kötet összeállítója sajnálkozva állapította meg, hogy amennyiben a *Notitia* teljesen megjelent volna nyomtatásban, minden vármegye pontos térképe rendelkezésre állna.⁴⁷ A magyarországi térképek felsorolását Marsigli dunai térképeinek említése zárta.

Pontos adatközlés híján csakis a lehető legtöbb kötet kézbevitelével állapítható meg, hogy az egyes kiadásokhoz mennyi és milyen térképet mellékeltek a kiadó. Ezt a vizsgálatot viszont két körülmény is nehezíti: egyrészt a korszakban jellemző volt, hogy a vásárló — különösen, ha magánkönyvtárát tudatosan építő, tehető személy volt — maga köttette be/át a megszerzett könyvet, és esetenként ilyenkor csatolhatott már korábban megszerzett térképet (ez valószínűsíthető a 7. számú térképnél). Ennél súlyosabb problémát jelent a „hálás” utókor eltérő mélységű érdeklődése a régi könyvek és térképek iránt, amely oda vezetett, hogy a könyvekből kivágták az önmagukban is értékes térképeket és egyéb metszeteket, így gazdagítva magukat és az antikvár kereskedelmet, de szegényebbé téve kulturális örökségünket.

A *Compendium*hoz csatolt térkép(ek) megállapításához az öt kiadás összesen 27 példányát vettem kézbe, és kontrollként a korabeli katalógusok és könyvészeti összefoglalók adatait is figyelembe vettem.

A Széchényi Könyvtár könyvállományáról készült korabeli katalógus szerint az I. kiadásban 5 térkép („cum 5 mappulis”), a 2. kiadásban 1 térkép tartozott a műhöz, a 3. és 4. kiadáshoz (1779 és 1792) viszont térképet nem említett. Petrik Géza szerint viszont az első kiadásban 5, a többiben 1-1 térkép van, ugyanezt adja meg Mészáros István, kiegészítve azzal, hogy az 1753. évi kiadásban Magyarország és külön-külön a négy kerület térképe található. Pataky Dénes Zeller Sebestyén mun-

47 „Si Matthiae Belii notitia Hungariae novae integra, typis evulgata fuisset, haberemus cuiusvis comitatus mappas accuratissimas.” *Compendium*, I. rész, 2. fejezet, 17. §.

kásságának felsorolásánál a *Compendium* 6 térképének elkészítését sorolta fel, de nem egyértelmű, hogy véleményét mire alapozza (inkább vélelmezhető a szerző tévedése). Szántai Lajos Tomka-Szászky történeti atlaszának egy másik darabját is a *Compendium* első kiadásában megjelentnek tartja (ez Pataky 6. térképe?).⁴⁸

Valamennyi kiadásnak van térkép(ek) nélküli példánya, vélhetően azonban utólag távolíthatták el azokat a könyvekből. Az első kiadás legteljesebb példánya az Egyetemi Könyvtárban található, amelyben még mind az 5 térkép benne van. Ezek a lapok nem itt jelennek meg először, és a forrás azonosítása sem különösebben nehéz, mert a kötet legelejére az eredeti mű címlapját is bekötötték. Ez a munka nem más, mint Tomka-Szászky János 1750–1751-ben összeállított, Zeller Sebestyén által rézbe metszett történelmi térképátlaszának (*Parvus Atlas Hungariae*, Pozsony, 1750–1751) a korabeli közigazgatási viszonyokat bemutató lapjai.⁴⁹

Mikoviny Sámuel felmérései alapján még 1753-ban Fritsch András Erik állított össze egy másik (a 6. számú) térképet, talán éppen a *Compendium* mellékletének szánva azt. Ez a térképlap az 1–4. kiadás (1753–1779) egyes kötetekben egyedüli térképként megtalálható. Ennek nem túl jó minőségű fekete-fehér hasonmását megjelentette Deák Antal András, megjegyezve a *Compendium*ról, hogy azt „Bél halála után kortársai állítottak össze a tudós kézírataiból. A mű 1753-as első megjelenése után még számos kiadást ért meg.”

Miután a *Ratio Educationis* előírásainak megfelelő új földrajzkönyv a „Bél-kötet” kijavítási kísérletének kudarca után továbbra sem állt rendelkezésre, ezért a könyvet 1792-ben ismételen kiadták, ekkor már Pozsony–Pest kiadói hely feltüntetésével. Ehhez a kiadáshoz — bizonyára a kiadóként feltüntetett Landerer kívánságának megfelelően és az ő költségén — Krieger Sámuel egyik korábbi térképének leegyszerűsített változatát (8. számú térkép) jelentették meg.⁵⁰

A térképek között a 7. számúról tudjuk a legkevesebbet. A térképlap eredetileg Franz Johann Joseph von Reilly 1791–1792 között Bécsben kiadott iskolai atlaszában (*Schul Atlas*) jelent meg, amely 42 lapon ábrázolta az egész világot. Ennek 15. számú szelvénye volt a *KARTE von dem KÖNIGREICHE HUNGARN / Cum Privilegio Sacrae Caesareae Majestatis*, amely a kereten kívül, alul megadott felirat

48 *Cat: BH*, Petrik Bél Máttyás művei között említi a könyvet, Mészáros István jegyzete: *Ratio*, 100. p. Szántai, 620. p. szerint ugyancsak a *Compendium* 1753. évi kiadásában jelent meg a történelmi atlasz „HUNGARIA MAGNA IN REGNA ET PROVINCIAS DIVISA, Posonii 1750” című lapja, ilyen azonban az általam megvizsgált kötetekben nem fordult elő.

49 A történelmi atlaszról ld. *Papp-Váry*, 130–131. p. Ld. a felsorolás 1–5. számú térképeit. Fodor Ferenc ezeket a térképeket Fritsch András Erik munkáinak valószínűsíti, *Fodor*, 95. p.

50 *Szántai*, 322–323. p.

szerint 1791-ben jelent meg.⁵¹ A térképlemez későbbi sorsáról nincsenek adataink. Az itt leírt térképlap kiadójaként feltüntetett I. Neidl minden bizonnyal Johann Joseph Neidl (1774/1776–1832) rézmetsző és kiadó, aki 1800 után tevékenykedett Bécsben.⁵² Neidl bizonyára megszerezte a rézlemez és annak feliratait részben el-távolította. A megvizsgált példányon jól látszik, hogy szöveget töröltek a kartus cí-mében, a térkép alsó részén a rövidítésfeloldásban, a kereten kívül alul a kiadó nevét és a kiadás évét, valamint a bal sarokban a mérőlécek alatti megjegyzést tel-jes egészében. Miután ez a térkép egy 1779. évi kiadásban található, és bizonyosan évtizedekkel később készült, csakis utólagos beillesztésnek tarthatjuk. Érdekessé-gé, hogy a szakirodalom egyáltalán nem ismeri ezt a térképváltozatot.

A térképek címének leírásában a kartusban található szöveget vettem fel, /-vel jelöltem a sortöréseket, meghagytam az eredeti kis- és nagybetűs írásmódot, a betű-hív átírásra törekedtem, a központozás egyenetlenségének megtartásával. Ahol tudtam, a térkép készítőit is megadtam, a méretek az általam kézbevett kötetek tér-képeinek adatai, a méretarányt a szakirodalom alapján közlöm.

1.

HVNGARIA / in Partes II / et Comitatus LII / diuisa / Posonii 1750.

Szerző, metsző, aránymérték nélkül.

Méret: 19,3 x 14,9 cm — Méretarány: 1:5 123 000 (számított)

Más megjelenés: *Tomka-Szászky János*: Parvus Atlas Hungariae, 1750–1751.

Szántai, 622. p.

2.

CIRCVLVS I / CISDANVBIANVS / in Comitatus XIV / diuisus / Posonii 1751

Szerző, metsző, aránymérték nélkül.

Méret: 19,7 x 15,2 cm — Méretarány: 1:2 300 000 (*Szántai*, 620. p.)

Más megjelenés: *Tomka-Szászky János*: Parvus Atlas Hungariae, 1750–1751.

3.

CIRCVLVS II / TRANSDANVBIANVS / in Comitatus XIII / diuisus / Posonii 1751

Szerző, metsző, aránymérték nélkül.

Méret: 19,2 x 14,8 cm — Méretarány: 1:1 500 000 (*Szántai*, 622. p.)

Más megjelenés: *Tomka-Szászky János*: Parvus Atlas Hungariae, 1750–1751.

51 *Atlantes*, 108. p., *Szántai*, 497. p.

52 Neidl szülszavú életrajzát ld. *Wurzbach*, *ALbK XXV*. Neidl-szócikkeinél.

4.

CIRCVLVS III / CISTIBISCANVS / in Comitatus XI / diuisus / Posonii 1751

Szerző, metsző, aránymérték nélkül.

Méret: 19,9 x 15,3 cm — Méretarány: 1:2 300 000 (*Szántai*, 622. p.)

Más megjelenés: *Tomka-Szászky János*: Parvus Atlas Hungariae, 1750–1751.

5.

CIRCVLVS IV / TRANSTIBISCANVS / in Comit.[atus] XIII Proc[essus] I distinctus / Posonii 1751

Szerző, metsző, aránymérték nélkül.

Méret: 18,2 x 15,3 cm — Méretarány: 1:2 800 000 (*Szántai*, 622. p.)

Más megjelenés: *Tomka-Szászky János*: Parvus Atlas Hungariae, 1750–1751.

6.

TABVLA NOVA / INCLYTI REGNI / HVNGARIAE / juxta nonnullas Observationes / Samuelis Mikoviny. / Concinnata / Ab Andrea Erico Fritsch. / Posonii 1753.

Szerző: Fritsch Erik András

Metsző: Zeller Sebestyén, Pozsony (kereten kívül bal alsó sarokban: Seb. Zeller sc. Posony)

Méret: 31,8 x 24,1 cm — Méretarány: 1:1 910 000 (*Szántai*, 185. p.) 1:2 000 000 (*Fodor*, 95. p.)

Más megjelenés: *Losontzi István*: Hármás kis tükör, 1771. — *Deák*, 1984.

7.

KARTE / von dem / KÖNIGREICHE HUNGARN / Wien bei I: Neidl

Szerző: F. J. J. Reilly

Méret: (lemez): 32 x 21,3 cm — Méretarány: 1:3 000 000

Megjegyzés: A szakirodalom nem ismeri a térkép ezen kiadását. (Korábbi, Reilly-féle kiadására ld. *Szántai*, 497. p.)

8.

TABVLA NOVA / INCLYTI REGNI / HVNGARIAE / JUXTA NONNULLAS OBSER- / VATIONES / SAMUELIS MIKOVINY / ET RECENTIORUM ASTRONO- / MORVM GEOMETRARVMQUE / CONCINATA / POSONII 1792

Szerző: Krieger Sámuel

Méret: 43 x 34 cm — Méretarány: 1:2 380 000 (OSZK), 1:2 100 000 (*Szántai*, 322. p.), 1:2 310 000 (*Fodor*, 94. p.)

***

A Fons jelen ünnepi számához — e tanulmány mellékleteként — kapcsolódik a 7. és 8. térkép faksimile változata, amelyet a Cartofil Kiadó (www.cartofil.hu) adott ki jelen dolgozat összeállításának alkalmából, az ünnepelt tiszteletére.

***

A *Compendium* és a *Compendiolum* pontos könyvészeti adatait, szerkezeti beosztását és oldalterjedelmét foglalják össze a következő táblázatok. Az oldalszámtól oldalszámig (sorszámmal) megadott terjedelem a számozott oldalak szerint szerepel, egyébként az egyes tartalmi elemek összoldalszámát tüntettem fel. A számozatlan oldalak esetén a teljesen üres oldalt is beszámítottam a terjedelembel!

**A Compendium és a Compendiolum
könyvészeti adatainak, tartalmi felosztásának és terjedelmének összefoglalója**

COMPENDIUM

Kiadás száma [tényleges száma]	1.	2.	3.	3. [4.]	4. [5.]
Kiadás jellemzője		átdolgozott és javított			
Kiadás éve	1753	1767	1777	1779	1792
Kiadás helye	Pozsony	Pozsony	Pozsony–Kassa	Pozsony–Kassa	Pozsony–Pest
Metszet a címlappal szemben	A	nincs	A vagy A*	B	C
Címlap	1	1	1+0	1+0	1+0
Előszó (4. kiadás, 1792. október 15. Pozsony)					4
Előszó (3. kiadás, 1777. október 15. Pozsony)			4	4	
Előszó (2. kiadás, 1767. április 22. Pozsony)		6	7	7	7
Tartalomjegyzék	1	1	1	1 ⁵³	1
I. Általános (összterjedelem)	1–11.	1–15.	1–44.	1–44.	1–44.
I.1. Természeti állapot	1–11.	1–15.	1–24.	1–24.	1–24.
I.2. Népek, nyelvek, egyházi és polgári állapot			24–44.	24–44.	24–44.
II. Különös (bevezető)	12.	16.	45–46.	45–46.	45–46.
II.1. Dunáninnen	12–47.	16–66.	46–126.	46–126.	46–126.
II.2. Dunántúl	47–73.	67–105.	127–184.	127–182.	127–182.
II.3. Tiszáninnen	73–103.	106–152.	185–253.	183–252.	183–252.
II.4. Tiszántúl	103–139.	152–200.	254–312.	253–318.	253–318.
Index (városok, várak)	13,5	26,5	40	40	40
Index (kerületek szerint vármegyék és járások; szabad királyi városok; bányavárosok; érseki és püspöki városok)	2,5	4,5	6	6	6
Hibajegyzék		1	1+0	1+0	
Landerer iskolai könyveinek jegyzéke					4
Térképek (példányonként)	– 1–5. 6.	– 6.	– 6.	– 6. 7.	– 8.
Terjedelem összesen	[4] 139 [16]	[8] 200 [32]	[16] 312 [48]	[16] 318 [48]	[16] 318 [50]

53 Híbasan az 1777. évi kiadás terjedelmének megfelelően tünteti fel az oldalszámokat, a táblázatban a helyes oldalszámok szerepelnek.

COMPENDIOLUM

Kiadás száma		1.	2.	3.
Kiadás éve		1777	1779	1792
Kiadás helye		Pozsony–Kassa	Pozsony–Kassa	Pozsony–Pest
Címlap		1+0	1+0	1+0
Előszó (1777. október 1. Pozsony)		6	6	6
Szlavónia, Horvátország, Dalmácia		1–58.	9–64.	9–64.
Galícia, Lodomeria		59–98.	65–104.	65–104.
Erdély		99–170.	105–176.	105–176.
Index (országok, várak, városok és dolgok mutatója)		14	29	29
Hibajegyzék		1+0	1	1
Terjedelem összesen		[8] 170 [16]	176 [30]	176 [30]

PÉLDÁNYOK

Országos Széchényi Könyvtár	48.679	317.855 ⁵⁴	225.113	197.339	225.102
(M és M2 a muzeális példányokat jelenti, amelyek az egyszeri kutató előtt rejtve maradnak.)	48.679 M	196.695	225.113 M	197.339 M	225.102 M
		47838	197.335	197.339 M2	197.367
			197.335 M		197.367 M
			197.335 M2		
Magyar Országos Levéltár				8/22698	8/5711
Egyetemi Könyvtár	Ge 5811:2	Ge 73	Ge 5810	Ge 58	Ge 3041
	Ge 5811:1 ⁵⁵	Ge 73:2	Ge 3197		
Megvizsgált példányok száma összesen	4 darab	5 darab	7 darab	5 darab	6 darab

54 Benne 30 oldal terjedelmű külön mű: Kisfaludi [Anasztáz] Anastasius: Dum assertiones ex universa philosophia ad studium Theologicum ordinata sub gratiosissimis auspiciis & favoribus admodum reverendi domini Joannis Lendvai ecclesiae in Oppido Pintze-Hely fundatae... Pécs, 1773.

55 Megtalálható: Rar. Hung. 442 jelzet alatt.

Felhasznált irodalom

- ALbK XXV.* Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Hrsg.: Hans Vollmer. XXV. Band. Leipzig, 1931.
- Atlantes* Atlantes Austriaci. I. Band, I. Teilband: Österreichische Atlanten, 1561–1918. Hrsg.: Kretschmer, Ingrid, Dörflinger, Johannes. Wien–Köln–Weimar, 1995.
- Balogh I.* *Balogh István*: Bél Mátyás–Schemberger Ferenc: Szabolcs megye a XVIII. században. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás, I–II. Szerk.: Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1979. 12–76. p.
- Borbély–Nagy* *Borbély Andor–Nagy Júlia*: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Térképészeti Közlöny, II. köt., 1930. 35–85. p.
- Cat: BH* Catalogus Bibliothecae Hungariae Francisci com. Széchényi. Tom. I–II. Scriptorum Hungarorum et rerum Hungaricarum typis edito complexus. Sopron, 1799.
- Deák, 1984* *Deák András*: Bél Mátyás élete és munkássága. Bp., 1984.
- Deák, 1987* *Deák András*: A Hungaria nova megrajzolója, Mikoviny Sámuel. Bp., 1987.
- Dékáni* *Dékáni Kálmán*: Bél Mátyás földrajza. Marosvásárhely, 1903.
- Fodor* *Fodor Ferenc*: A magyar térképírás. I–III. köt. Bp., 1952–1954. (Térképészeti Közlöny, 15. külömfüzet)
- Haan* *Haan Lajos*: Bél Mátyás. Bp., 1879.
- Hrenkó* *Hrenkó Pál*: A Hármaskis Tükör térképei. In: Cartographica Hungarica 5. 1996. december. 22–29. p.
- Kosáry* *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. köt. Bp., 1954.
- Kozma–Ladányi* *L. Kozma Borbála–Ladányi Sándor*: A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa — 1850 előtti kéziratok. Bp., 1982.

- MÉL* Magyar életrajzi lexikon. I–IV. Bp., 1967–1990.
- Pallas* Pallas Nagy Lexikona. I–XVIII. köt. Bp., 1893–1904.
- Papp-Váry* *Papp-Váry Árpád*: Magyarország története térképeken. Bp., 2002.
- Pataky* *Pataky Dénes*: A magyar rézmetszés története. Bp., 1951.
- Petrik* *Petrik Géza*: Magyarország bibliographiája, 1712–1860. I–IV. köt. Bp., 1888–1892.
- Ratio* Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyz. és mutatók: Mészáros István. Bp., 1981.
- Reisz* *Reisz T. Csaba*: Hegedüs János: Sopron vármegye új leírása (Adalék Bél Mátyás földrajzi munkája kijavítási kísérletéhez). In: Soproni Szemle 56. (2002) 4. sz. 300–318. p.
- Révai* Révai Nagy Lexikon. I–XXI. köt. Bp., 1911–1935.
- SBS* Slovenský Biografický Slovník, I–VI. köt. Martin, 1986–1994.
- Schemberger* *Schemberger Ferenc*: Pótlás Bél Mátyás nemes Szabolcs megye leírása történeti művéhez. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás, I–II. Szerk.: Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1979. 45–76. p.
- Szántai* *Szántai Lajos*: Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei, 1528–1850. I–II. köt. Bp., 1996.
- Szelestei* *Szelestei N. László*: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa. Bp., 1984.
- Szinnyei* *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. köt. Bp., 1891–1913.
- Szmida* *Szmida Lajos*: Bél Mátyás polyhistor élete és munkái. In: Régészeti és történelmi értesítő 1. (1885) 2. füzet, 54–64. p., 3. füzet, 127–144. p., 4. füzet, 202–220. p.
- Wurzbach* *Wurzbach, Constantin*: Biographisches lexikon des Kaiserthums Oesterreich. I–LX. köt. Wien, 1856–1891.

A metszet. Zeller Sebestyén 1753-ban Pozsonyban készített munkája az 1. és a 3. kiadásban szerepel

B metszet. Ez a változat a 4. kiadásban (1779) található

C metszet. Az 1792-ben megjelent 5. kiadásban található

**Bak Borbála szakirodalmi munkásságának
válogatott bibliográfiája
(1973–2003)**

Összeállította: Kis Péter

A bibliográfia az elmúlt harminc esztendő nyomtatásban megjelent tudományos terméséről kíván tájékoztatást nyújtani az olvasónak. A teljességre való törekvéstől csak néhány esetben tekintettünk el. Nem közöljük a napilapok anyagát, a Tanárnő önálló kötetekben napvilágot látott műveit bemutató könyvismertetések, és eltekintettünk az Ünnepelelten készült beszélgetések közlésétől is. Elhagytuk a „nem hagyományos” tételeket, pl. a CD-ROM formában készült publikációkat. Ezért maradtak ki a jelen összeállításból (a kartográfiai források felhasználásának fontosságát mindig hangsúlyozó) Bak Borbála által tervezett térképek is. A bibliográfiai adatgyűjtést 2003 novemberében zártuk. Az egyes tételek felkutatásában és ellenőrzésében nyújtott segítségéért köszönetet szeretnék mondani a Tanárnő két tanítványának, Dr. Török Enikőnek (Országos Széchényi Könyvtár) és Oross Andrásnak (Magyar Országos Levéltár).

1973

Baranyai Helytörténetírás 1971. Szerkesztette: Szita László. [Könyvismertetés.]
In: Levéltári Szemle 23. évf. 291–295. p.

1975

Kávássy Sándor: Bevezetés a történettudományba. Bp., 1973. [Könyvismertetés.]
In: Levéltári Közlemények 46. évf. 316–318. p.

1978

Győr szabad királyi város bírának választása 1743–1778 között. In: Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. Szerkesztette: Geccsényi Lajos. Győr, Győr–Sopron megyei 1. sz. Levéltár. 23–36. p.

1979

Győr szabad királyi város igazgatása. 1743–1778. (Tisztségviselők, alkalmazottak). Bölcsészdoktori disszertáció. Bp., 232 p., VI. táblázat, 2 térképmell.

1980

Győr szabad királyi város igazgatása 1743–1778. Tisztségviselők, alkalmazottak. Bp., (A Történelem Segédtudományi Tanszék kiadványai 2.) 227 p.

Győr szabad királyi város igazgatástörténetének levéltári forrásai és terminológiai kérdései (1743–1778). In: Történelmi Szemle [23. évf.] 591–614. p.

Az igazgatástörténet és topográfia kapcsolata Győr XVIII. századi történetében. In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. 1980. augusztus 19. Szerkesztette: Bertényi Iván. Bp., (A Történelem Segédtudományi Tanszék kiadványai 3.) 7–23. p.

1982

Kőszeg szabad királyi város önkormányzata és a királyi biztosok a XVII–XVIII. század fordulóján. In: Vasi Szemle 36. évf. 260–271. p.

1984

Városi írásbeliség a XVIII. században. In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. I. kötet. Szerkesztette: Kállay István. Bp. (A Történelem Segédtudományi Tanszék kiadványai 4. [Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. Nr. 1.]) 294–310. p.

1985

Zum 75. Geburtstag von István Sinkovics. In: Acta Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tomus XXIV. 287–298. p.

A történeti forrásokat gyűjtő és őrző tudományos intézetek. In: *Unger Máttyás*: Bevezetés a források ismeretébe és a forráselemzésbe. Bp., Országos Pedagógiai Intézet. (Tanulmányok a történelemtanítás módszertanához 1.) 15–26. p.

1986

Török Bálint deákjának Mártonfalvy Imrének naplótöredéke és emlékirata, 1555, 1585. A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor - - közreműködésével. Bp., [1987!] Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A magyar nyelvtörténet forrásai 1.)

1988

A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Összegejtötte, válogatta és a bevezetést írta: Vanyó Tihamér. Bp., 1986. Akadémiai K. 529 p. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris) [Könyvismertetés.] In: Levéltári Szemle 38. évf. 1. sz. 76–80. p.

Néhány észrevétel Jádi György: A történeti Magyarország vízrajzi térképvázlata a térbeli tájékozódás fejlesztésének szolgálatában című cikkéhez. In: Történelemtanítás 33. évf. 5. sz. 17–18. p.

1990

Ki kicsoda a történelemben? [Szerkesztette: Szabolcs Ottó és Závodszy Géza, a szócikketeket írta - - et al.]. Bp. — Győr. Laude. 414 p. Változatlan kiadásai: 1995., 1996. és 1999.

1991

Unger Mátyás szakirodalmi munkássága. In: Unger Mátyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történészstanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerkesztette: E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Bp. — Eger, Heves Megyei Levéltár. 257–296. p.

Győr szabad királyi város önkormányzata (1743–1778) In: Győri Tanulmányok 11. 11–22. p.

Középkori leveleink 1541-ig. [Egyetemi segédkönyv]. Szerkesztette: Hegedűs Attila és Papp Lajos, [az előkészítő munkálatok résztvevői E. Abaffy Erzsébet, - - et al.] [Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Ma-

gyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén ...].Bp., Tankönyvkiadó. (Régi magyar levéltár 1.)

Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhív átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. [Közzéteszi és a jegyzeteket írta: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor.] [A névmutató összeállításában közreműködött - - és Ágoston Gábor.] Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A magyar nyelvtörténet forrásai 2.)

1992

Az osztrák császári középcímer. In: Rubicon 3. 8–9. sz. 32–35. p.

1994

A történeti Magyarország földrajza. (Természeti tájak és közigazgatás.) [Kandidátusi értekezés]. Bp. 149. p., 32. t.

1995

A történeti Magyarország földrajza: természeti tájak és közigazgatás. Kandidátusi értekezés. In: Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 2. évf. 91–98. p.

Történelem és történeti földrajz. (A természeti földrajzi tényezők oktatása a magyar történelem tanításában.) In: Politikai portrék, jogalkotások, intézmények a 17–19. századból. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara — Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára IV.) 77–94. p.

Történeti földrajzi kislexikon. Szerk.: Zsidi Vilmos. [A 9. táblázatot összeállította: - -] [Bp.] Talentum Kiadó. 183 p., 20 tábl. és [4 tp.]

1996

Levéltáraink. In: Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Felsőoktatási segédanyag. Válogatta: Gazda István. Bp., Tárogató Kiadó. 436–439. p.

A magyarországi múzeumügy klasszikus évtizedei. In: Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Felsőoktatási segédanyag. Válogatta: Gazda István. Bp., Tárogató Kiadó. 439–442. p.

1997

Magyarország történeti topográfiája: a honfoglalástól 1950-ig. Bp., História — Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 183 p., 5 tp. (Historia könyvtár. Monográfiák. 9/1.) Változatlan utánnomása: 2000.

Példatár Magyarország történeti topográfiájához Bp., História — Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 99 p., 8 tp. (Historia könyvtár. Monográfiák 9/2.) Változatlan utánnomása: 2000.

A koronaörök fizetlensége. In: Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerkesztette: Kalmár János. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara — Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 89–106. p.

Ungarische Studenten an der Universität Marburg. In: Universitas Budensis 1395–1995. International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda. Edited László Szögi – Júlia Varga. Internationale Konferenz für Universitätsgeschichte aus Anlass der Sechshundertjahrfeier der Gründung der Budaer Universität. Hrsg. László Szögi – Júlia Varga. Conférence internationale de l'histoire des universités a l'occasion du 600ème anniversaire de la fondation de l'université de Buda. Édité par László Szögi – Júlia Varga. Bp., Archiv der Eötvös Loránd Universität. 337–360. p.

Helytörténeti tárgyú dolgozatok az I. éves levéltár szakos hallgatók képzésében. In: Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 4. évf. 395–397. p.

1998

Történeti földrajz. In: A történelem segédtudományai. Szerkesztette: Bertényi Iván. Bp., Pannonica — Osiris. (A történettudomány kézikönyve 1.) 77–97. p.

2000

A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. In: A történeti források kiadásának módszertani kérdései. Szerkesztette: Kenyeres István. Fons (Forráskutatás és történeti segédtudományok) 7. évfolyam. 91–137. p.

Győr megye 1773–1808. Összeállította és szerkesztette, [a térképmellékletet tervezte]: - - Bp., Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és Dokumentációs Szolgálat. (Magyarország történeti helységnévtára 14.)

2001

Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. [X. kötet., Bp., 2001.] [Könyvismertetés.] In: Könyv, könyvtár, könyvtáros. 10. évfolyam 4. szám. 37–42. p.

Történeti földrajz. In: A történelem segédtudományai. Szerkesztette: Bertényi Iván. Bp., Osiris. [2. javított, bővített kiadás.] (A történettudomány kézikönyve 1.) 66–82. p.

2003

Reisz T. Csaba: Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első felében. [Könyvismertetés.] In: Korall. Társadalomtörténeti folyóirat 11–12. szám. 288–293. p.

Alföld. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon I. Középkor és újkor. Aachen–Bylica. Főszerkesztő: Kőszeghy Péter. Bp., Balassi, 61–64. p.

Bányaváros. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon I. Középkor és újkor. Aachen–Bylica. Főszerkesztő: Kőszeghy Péter. Bp., Balassi, 202–204. p.

Tartalom

Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére

Oross András:

- A Rákos-patak és vízgyűjtő területének
történeti földrajzi vázlata 191

Pálffy Géza:

- Egy fontos adalék történeti földrajzunk
és közigazgatás-történetünk históriájához:
az 1558. évi horvát-szlavón közös országgyűlés
meghívólevele 233

Boros Zoltán:

- Sennyey Ferenc magyar nyelvű leveleinek
kutatási tapasztalatai 249

Török Enikő

- Selmecbánya 1738-as térképe 277

Reisz T. Csaba:

- Magyarország rövid földrajza
A Compendium Hungariae geographicum ismertetése 291

Kis Péter

- Bak Borbála szakirodalmi munkásságának
válogatott bibliográfiája (1973–2003) 319

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókéét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóiratcikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -íg p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.

Hungarische M. 13 a 16.
 Deutsche M. 15 a 16.

G. oder Gsp. bezeichnen